

**Univerzita Karlova
Filozofická fakulta**

Habilitační práce

Hippokratovský spis *O přirozenosti člověka*

2019

Sylva Fischerová

ÚVODEM

Předkládaná práce představuje studii věnovanou spisu *De natura hominis/ O přirozenosti člověka*, a dále překlad a komentář tohoto spisu, který tvoří součást souboru textů nazývaného tradičně *Corpus Hippocraticum* (zkráceně CH). Zabývat se kterýmkoli z těchto textů znamená charakterizovat jeho místo v uvedeném souboru, zároveň ale také začlenit spis do kontextu soudobého i předchozího řeckého myšlení. Tradiční otázkou pak bývá otázka autorství (k níž se badatelská komunita staví v posledních desetiletích spíše skepticky), jindy mohou vyvstat také textové problémy; další rozměr představuje následující tradice, neboli jak působily myšlenky obsažené ve spise, jak vypadal jejich *Nachleben*. Samozřejmým rozměrem je zde rozměr filologický, zahrnující otázky textové tradice, problematiku jednotlivých růzností, celkové překladatelské strategie atp. Máme-li stručně hned v úvodu shrnout, překlad i výklad hippokratovských spisů vyžaduje vzhled do problematiky příslušející více disciplínám: klasické filologii, dějinám filosofie, dějinám lékařství a vědy i dějinám řecké kultury a evropského myšlení *en bloc*.

Předkládaná práce je přepracovanou a dále doplněnou podobou textu, který vyšel ve druhém svazku Hippokratových *Vybraných spisů* (Hippokratés, *Vybrané spisy* II, vyd. H. Bartoš – S. Fischerová, OIKOYMENH 2018). V tomto ohledu je práce zasazena do rámce základní interpretační strategie, s níž celý badatelský tým sdružený kolem obou výše uvedených editorů hippokratovských spisů usiluje představit toto jedinečné kulturní dědictví české odborné i širší veřejnosti. Tuto strategii bych nyní ráda stručně představila.¹

Vyjděme z obecného Canguilhemova vymezení, že zabývat se historií vědy je jednou z funkcí, a to nikoli nejsnadnější, filosofické epistemologie.² Historie vědy však podle něj zároveň rozlišuje více úrovní předmětů svého studia: jedná se o dokumenty, jež je třeba katalogizovat, nástroje a techniky, jež je třeba popsat, metody a otázky, které je třeba interpretovat, a naposled koncepty, které je třeba analyzovat a kritizovat. Bez těchto konceptů by žádná věda nemohla vůbec existovat, a v tomto smyslu je jejich zkoumání završujícím, ale zároveň ústředním úkolem historie věd.³

Při vydávání hippokratovských spisů bylo naší strategií představit dané texty z hlediska všech výše uvedených úrovní, přirozeně s tím, že v centru našeho zájmu stojí právě písemné dokumenty, tzn. jednotlivé spisy *Corpus Hippocraticum*, a že svou roli nechápeme jako jednoduše katalogizační, ale naopak jako výrazně interpretativní. I z těchto důvodů jsem se v obsáhlé úvodní studii prvního svazku *Vybraných spisů* pokusila představit hippokratovské lékařství (tj. podobu lékařství předestřené ve spisech CH) široce, v kontextu řecké kultury jako celku stejně jako v rámci dobové politické a sociální praxe, tedy jakožto zasazené do orálně-skripturální kultury i do specifického

1 V dalším vycházím ze svého textu *Slovo úvodem*, in: Hippokratés, *Vybrané spisy* I, vyd. H. Bartoš – S. Fischerová, str. 12 n.

2 G. Canguilhem, *Etudes d'histoire et de philosophie des sciences*, str. 23.

3 G. Canguilhem, *Etudes d'histoire et de philosophie des sciences*, str. 18.

duchovního milieu Řecka klasické doby, které je přitom v mnoha ohledech zakotveno v půdorysu předchozí tradice. Jedná-li se v našem případě o to, narýsovat hranici mezi filosofií a medicínou, dvěma dnes tak odlišnými disciplínami, není to v Řecku v 6.–4. století př. Kr. z mnoha důvodů snadné. „Příliš rigidnímu užití těchto konceptů hrozí vážné nebezpečí, že bude dezinterpretovat názory, které měli sami protagonisté řeckého myšlení o svých disciplínách či intelektuálních kontextech, do nichž sami sebe zasazovali,“ poznamenává P. J. van der Eijk.⁴ Řada filosofů se totiž zřejmě věnovala i nějaké lékařské činnosti (Alkmaíón, Pythagoras, Démokritos, Empedoklés) a byla také zaměstnána biologickým, anatomickým či embryologickým zkoumáním (to platí ale i později pro Platóna, Aristotela, Theofrasta či stoiky). Při psaní úvodní studie jsem se dále snažila nastínit také způsob fungování řeckého lékaře: jeho společenské postavení i dobovou léčebnou praxi, neboť obojí se jeví pro interpretaci textů jako věc zásadní důležitosti. Nevyhnula jsem se přitom ani obtížně uchopitelným vazbám mezi hippokratovským lékařstvím a Asklépiovým kultem, které v podobných úvodních studiích obvykle nebývají tematizovány. Stranou nebyla ponechána ani další tradice hippokratovských spisů: v užším smyslu se jedná o komplikovanou tradici textovou, v širším pak o tradici myšlenkovou a konceptuální, pokračující až do dob nedávných i nynějších (neboli zde se ocitáme u výše uvedených Canguilhemových „konceptů, které je třeba analyzovat a kritizovat“). Zvláštní místo zaujímá sama legendární osoba Hippokratova a její enigmatický charakter, který založil nesmírně široký vějíř různých „užití Hippokrata“, *uses of Hippocrates*, jak je označuje David Cantor, od starověku až po naši současnost.⁵

Spis *O přirozenosti člověka*, jemuž se věnuje tato práce, má v souboru hippokratovských spisů mimořádné postavení v tom ohledu, že jen a pouze v něm je představena humorální teorie, chápající člověka jako složeného ze čtyř základních šťáv či tekutin: krve, hlenu, žluté a černé žluči. Tato teorie byla přitom později chápána jako ryze hippokratovská, tzn. přisuzovaná osobě historického Hippokrata (zejména díky autoritě Galénově), a na jejím půdorysu byla posléze vytvořena teorie temperamentů: sangvinik, flegmatik, choleric, melancholik, která slavila v kulturních dějinách Evropy mimořádný úspěch. Mým cílem bylo tedy zaprvé předložit překlad spisu, který usiluje o věrnost originálu, ale zároveň i o jasnost a čitelnost; autora jsem následovala – všude, kde to bylo z hlediska češtiny možné – i v jeho perifrastické strategii (autor totiž zhusta nevytváří speciální termíny, ale vyjadřuje se pouze opisem, např. místo složky/součásti/prvky/šťávy těla píše: „ty /věci/ uvnitř těla“ atp.); podotýkám, že takovýto postup nemusí být

4 P. J. van der Eijk, *The role of medicine in the formation of early Greek thought*, str. 385. Srv. také nedávný svazek z Loeb Classical Library *Early Greek Philosophy*, VI, vyd. a přel. A. Laks – G. W. Most, kde oba editoři píší, že „mezi oběma disciplínami (scil. filosofií a medicínou) neexistuje v období, představeném v tomto svazku, žádná jasná demarkační linie“ (tamtéž, str. 298). Texty z jednotlivých spisů *Corpus Hippocraticum* zde zabírají více než 70 stran.

5 D. Cantor, Introduction: the uses and meanings of Hippocrates, in: Cantor, D. (vyd.), *Reinventing Hippocrates*, str. 1–20. Toto „jméno bez tváře“ fungovalo a nadále funguje jakožto „tvárný kulturní artefakt, ustavičně utvářený a přetvářený podle potřeby“ (tamtéž, str. 3).

samozřejmý, jak vidíme na francouzském překladu vydavatele spisu J. Jouanny, který perifrastickou strategii autora často nerespektuje. Řecký text přebírám z Jouannovy edice, a to až na pár výjimek, kde čtu jinak než francouzský badatel; všechna tato místa jsou uvedena a podrobněji představena v komentáři. Spis *O přirozenosti člověka* byl do češtiny přeložen už jednou, a to koncem 19. století Ondřejem Schrutzem, který vydával překlady vybraných spisů *CH* v *Časopise lékařův českých* na pokračování v rubrice „Feuilleton“.⁶ Schartz ovšem pracoval pouze s vydáním Emila Littrého, které excerpovalo většinou jen rukopisy uložené v Paříži; jeho čeština je navíc zastaralá a překlady téměř nekomentované.

V komentáři se nesoustředím primárně na textově-kritické problémy; ty jsou pojednány pouze v té míře, nakolik jsou relevantní pro interpretaci autorovy argumentace. Takový přístup bývá při komentování spisů *CH* běžný, srv. např. J. Schiefsky, který v úvodu ke svému komentovanému překladu spisu *O starém lékařství* píše: v komentáři i jinde se soustředím na „issues of medical and scientific method“.⁷ Každou kapitulu spisu uvádím v komentáři stručným shrnutím jejího obsahu, pak následují jednotlivé komentářové vstupy (řečtina je uvedena pouze tehdy, je-li to pro komentář relevantní). Co se týče studie ke spisu, je strukturována v souladu s výše uvedenou celkovou strategií vydávání spisů *Corpus Hippocraticum*. Nejprve je podána základní charakteristika spisu a jeho členění, následuje otázka celistvosti spisu, jež je v případě spisu *O přirozenosti člověka* spjata s náhledem na spis *O životospřádě ve zdraví*, který bývá někdy chápán jako součást tohoto spisu a vydáván spolu s ním, jako je tomu např. v edici Jouannově. Tento přístup – spolu s jinými – nesdílím a uvádím pro analytický přístup argumenty, které považuji za relevantní. Následuje obsáhlá kapitola „Myšlenkový kontext díla“, který v případě spisu *O přirozenosti člověka* zahrnuje zejména úzké vazby s řeckou filosofií i dalšími lékaři a mysliteli (neboli „hippokratovské lékařství“ nepluje ve vzduchoprázdnu a je v úzké interakci i s dobovým diskursem)⁸ a poté právě otázku vzniku humorální teorie stejně jako nesmírně komplexní a složitou otázku vzniku teorie temperamentů, a to právě na základě teorie humorální. Další část úvodu pojednává o dataci a autorství spisu, které bývá v případě *Nat. hom.* někdy prisuzováno Polybovi, zeti historického Hippokrata: tak soudí mj. editor J. Jouanna. Tuto atribuci – založenou v základě na cévní teorii představené v jedenácté kapitole spisu – nepovažuji za dostatečně spolehlivou, jak se snažím argumentačně doložit. Úvod uzavírá stručné představení rukopisné tradice vážící se ke spisu. Celou studii – opět v souladu s uvedenou strategií vydávání hippokratovských spisů – jsem se pokusila provázat s jednotlivými komentářovými vstupy.

Oproti textu přetištěnému ve svazku Hippokratés, *Vybrané spisy II* je předkládaná

6 Viz *O povaze člověka*, in: ČLČ 38, 1899, str. 640–642, 659–660, 678–679.

7 J. Schiefsky, in: Hippokratés, *On Ancient Medicine*, vyd. J. Schiefsky, str. IX. Takový je i přístup celého badatelského týmu při vydávání Hippokratových *Vybraných spisů* v nakladatelství OIKOYMENH.

8 Otázka vztahu „hippokratovského“ a „nehippokratovského“ lékařství představuje aktuální badatelské téma, viz např. polemickou studii P. J. van der Eijka *On 'Hippocratic' and 'Non-Hippocratic' Medical Writings*.

habilitační práce doplněna o řecký text a dále rozšířena jak v úvodní charakteristice spisu a v některých komentářových vstupech, tak zejména v oddílech věnovaných myšlenkovému kontextu díla, zvláště v pasážích pojednávajících o humorální teorii a o procesu, během něž je „přetavena“ v teorii temperamentů; zde hrají důležitou roli koncepty typizace a klasifikace stejně jako mnohačetné vazby mezi sférou psychického a fyzického, a dále protiklad patologie a normality. (Podotýkám, že přes stručný rozsah vlastního spisu tvoří úvod a komentář spisu *Nat. hom.* daleko nejrozsáhlejší část druhého svazku hippokratovských *Vybraných spisů*, a to celých 186 stran. Z tištěné verze jsem naopak v této práci vypustila stručný oddíl „Temperamenty a melancholie: další život“, zamýšlený jako náčrt hlavních kontur postupu teorie temperamentů v dalších stoletích pro českého čtenáře.) V této souvislosti je pozoruhodné, že Jouannovo vydání spisu – s nímž se rozcházím jak co se týče otázky celistvosti spisu, tzn. jeho vztahu ke spisu *O životosprávě ve zdraví*, tak co do otázky autorství – *Nachleben* humorální teorie i proces ustavení teorie temperamentů zcela pomíjí: to platí jak pro první vydání spisu z r. 1975, tak pro jeho další doplněné vydání v r. 2002. Teprve v následujících letech obrací Jacques Jouanna svou badatelskou pozornost k této otázce a publikuje řadu separátních statí, jež mají pro téma prvořadou důležitost a s jejichž výsledky pracuji. Zároveň jsem se pokusila také o určité shrnutí tohoto myšlenkového pohybu, který trval řadu staletí (postupujeme zde vlastně od Homéra až k Bedovi Ctihodnému) a který je nesmírně komplikovaný a komplexní, v pododdíle „Archeologie temperamentů“. V souladu s J. Pigeaudem – a ve volné návaznosti na M. Foucaulta – chápu tyto konceptuální pohyby jako „archeologii kulturní imaginace“; zároveň nahlížím jakožto skutečnost prvořadé důležitosti, že v úvodu zmíněné koncepty, s nimiž podle Canguilhema pracuje historie vědy, zde plynule přecházejí na pole umění (zásadní je stále publikace *Saturn and Melancholy*)⁹ či obecněji výše zmíněné „kulturní imaginace“ a s jejich různými podobami se lze v naší kultuře setkat prakticky v jakékoli oblasti lidské aktivity, psychologii počínaje a reklamním průmyslem konče. I zde se možná ukazuje, že – abych parafrázovala P. J. van der Eijka – vést příliš rigidní hranice mezi těmito sférami se posléze octne v rozporu s fenomény, které jsou v centru naší pozornosti.

Za konzultování řady lékařských otázek, které vyvstaly během práce, vděčím MUDr. Zuzaně Burianové.

⁹ R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion and Art.*

STUDIE

1. Charakteristika a členění spisu; otázka jednoty spisu

Corpus Hippocraticum představuje mimořádně různorodou sbírku, jejíž nesoudržný, až kompozitní charakter označil její francouzský vydavatel Emile Littré souslovím „amas incohérent“, tj. nesourodá halda či hromada.¹⁰ Při bližším pohledu jsme ovšem přirozeně s to rozčlenit tuto „haldu“ do určitých skupin, jako to učinil už Erótianos v prvním dochovaném glosáři hippokratovských spisů z 1. století.¹¹ Nejprve Erótianos uvádí spisy sémiotické (např. *Prognostikon*, *Prorrhétikos*, *O šřávách*); dále spisy aitiologické neboli fyzikální (*O přirozenosti člověka*, *O svaté nemoci*, *O vzduchu a dechu*); spisy terapeutické, a to jak chirurgické (*O zlomeninách*, *O kloubech*, *Mochlikos*, *O ošetřovně*), tak dietetické (*O výživě*, *O nemocech*, *O místech v člověku*); následují spisy smíšené (*Aforismy* a *Epidemie*) a po nich „technické“, tj. věnované *techné* neboli (lékařskému) umění (*Přísaha*, *Zákon*, *O umění*, *O starém lékařství*); poslední skupinu, *Řeč vyslaneckou* a *Řeč u oltáře*, už Erótianos nepovažuje za spisy lékařské, nýbrž za vlastenecké.¹² U jednoho spisu (*Prorrhétikos* II) pak výslovně uvádí, že jeho autorem není Hippokratés, čímž otevírá hippokratovskou otázku jakožto otázku autorství i pro další staletí – aniž by ovšem vypsál důvody, ať už věcné či stylistické, které ho k uvedené pochybnosti vedou.¹³

Pokud bychom pro tuto chvíli sledovali logiku Erótianova členění, mohli bychom k dalším aitiologickým neboli fyzikálním spisům CH přiřadit ještě spis *O stavbě těla*; *O vzduchu, vodách a místech*; *O vzniku člověka* a možná i některé další spisy; zároveň je třeba zdůraznit, že určité styčné body s tematikou spisu *O přirozenosti člověka* nacházíme i v dalších spisech, např. *O starém lékařství*, *O nemocech*, IV atp. Z hlediska typologie spisů bychom ještě mohli spisy gynekologického rázu podřadit pod spisy terapeutické, přiřčenit

10 Hippokratés, *Ceuvres complètes d'Hippocrate*, I, vyd. a přel. E. Littré, str. XI. Všechny překlady z moderních i klasických jazyků, není-li výslovně uvedeno jinak, jsou mé vlastní.

11 Erótianos, *Erotiani vocum hippocraticorum collectio*. Glosář nicméně není kompletní, některé části chybí, více viz in: J. Ilberg, *Das Hippocrates-Glossar des Erotianos und seine ursprüngliche Gestalt*.

12 Jedná se o spisy označované také jako „pseudepigrafické“, k nimž patří ještě *Dekret Athéňanů* a *Listy*; všechny se vztahují k životu Hippokrata a jeho synů a sehrály jistě důležitou roli při utváření hippokratovské legendy. Srv. samostatné vydání těchto spisů: Hippokratés, *Pseudepigraphic Writings: Letters – Embassy – Speech from the Altar – Decree*, vyd. W. D. Smith. Viz také *Testimonien zum Corpus Hippocraticum*, I, vyd. A. Anastasiou – D. Irmer.

13 Množina spisů, s níž Erótianos pracuje, není ovšem identická s celkem, který označujeme jako *Corpus Hippocraticum* a který vydal Littré (jedná se o více než 60 spisů). Charakteristiku všech spisů CH i s údaji o jejich moderních edicích viz v přehledu spisů, in: *HVS* II, str. 599–671; přehledná tabulka spisů i s jejich řeckými, latinskými a českými názvy včetně zkratk je otištěna v *HVS* I, str. 539–544. U Erótiana se však jedná o pouhých 29 spisů v 38 knihách, přitom tituly nejsou vždy identické s tituly děl dochovaných pozdější tradicí; někdy jsou navíc uváděny i spisy nedochované. Vlastní otázka ustavení *Corpus Hippocraticum* představuje komplexní téma, k němuž srv. S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS* I, str. 117–135, i s odkazy na další literaturu.

dále spisy anatomického rázu (*O srdci; O zraku*) a obecně zpochybnit „smíšený“ či „sémiotický“ charakter některých spisů. Po stránce formální je zapotřebí zdůraznit fakt, že texty se mezi sebou výrazně liší: nacházíme zde spisy obsahující řadu rétorických figur stejně jako spisy tvořené částečně katalogy remedií či výčty kazuistik, některé kapitoly se opakují ve více spisech, samo uspořádání textů je místy problematické a nesoudržné atp. Co se týče stránky doktrinální, i zde jsme konfrontováni s velkou rozrůzněností a při bližším pohledu se ukazuje, že vypreparovat ze souboru těchto spisů nějakou jednoznačnou „hipokratovskou“ nauku není možné, stejně jako není možné přiřknout autorství toho či onoho spisu osobě historického Hippokrata.

V rámci takto bohatě, až nepřehledně strukturované sbírky, jakou *Corpus Hippocraticum* nepochybně představuje, zaujímá spis *O přirozenosti člověka* postavení zcela mimořádné. Díky následné recepci v díle Galénově (jak v jeho komentáři k tomuto spisu, tak v dalších dílech, např. *De elementis ex Hippocratis sententia; De temperamentis* atp.) byla totiž humorální teorie představená ve spise *O přirozenosti člověka* a počítající se čtyřmi tělesnými šťávami či tekutinami, z nichž sestává lidské tělo, a to krví, hlenem, žlutou a černou žlučí, nadále chápána jakožto paradigmatická teorie celé hippokratovské medicíny, zastávaná prý Hippokratem samotným. Tato skutečnost odkazuje na legendární, téměř božskou autoritu, jaké se *pater medicinae* po dlouhá staletí těšil¹⁴ – stejně jako na nesmírnou popularitu Galénovu. Zdůrazněme však ještě jeden rozměr věci: daný pohled na lidské tělo a na způsob jeho fungování ve zdraví i v nemoci v sobě totiž nesl vděčný základ pro další schematizaci, umožněnou jak kvartérním půdorysem humorální teorie, tak její vnitřní soudržností. Tato teorie v sobě totiž zahrnuje:

- vytčení jednoduchých základních prvků, z nichž sestává lidské tělo i celý kosmos, a jejich kvalit;
- kvartérní funkční model spolu s teorií harmonie, symetrie a izonomie, která – uskutečněna v myšlence směsi a její rovnováhy – drží tento celek pohromadě a zajišťuje jeho rovnováhu;
- jednotu makrokosmu a mikrokosmu.

Tyto vlastnosti umožnily, aby na humorální teorii v průběhu dalších staletí navázala nejen teorie jednotlivých temperamentů (sangvinik, choleric, flegmatik, melancholik, jež je ostatně v klasifikaci lidských typů používána dodnes), ale také schematizace kosmu jako celku prostřednictvím jednotlivých kvalit přítomných v jeho součástech (kamenech, rostlinách, planetách, kovech, úsecích dne; do schématu jsou

14 K osobě Hippokratově a k hippokratovské legendě viz např. J. R. Pinault, *Hippocratic Lives and Legends*; O. Temkin, *Hippocrates in a World of Pagans and Christians*; S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS I*, str. 84 nn. Tento „galénský Hippokratés“ je podle Dillera také vzorem obrazu lékaře–filosofa, jaký představuje čtenáři Galénos ve spise *O tom, že nejlepší lékař je také filosof* (I 58 K), viz H. Diller, *Zur Hippokratesauffassung des Galen*, str. 178 n.

posléze včleněny i hudební tóniny, čtyři apoštolové atp.).¹⁵ Tato klasifikace byla určující nejen pro evropský i arabský středověk, ale také pro staletí renesanční: „Humorální teorie ovládla na dlouhá staletí celou historii západní civilizace: lékařství, biologii, filosofii, kosmologii, a dokonce geografii i astronomii.“¹⁶ Spis *O přirozenosti člověka* v sobě navíc sjednocuje rozměr aitiologický, diagnostický a terapeuticko-prognostický, není proto divu, že nauka o čtyřech tělních tekutinách či šťávách zůstala až do počátků moderní doby základním paradigmatem nikoli pouze teoretické, ale i praktické medicíny.¹⁷ A přece věc sama není nikterak jednoduchá: kvartérní schémata totiž obsahují i jiné spisy *CH*, např. *O nemocech*, IV nebo *O vzniku člověka*; v těchto spisech – vedle trojice krev, hlen, žluč – nacházíme místo černé žluči vodu, *hydór* (či *hydróps*).¹⁸ Proč zvítězilo schéma přítomné právě ve spisu *O přirozenosti člověka* („Jen tato teorie měla osud,“ komentuje Jouanna),¹⁹ a nikoli schémata „vodní“, přítomná ve výše uvedených spisech, zůstává předmětem spekulací. Kromě toho se nabízela ještě schémata binární: ve spise *O chorobách* nacházíme binární vysvětlení vzniku nemocí působením žluči nebo hlenu, které zřejmě představuje starší a jednodušší uchopení dané látky; s pouze binární – žlučnatou či hlenovitou – konstitucí pracuje také spis *O vzduchu, vodách a místech* a další spisy, např. *O svaté nemoci*; *O nemocech*, II; *O životosprávě ve zdraví* atp. Jiné dvě ústřední složky lidského organismu, vodu a oheň, představuje zase spis *O životosprávě*, I; a ve spise *O vzduchu a dechu* jsme konfrontováni se schématem „pneumatickým“, založeným na zásadní důležitosti dýchání a dechu jakožto oživujícího principu lidského organismu. Zdá se nicméně, že kromě autority Galény – který byl mezi lékaři chápán jakožto *secundus* po Hippokratovi – mohla v humorálním modelu působit právě specifičnost konceptu černé žluči a její nosologický i terapeutický, zvláště však konstituční či spíše „temperamentní“ potenciál, posílený ve 4. století př. Kr. Aristotelovým (nebo Theofrastovým) rozkladem o melancholii.²⁰ Ten by ovšem mohl navazovat na původně psychologické či charakterové aspekty výrazu *cholos*, které by tak vlastně stály v základu uchopení šťáv jako základních konstituentů lidského těla.²¹ Melancholie sama pak přerostla téměř v kult, který má bohatou a stále živou historii: ještě ve dvacátém století přední francouzský básník o melancholii napsal, že je „snad tím nejpříznačnějším pro kultury Západu“.²² Opomenout

15 Přehledné schéma R. Herrlingera uvádí na konci své knihy E. Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, za str. 114. Schéma přetiskujeme na str. 159.

16 A. Thivel, *Hippocrate et la théorie des humeurs*, str. 85.

17 K fascinujícímu životu humorální teorie v kulturních dějinách Evropy a světa viz N. Arikha, *Passions and Tempers*.

18 Podle obou spisů v sobě mají muži i ženy čtyři druhy vlhka, z něhož vznikají nemoci, a to hlen, krev, žluč a vodu.

19 J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, str. 118.

20 Aristotelés, *Probl.* XXX,1 nn. Otázku autorství tohoto textu řeší nově P. J. van der Eijk, *Aristotle on melancholy*.

21 Původ šťáv představuje komplikovanou a pouze hypoteticky zodpověditelnou otázku, ke které viz podrobněji níže, str. 32 nn.

22 Y. Bonnefoy, *Úvodem*, str. 7.

však nelze ani už výše zmíněnou soudržnost a kompaktnost, „eleganci“ teorie stejně jako formy, jakou je předestřena.²³

Spis *O přirozenosti člověka* je důležitý také proto, že představuje podstatné svědectví o vztahu řeckého lékařství k řecké filosofické tradici, kterou je toto lékařství mnohonásobně určováno – když ji přitom samo zároveň pomáhá utvářet, a to v osobách významných lékařů–filosofů, jakými byli Alkmaión, Empedoklés či později Diogenés z Apollónie. Přitom lékaři jsou si v mnoha ohledech vědomi specifického postavení své disciplíny ve vztahu k filosofické spekulaci; reflexe této skutečnosti jsme svědky ve více spisech *CH* (*O umění; O starém lékařství; O životosprávě*, I atp.). Autor spisu *O přirozenosti člověka* se proti některým filosofům, ale také proti lékařům, jejichž spekulace považuje za příliš dalekosáhlé, a navíc v rozporu s empirií, ostře polemicky vymezuje, sám však v jím nabídnutém konstruktivním vlastně ze spekulativní sféry nevybočuje, pouze ji – věcně i empiricky – modifikuje, jak je zřejmé z výše uvedeného představení základů humorální teorie. Vůbec spojení logického a empirického je pro náš spis charakteristické.²⁴ Dodejme také, že „člověkem“ se v celém spise míní jen a pouze lidské tělo; otázka po lidské přirozenosti je zde redukována na otázku: z čeho se skládá lidské tělo – a jak takto složený celek funguje? Tato optika nicméně necharakterizuje pouze specifický přístup autora spisu a je zcela v souladu s dosavadní tradicí. Jak podotýká Philip van der Eijk, termín lidská přirozenost, *fysis anthrúpu*, označoval v první řadě fyzické ustrojení lidských bytostí stejně jako způsob, jakým přicházejí na svět a dále se vyvíjejí. Sám pojem *fysis* je totiž „vždy úzce spjat s korporeálním, tělesným světem“.²⁵ I přes toto omezení představuje ve spise předložený systém tělesných šťáv a jim příslušejících kvalit (teplé – studené, suché – vlhké) stejně jako ročních dob, jež spolu s individuální, od přírody danou konstitucí i konkrétním způsobem života člověka určují jeho zdravotní stav, ucelený, provázaný a relativně konzistentní výklad, který i z těchto důvodů mohl být nahlížen z hlediska sporu o autorství spisů *CH* jako ten „pravý“ – dobře charakterizující Hippokratovo lékařské umění.²⁶ Zároveň polemický osten, jehož jsme zde svědky, nese výrazné rysy

23 Srv. V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 83 n. Podobně psal už Galénos ve své výtce na adresu Erasistratovu, zdali vůbec četl spis *De natura hominis*, a pokud ano, přesto ve svých výkladech opomíjí toto „nejkrásnější pojetí umění (*scil.* lékařského)“, καλλίστην τῆς τέχνης θεωρίαν (*Fac. nat.* II,132 K).

24 Na to upozornil už K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum: Voruntersuchungen zu einer Geschichte der kaischen Ärzteschule*, str. 108. Flashar hovoří o „střední pozici mezi empirií a spekulací“, H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 40.

25 P. J. van der Eijk, *Galen on the nature of human beings*, str. 89, pozn. 1. Pokud však van der Eijk dále upřesňuje, že pod lidskou přirozenost byly v tomto kontextu zahrnuty – kromě anatomie, fyziologie, embryologie, obecných principů zdraví a nemoci atp. – také vnímání, imaginace, myšlení i emoce, pak je třeba zdůraznit, že nic z těchto mohutností není tématem spisu *Nat. hom.*

26 Tak alespoň argumentoval Galénos ve svém komentáři ke spisu: podle něj přinejmenším první část spisu, pojednávající o prvcích a šťávách, nese zcela znaky Hippokratova umění, περὶ τῶν στοιχείων καὶ τῶν χυμῶν ... παντοίως ἐχόμενον τῆς Ἱπποκράτους τέχνης, Galénos, *HNH* XV,10–11 K. Tak důležitý, přímo centrální výklad své nauky by prý Hippokratés nesvěřil svému žákovi (jako byl Polybos, už ve starověku někdy považovaný za autora spisu). Popis cév v jedenácté kapitole spisu má ale Galénos za pochybný, je

„iatrosofistické“ rétoriky: první část spisu má zřetelný epideiktický charakter a řada rétorických figur, propracovaný postup argumentace, opakované užití první osoby singuláru i prolínání odkazů na orální argumentační praxi dobře ukazují zakotvení hippokratovských spisů v určitém specifickém společenském i duchovním milieu, jehož dalšími důležitými svědky jsou spis *O umění* či *O vzduchu a dechu* nebo *O starém lékařství* a jež bylo blíže nastíněno v prvním svazku nových překladů hippokratovských spisů.²⁷ Silný polemický tón slyšíme zejména v prvních dvou kapitolách, poté autor předkládá své vlastní pojetí; podobného postupu jsme svědky také ve spise *O svaté nemoci*.

Další podstatný rozměr představuje otázka celistvosti spisu (jež souvisí také s otázkou jeho autorství). Tato otázka byla položena už ve starověku, a to právě Galénem v jeho komentáři ke spisu. Pergamský lékař nahlížel dochované dílo jakožto kompositum, jehož první část (kapitoly 1–8) tvořil vlastní spis *O přirozenosti člověka*, ke kterému byla připojena krátká kniha o životosprávě zdravých lidí (kapitoly 16–22 Jouannova vydání, jinak spis *O životosprávě ve zdraví*);²⁸ tuto knihu považoval za dílo Hippokratova žáka Polyba, který v době, kdy byl jeho učitel na cestách, jej měl zastoupit v jeho učitelské roli na Kóu (Galénos, *HNH XV,11;108 K*). Spis *O životosprávě ve zdraví* si klade za cíl stanovit pravidla životosprávy, a to s ohledem na roční období, na věk člověka, jeho pohlaví, individuální (či spíše typické) ustrojení atp. Dietetické návody sledují pravidlo, že je třeba vždy vyrovnat převažující kvalitu, např. mladému člověku jakožto „suchému“ má být podávána spíše vlhká strava a naopak. Předpisy zahrnují širokou škálu od stravovacích pokynů přes četnost koupelí a tělesných cvičení až po pravidla podávání klystýrů, pročišťování atp., přitom se čtyřčlennou humorální teorií se tu vůbec neparcuje. Podle Galénova názoru byla tato dvě díla později spojena v jedno někým, kdo nahlédl, že obě dílka jsou krátká, a chtěl tudíž jejich spojením text amplifikovat.²⁹ Buď týž, nebo

údajně v rozporu jak s pozorováním, tak s tím, co čteme ve druhé knize *Epidemií*, a nelze ho přiřknout ani Polybovi – kterému jej ovšem připisuje Aristotelés ve spise *Hist. anim.* 512b12–513a7. Více o Galénových názorech na celistvost i autorství spisu srv. dále v textu této kapitoly.

27 Viz S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS I*, str. 22 nn., a J. Klouda, úvod k *De arte*, in: *HVS I*, str. 291–301; také J. Jouanna, *Rhétorique et médecine dans la Collection hippocratique*. Langholf charakterizuje první část spisu (kap. 1–8) jakožto „speech type of text“, kap. 9–15 jako „handbook type“ (jedná se o argumentativní text s jasným myšlenkovým postupem, který má přitáhnout pozornost: V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 223 n.). Podrobnou analýzu rétorických prvků v uvedených hippokratovských spisech podává J. Redondo, *Sprachlich-stylistische Bemerkungen zu den rhetorisierenden Schriften des Hippokratischen Corpus*, str. 343–370. Další spisy *Corpus*, které obsahují řadu rétorických prvků a mohly být prosloveny, alespoň částečně, jakožto epideiktické řeči, jsou spis *O vzduchu, vodách a místech*; *O vzniku člověka/O přirozenosti dítěte*; *O ženských chorobách*; *O nemocech*, IV. Fiktivní tzv. pseudepigrafické řeči (*Řeč u oltáře*; *Vyslanceká řeč*) nejsou do tohoto výčtu zahrnuty, více k charakteru těchto textů viz v přehledu spisů *CH*, in: *HVS II*, str. 669 n.

28 Poslední dvě kapitoly spisu *O životosprávě ve zdraví* představují části z jiných spisů *CH*: kap. 23 je totožná s kap. 12 spisu *O nemocech* (*Morb.* II,12 = L VII,18–20), kap. 24 s úvodní kapitolou spisu *O chorobách* (*Aff.* 1 = L VI,208).

29 Podle Langholfy mohl Galénos toto rozlišení mezi autorem a „spojovačem“, *synthesis*, převzít už od některého z dřívějších učenců, viz V. Langholf, *Hippocrate, La nature de l'homme*, str. 560. Galénos

jiný muž pak mezi tyto dvě knihy od různých autorů vložil ještě další část nejednotného a pestrého, *poikilon*, obsahu (kapitoly 9–15). Tuto praxi vysvětluje Galénos rivalitou, jež panovala mezi Ptolemaiovcí a Attalidovci stran knižních akvizic: v rámci tohoto soupeření prý docházelo k tomu, že se zacházelo nezodpovědně se spisy významných mužů, a to přirozeně kvůli zisku (Galénos, *HNH* XV,109 K). Uvedené Galénovo vysvětlení považuje Fredrich za báhorku, jež je v rozporu s našimi poznatky o tom, jak *Corpus* vznikalo.³⁰

Náhled na samostatnou existenci dvou spisů ovšem nemusí být až dílem Galénovým, jak dokládá evidence dochovaných částí Erótianova glosáře, byť není jednoznačná. Erótianos, jak bylo zmíněno v úvodu, zařadil náš spis mezi tzv. *aitiologika* a *fysika*, další už je však předmětem debat, neboť dochovaná část glosáře uvádí glosy v abecedním pořádku, což je v rozporu s principem původního uspořádání: Erótianos totiž komentoval spisy *CH* v pořadí, jak šly za sebou v rukopise, pro snazší orientaci čtenáře.³¹ Nicméně rozkrýt pořadí spisů, jak je měl Erótianos k dispozici, se nejevilo být v zásadě nemožné, neboť epitomátor, který uspořádal glosy abecedně, alespoň v rámci jednotlivých písmen abecedy udržoval – tu více, tu méně pečlivě – pořadí původního glosáře. Ilberg upozornil na to, že glosy ke spisu *O životosprávě ve zdraví* následují až po glosách ke spisu *O užívání tekutin*, který řadí Erótianos ke spisům terapeutickým (*therapeutika*, nikoli tedy *aitiologika* a *fysika* jako v případě spisu *O přirozenosti člověka*). Z toho Ilberg uzavírá: „Erótianos tedy tento spis (tj. *O životosprávě ve zdraví*) nespojoval, jak se jinak stalo obvyklým, bezprostředně se spisem *O přirozenosti člověka*.“³² Wellmann ovšem ve svém díle o zdrojích díla Celsova vyslovil hypotézu, že kromě spisů *O životosprávě* a *O životosprávě ve zdraví* mohl existovat ještě spis *O zdraví*, jehož titul, *Ygieinon*, je znám z pinax katalogu, v kodexu *Vaticanus gr. 276*, a že glosy přisouzené Ilbergem spisu *O životosprávě ve zdraví* patří ve skutečnosti právě tomuto spisu.³³ Grensemann sice zavrhl Wellmannovu hypotézu a tvrdil, že glosy uvedené v glosáři opravdu patří spisu *O životosprávě ve zdraví*, zároveň byl ale toho názoru, že tento spis tehdy tvořil součást pojednání *O přirozenosti člověka* a že pořadí spisů, v jakém je četl Erótianos, neodpovídá jeho vlastnímu výčtu v dochovaném úvodu ke glosáři, a že tedy spis *O přirozenosti člověka* klidně mohl být zařazen na místo mezi spisy *O užívání tekutin* a

ve své argumentaci v komentáři i v jiných dílech často odkazuje na názory předchůdců ve věci autorství spisů či doktrín, což je dokladem pokročilého diskursu, který byl v jeho době i v předcházejících staletích v lékařské literatuře veden. V souladu se svým názorem na strukturu spisu člení Galénos i svůj komentář k němu do tří knih.

30 C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 20–21. Podobně píše R. J. Hankinson, podle něhož se jedná o „fanciful account“ (komentovaný překlad *HNH* v rámci zatím nevydaného svazku Galen, *Works on Human Nature*, cituji podle rukopisu autora).

31 Viz J. Ilberg, *Das Hippocrates-Glossar des Erotianos und seine ursprüngliche Gestalt*, str. 104; dále též E. Nachmanson, *Praefatio*.

32 J. Ilberg, *Das Hippocrates-Glossar des Erotianos und seine ursprüngliche Gestalt*, str. 134.

33 M. Wellmann, *A. Cornelius Celsus: eine Quellenuntersuchung*, str. 18–26.

O místech v člověku.³⁴ Jouanna ve svém vydání *Nat. hom.* přejímá teorii Wellmannovu, neboť má z jeho pohledu jednu úžasnou výhodu, totiž „že je s to zachránit jednotu spisu *O přirozenosti člověka*“.³⁵ Francouzský badatel se zde tudíž v jistém smyslu dopouští *petitio principii* a na vratkost jeho pozice upozornil už jeden z recenzentů svazku.³⁶ Ani Erótianův glosář tedy nemůžeme považovat za jednoznačný doklad existence dvou samostatných spisů *Nat. hom.* a *Salubr.* – ale ani za doklad existence pouze spisu jediného.

Podíváme-li se na rukopisnou tradici, ta uvádí oba spisy jako jeden celek, byť v něm nacházíme – u šestnácté kapitoly – poznámky typu: *peri diaités*, resp. *peri diaités hygiainés*, což ovšem bývala obvyklá praxe;³⁷ nicméně už renesanční vydání pracují často se dvěma separátními spisy a Calvův latinský překlad celého *Corpus Hippocraticum* (jenž předešel o rok Asulanovu *editio princeps CH* v řečtině) umísťuje spis *O životosprávě ve zdraví* na závěr první knihy *O životosprávě*, I,³⁸ čili zde zřejmě musela existovat nějaká rukopisná tradice, která ho k tomu vedla.³⁹ H. Mercurialis ve svém vydání z r. 1588, kde nově přeskládal Hippokratovy spisy, klade spis *O přirozenosti člověka* hned na úvod, po Sóranově životopise Hippokrata, jež doplnil vlastními poznámkami, zatímco spis *O životosprávě ve zdraví* je umístěn do třetí skupiny spisů (v jeho novém členění) před tři knihy *O životosprávě*.⁴⁰

34 H. Grensemann, *Weitere Bemerkungen zu den Hippokrates-Glossaren des Erotian und Galen*, str. 178–181.

35 J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 21, no. 5.

36 A. Anastassiou, *Hippocrate, La nature de l'homme*, str. 725.

37 Více viz C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 13 n.; J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 19 n.

38 *Hippocratis Coi medicorum omnium longe Principis, octoginta Volumina, quibus maxima ex parte, annorum circiter duo millia Latina caruit lingua, Graeci vero, Arabes, et Prisci nostri Medici, plurimis tamen utilibus praetermissis, scripta sua illustrarunt, nunc tandem per M. Fabium Calvum Rhavennatem virum undecunque doctissimum latinitate donata, Clementi VII. Pont. Max. dicata, ac novissime in lucem aedita, quo nihil humano generi salubrius fieri potuit*, vyd. F. M. Calvus Romae 1525, str. CCXVII–CCXIX. Asulanovo vydání (*Omnia opera Hippocratis in aedibus Aldi et Andreae Asulani soceri, Venetiis 1526*) sice přetiskuje oba spisy jako celek, byť strukturovaný do tří částí, avšak index jednotlivých děl, umístěný bez paginace v úvodu vydání, obsahuje dvě samostatná díla: *De natura hominis*, následované *De ratione victus salubris*. *Polybi discipuli Hippocratis*. Obě vydání jsou k dispozici online na adresách:

<http://www2.biusante.parisdescartes.fr/livanc/?cote=00021&do=pages> (Asulanovo vydání), resp.

<http://www2.biusante.parisdescartes.fr/livanc/?cote=00023&do=pages> (Calvův překlad do latiny).

39 Tak soudí J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 22.

40 *Hippocratis Coi opera quae extant: Graece et Latine veterum codicum collatione restituta: novo ordine in quattuor classes digesta interpretationis latinae emendatione, & scholijs illustrata*, vyd. H. Mercurialis, Venetiis: industria ac sumptibus Iuntarum, 1588; *Nat. hom.* viz str. 4–13, *Salubr.* str. 366–370 (online: <http://www2.biusante.parisdescartes.fr/livanc/?cote=00033&do=chapitre>). Na tuto skutečnost upozornil ve svém vydání spisu Villaret (*Hippocratis De natura hominis liber ad codicum fidem recensitus. Accedunt Prolegomena de codicibus et de dialecto huius libri et Adnotationes*, vyd. O. Villaret, str. 4), podle Jouanny byl ovšem v samostatné publikaci spisu předchůdcem Mercurialovým už Valgrisius v r. 1575 (*Hippocratis Coi medicorum omnium facile Principis Opera, quibus addidimus Commentaria Ioan. Marinelli, in quibus omnes, eorumque causae, signa, ac curationes, que in Libris Hip. dispersim scribuntur, una copulantur, atque tractantur, ex Officina Victoriae, apud Ioannem Valgrisium, Venetiis 1575*). Toto vydání jsem neměla k dispozici, více viz J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 22.

Littré tiskne ve svém vydání hippokratovských spisů oba spisy samostatně a za sebou, přitom u spisu *O životosprávě ve zdraví* uvádí seznam jeho samostatných vydání.⁴¹ Tuto strategii kritizoval Fredrich⁴² a po něm ve svém vydání spisu Villaret.⁴³ Jejich argumenty jsou následující: Fredrich upozorňuje na shody mezi druhou kapitolou *O životosprávě ve zdraví* a devátou kapitolou *O přirozenosti člověka*, jež ovšem spočívají ve všeobecné (a v rámci *CH* dosti frekventované) tezi, že je třeba stanovit dietetickou léčbu podle věku člověka a ročních dob. Fredrich hodnotí věc takto: „Hier und dort spricht derselbe Arzt,“ zde i tam hovoří týž lékař.⁴⁴ Druhou a třetí část, tj. kap. 9–15 spisu *O přirozenosti člověka* a spis *O životosprávě ve zdraví*, pak chápe jako hypomnéma, tj. jako výpisky a poznámky, určitou sbírku výroků a tezí k jednotlivým lékařským problémům; některé z těchto výpisků prý mezi sebou vykazují shody a „odkazují na jediného původce“.⁴⁵ V jeho analýze se tedy spis člení na vícero strukturně sice nespojitých, leckde však navzájem prostřednictvím konkrétních korespondencí provázaných částí,⁴⁶ které složil v jeden celek nějaký kompilátor, zřejmě také lékař.

Schöne ve své recenzi Fredrichovy práce vytknul několik slabších bodů jeho argumentace: devátá kapitola není ve věcném rozporu s tím, co bylo řečeno výše ve spise, naopak předchází myšlenky dále rozvíjí; formulace druhé části spisu nemají charakter excerpt, za něž je považuje Fredrich, a kapitola dvanáctá nestojí v protikladu ke kapitole deváté. Schöne považoval spis za výsek z nějakého většího celku, z něhož byly vybrány obsáhlejší i kratší části.⁴⁷

Myšlenku excerptora či epitomátora, který měl před sebou rozsáhlejší práci o lidské přirozenosti a z ní si vypsál určité části, včetně kapitol o životosprávě ve zdraví, dále rozvinul Höttermann, který – následuje Schöneho – zdůraznil návaznost deváté kapitoly spisu na úvodní část.⁴⁸ Představu kompilátora naopak odmítl Jones a nabídl místo ní vizi pořádkumilovného, leč nepřiliš inteligentního knihovníka, podle své teorie o vzniku *Corpus* nejspíše knihovníka kóské lékařské školy, který několik textů prostě pospojoval dohromady: „some tidy but not over-intelligent library-keeper“. Jako argument mu zde slouží – kromě nespojitosti oddílů („pokud tu proběhlo nějaké úsilí je uspořádat, pak bylo toto úsilí neúspěšné“) – také useknutý závěr spisu *O životosprávě ve zdraví* a dvě k němu připojené kapitoly odjinud, a to právě ze začátku jiných spisů.⁴⁹ Jako dalšího možného

41 Hippokratés, *Ceuvres complètes d'Hippocrate*, VI, vyd. a přel. E. Littré, str. 70–71.

42 C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*.

43 *Hippocratis De natura hominis liber ad codicum fidem recensitus. Accedunt Prolegomena de codicibus et de dialecto huius libri et Adnotationes*, vyd. O. Villaret.

44 C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 20.

45 Tamt., str. 21.

46 Tyto části Fredrich vypočítává, viz tamt., str. 26.

47 H. Schöne, C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen (Rez.)*, str. 657 nn.

48 E. Höttermann, *Zur Hippokratischen Schrift Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*.

49 W. H. S. Jones, *Introduction*, str. XIV–XVII.

původce textu uvádí nějakého prodejce knih.⁵⁰ Na základě těchto analýz tiskne tedy Jones ve svém vydání oba spisy opět odděleně.

Obnovený a detailní útok na tyto „oddělovače“ vykonal v sedmdesátých letech minulého století Jacques Jouanna. Argumenty, které shromáždil v úvodu ke svému monumentálnímu vydání spisu,⁵¹ spočívají do valné míry právě na zpochybnění Erótianovy evidence (resp. způsobu, jak jí rozumět), a dále na pozorné analýze všech – z jeho pohledu – tří částí spisu, při níž navazuje na své předchůdce. Zde se setkáme s řadou argumentů i postřehů, které zazněly už dříve; Jouanna se přitom snaží – aniž by v tom byl, už z povahy věci samé, skutečně důsledný – odlišit otázku po jednotě spisu od otázky po jeho rozsahu. Jeho analýza podle mého soudu přesvědčivě dokazuje vnitřní provázanost první a druhé části, tj. kapitol 1–8 a 9–15. Údajnou sevřenost první, teoretické části oproti nespojitosti a nesoustavnosti („pestrosti“, jak ji označil Galénos) části druhé vyvrací Jouanna poukazem na skutečnost, že sama látka druhé části, tj. popis jednotlivých chorob, si žádá určitou nespojitost;⁵² roli epitomátora tedy v podstatě odmítá.⁵³ Jasně také prokazuje „přechodový“ charakter osmé kapitoly spisu; i slovní a stylistické shody mezi první a druhou částí působí přesvědčivě.⁵⁴ To však stěží platí pro Jouannovu úpornou snahu prokázat totéž i stran části třetí, totiž spisu *O životosprávě ve zdraví*. Ve své argumentaci totiž autor tohoto spisu nikde nevyužívá nauku o čtyřech tělních tekutinách, která je vyložena v prvních kapitolách spisu *O přirozenosti člověka* a je na ni výslovně poukázáno také v patnácté kapitole při klasifikaci horeček, jakkoli v jiných kapitolách závěrečné části spisu (kap. 9–14) se na kvartérní princip *expressis verbis* neodkazuje. Spis *O životosprávě ve zdraví* však pracuje v zásadě s modelem binárním, nikoli kvartérním (roční období: léto a zima; tělní tekutiny: žluč a hlen).⁵⁵

Existují ovšem i jiné představy o vzájemném vztahu uvedených i dalších spisů CH: Joly považuje za zdroj, který měl autor spisu *O životosprávě ve zdraví* k dispozici, spis *O životosprávě*.⁵⁶ Na výše uvedenou Wellmannovu hypotézu, že mohl existovat spis *O zdraví*, který sloužil jako společná předloha jak pro autora spisu *O životosprávě ve zdraví*,

50 Tamt., str. XXVII.

51 Jednalo se původně o doktorskou disertaci, předloženou v Paříži v r. 1967 (thèse pour le doctorat de 3e cycle) a pro vydání dále přepracovanou.

52 Langholf argumentuje v témže duchu: kdybychom formou myšlenkového experimentu zkusili vzít na sebe autorův úkol a uspořádat danou látku lépe, brzy bychom zjistili, že je to mimořádně náročné, neli nemožné (V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 242).

53 Role případného epitomátora prý byla minimální, viz J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 32.

54 Tamt., str. 27–34.

55 Jedenkrát, a to v úvodní kapitole spisu, jsou vypočteny čtyři roční doby, dále však (v kapitolách 3, 5 a 7) píše autor v souvislosti s různými aspekty životosprávy už pouze o dvou ročních obdobích, létu a zimě. Výčet kvalit (teplé – studené, a zejména suché – vlhké) nacházíme ve druhé kapitole, opakovaně se také setkáváme s klasifikací rozmanitých typů (*eidea*, resp. *fysies*), např. tlustí, hubení, ochablí; dále se pracuje s dichotomií mladí – staří, speciální režim mají děti, ženy a také atleti. Srv. E. Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, str. 21 nn. K typologii v CH viz níže, str. 50 nn.

56 R. Joly, *Recherches sur le traité pseudo-hippocratique Du régime*, str. 188–191.

tak pro autora spisu *O životosprávě*, reaguje Joly částečně kriticky, poukazem na určitou nesrovnalost: jak totiž na základě Wellmannovy hypotézy interpretovat fakt, že spis *O životosprávě* by měl užívat velmi precizní a detailní zdroj, totiž nezachovaný spis *O zdraví*, právě pro ten oddíl textu, kde se jeho autor opakovaně prohlašuje za objevitele a inovátora?⁵⁷ Stran vztahu spisů *O přirozenosti člověka* a *O životosprávě ve zdraví* uzavírá Joly následovně: „Pravděpodobně máme do činění se třemi na sobě nezávislými a kratšími díly téhož autora, jež jsou jím samotným – ať to stojí, co to stojí – spojeny do jednoho díla. Je však obtížné tvrdit, že toto dílo představuje jeden celek, vytvořený na základě předem zamýšleného plánu.“⁵⁸

Podobný názor nacházíme u Goldera: oba spisy mohou mít téhož autora, ale tento autor v nich předkládá různé myšlenky. Je tedy pravděpodobné – pokud bychom je měli opravdu připsat jedné osobě –, že je tato osoba sepsala v různých obdobích svého života. Vzhledem k dataci spisů, kterou Golder uvádí (*Nat. hom.* situuje na konec 5. století př. Kr., *Salubr.* na začátek 4. století př. Kr.), chápe spis *O životosprávě ve zdraví* jakožto mladší.⁵⁹

Langholf soudí – ve své recenzi Jouannova vydání –, že otázka po jednotě spisu *Nat. hom.* se rozhodně nedá zodpovědět jednoznačně pozitivně (jak to učinil Jouanna) či negativně.⁶⁰ V další studii věnované struktuře a členění svazků *CH* obecně pak konstatuje, že badatelská obec je v této věci rozdělena, podobně jako v případě homérského bádání, a shoda je v nedohlednu nebo snad vůbec nemožná.⁶¹ Sám přitom předkládá k úvaze možnost, že *Nat. hom.* může být pozdějším heurématem, objevem či vynálezem, jednoho a téhož muže (srv. četné užití první osoby singuláru zejména v kap. 1–8 pro zdůraznění jeho vlastní role), zatímco *O životosprávě ve zdraví* jeho dřívějším, jednodušším a tradičnějším uchopením podobné látky.⁶² Dodejme, že opačný postup – totiž od složitějšího

57 R. Joly, *Sur une nouvelle édition de «La nature de l'homme»*, str. 157, no. 33.

58 R. Joly, *Sur une nouvelle édition de «La nature de l'homme»*, str. 151. Joly bagatelizuje – po mém soudu ne zcela oprávněně – shody mezi první a druhou částí spisu (kap. 1–8 a kap. 9–15).

59 W. Golder, *Hippokrates und das Corpus Hippocraticum*, str. 57–59.

60 V. Langholf, *Hippocrate, La nature de l'homme*.

61 V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 244. Celá studie se zabývá „chaotickou strukturou většiny spisů *CH*“; v jejím závěru, po analýze dobové skripturní praxe, přichází autor s vlastním řešením (argumentuje pro tzv. „kolektivní“ autorství spisů a zmiňuje práci placených písařů, užití orálně tradovaných znalostí atp.). Toto řešení je v některých důležitých bodech jistě napadnutelné – např. fungování placených opisovačů v lékařských knihovnách v 5.–4. století př. Kr. nepůsobí příliš pravděpodobně –, z pohledu našeho spisu je ale relevantní jen částečně. Vzhledem k výše uvedeným rozborům se nedomnívám, že by měl spis *O přirozenosti člověka* „chaotickou strukturu“; Langholfem představený způsob kompletace textů by nicméně dobře vysvětloval vzájemný vztah *Salubr.* a *Nat. hom.* Avšak ani výše zmíněné hypotézy o knihovnicích či prodejcích knih nemohou být jednoduše smeteny ze stolu; ze strany Langholfovy se jedná *de facto* o jejich velmi sofistikovanou amplifikaci.

62 V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 243. Užití první osoby singuláru chápe Langholf jako důležitý argumentační i stylistický prostředek a poukazuje na skutečnost, že první osobu singuláru nacházíme ještě třikrát ve druhé části spisu (v kap. 9–10); ve spisu *Salubr.* se první osoba singuláru nevyskytuje ani jednou (V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 239 n.).

k jednoduššímu, od kvartérního schématu k binárnímu, jaký navrhuje Golder – se z tohoto úhlu pohledu jeví jako obtížně představitelný.

Jakkoli jsme si vědomi komplexnosti celé problematiky a jakkoli chápeme, že existují i důvody pro vydání obou spisů v jednom celku, jak to dochovala valná část rukopisné tradice, a stejně tak nahlížíme specifický charakter hippokratovských spisů, kde o organické jednotě textu lze často hovořit jen s obtížemi, rozhodli jsme se na základě výše uvedených důvodů (zejména na základě obsahové inkongruence i dalších výše uvedených faktorů) pro analytické řešení a v seznamu spisů, stejně jako ve všech studiích obou svazků Hippokratových *Vybraných spisů*, jsme uvedli oba spisy samostatně. Hypotéza Langholfova, kterou osobně považuji za plausibilní (*O životosprávě ve zdraví* by mohlo představovat dřívější a jednodušší uchopení problematiky ze strany autora spisu *O přirozenosti člověka*), analytické řešení nepopírá, ale naopak podporuje.

2. Myšlenkový kontext díla

a) Vztah filosofie a lékařství ve spisu *O přirozenosti člověka*

Narýsovat hranici mezi filosofií a medicínou, dvěma pro nás tak odlišnými disciplínami, není v Řecku v 6.–4. století př. Kr. z mnoha důvodů snadné. „Příliš rigidnímu užití těchto konceptů hrozí vážné nebezpečí, že bude dezinterpretovat názory, které měli sami protagonisté řeckého myšlení o svých disciplínách či intelektuálních kontextech, do nichž sami sebe zasazovali.“⁶³ Přitom řada filosofů se zřejmě věnovala i nějaké lékařské činnosti (Alkmaión, Pythagoras, Démokritos, Empedoklés) a byla také zaměstnána biologickým, anatomickým či embryologickým zkoumáním (to platí ale i později pro Platóna, Aristotela, Theofrasta či stoiky: zde se hranice, které my chápeme jako vcelku jasně narýsované, rozmlžují). Medicínu v uvedené době bychom tedy neměli nahlížet jakožto monolitickou entitu, ale spíše jako „fluidní pole“,⁶⁴ nebo snad ještě lépe jako část pole, jehož další – navzájem se s částí lékařskou překrývající – díl představuje filosofie v širším smyslu; přitom v daném mnohačetně provázaném celku jsou reflektovány a zkoumány různé aspekty přírodní a společenské skutečnosti. Tuto podstatnou blízkost obou sfér dokládá i nové vydání *Early Greek Philosophy* v Loeb Classical Library: sv. V obsahuje texty autorů ze západního neboli Velkého Řecka (kde do oddílu *Philosophy and Medicine* jsou vřazeni Alkmaión a Hippón), sv. VI pak oddíl *Early Greek Medicine*, zahrnující až na jednu výjimku texty ze spisů *Corpus Hippocraticum*.⁶⁵

I přes tyto zásadní afinity – nebo možná právě kvůli nim – jsou však vazby mezi filosofií a lékařstvím v rámci *Corpus Hippocraticum* nejednoznačné a často napjaté.⁶⁶ Setkáme se zde s autory, kteří jsou bytostně filosoficky zaměřeni, jako např. autor spisu *O životosprávě*:

„Tvrdím, že ten, kdo chce správně pojednat o lidské životosprávě, musí nejdříve znát a rozpoznat přirozenost člověka jako celku. Musí znát, z jakých původních částí se skládá, a také rozpoznat, jakými z nich je ovládána. Pokud by totiž neznal její původní složení, nebyl by schopen poznat, co z jednotlivých částí vzchází; pokud nerozpozná, co je v těle vládnoucí, nebude s to poskytnout člověku to, co je mu prospěšné.“

63 P. J. van der Eijk, *The role of medicine in the formation of early Greek thought*, str. 385. K tématu viz také L. Zhmud, *Pythagoras and the Early Pythagoreans*, str. 348 nn.

64 P. J. van der Eijk, *The role of medicine in the formation of early Greek thought*, str. 389.

65 *Early Greek Philosophy*, V–VI, vyd. a přel. A. Laks – G. W. Most. Také oba editoři píší, že „mezi oběma disciplínami neexistuje v období, představeném v tomto svazku, žádná jasná demarkační linie“ (tamtéž, sv. VI, str. 298). Texty ze spisů CH zde zabírají více než 70 stran, přičemž se jedná o úryvky z následujících spisů: *De arte*; *VM*; *Nat. hom.*; *Loc. hom.*; *Vict.*; *Flat.*; *Carn.*; *Morb. sacr.*; *Alim.*; *Aër.*; *Genit.*; *Nat. puer.*; *Oct.*; *Epid.* I.

66 Téma jsem stručně pojednala jinde, viz S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS* I, str. 65–83. Srv. také publikaci R. Wittern – P. Pellegrin (vyd.), *Hippokratische Medizin und antike Philosophie*.

(*Vict. I, 2 = L VI,468*, přel. H. Bartoš, in: *HVS I*, str. 458)

Proti tomu ovšem vystupují empiricky orientovaní lékaři, jako autor spisu *O starém lékařství*:

„Někteří lékaři a badatelé o přírodě však říkají, že nikdo, kdo neví, co je člověk, nemůže ovládat lékařství. ... Jejich výklad však spadá spíše do filosofie jako u Empedoklea a ostatních, kteří psali o přírodě od počátků. ... Já si ale myslím, že to, co bylo řečeno a napsáno o přírodě nějakým badatelem anebo lékařem, spadá spíše do umění psát než do umění lékařského, a také se domnívám, že o přírodě nemůžeme poznat nic určitého odjinud než z lékařství.“

(*VM 20 = L I,620*, přel. J. Daneš, in: *HVS I*, str. 379)

Zde je tedy argument obrácen – o přírodě nelze poznat nic určitého odjinud než z lékařství, neboť dalekosáhlé teorie a předpoklady, *hypotheses*, filosofů se nedají nijak ověřit, ostatně i z empirie nahlížíme podle autora jejich neúčinnost: do lékařství tedy rozhodně nepatří. Na tomto argumentačním poli, jehož oba póly jsme právě předestřeli, bývá spis *O lidské přirozenosti* řazen někdy k pólu empirickému a protifilosofickému;⁶⁷ při bližším pohledu se však ukazuje, že ne zcela právem.

Autor nás ovšem hned v úvodní větě spisu instruuje, že ten, „kdo je zvyklý poslouchat ty, kteří mluví o lidské přirozenosti více, než kolik z ní se týká lékařství, tomu tato řeč nebude vhod“, jinými slovy už od první chvíle je jasně řečeno, že pod lékařství spadá z lidské přirozenosti jen něco. Na rozdíl od autora *VM*, který útočí na hypotézy či předpoklady paušálně, se však dále – po tomto všeobecném vstupu – zaútočí pouze na určitý přístup k člověku a k lidské přirozenosti, jinými slovy na jeden určitý druh *hypothesis* (tento výraz zde ovšem nepadne), a to takový, který si bere za počátek jednu myšlenku (*gnómé*, resp. *epilogos*). Tato myšlenka říká, že člověk sestává z jedné jediné látky, ať už je jí jeden ze základních prvků světa, jak soudí někteří filosofové, proti nimž je polemicky namířena první kapitola, anebo jedna z tělesných šťáv, jak tvrdí ti z lékařů, na které útočí kapitola druhá.

Cílem ataku tedy není filosofie jako taková, ale určitý teoreticko-metodický přístup, konkrétně monismus. Představitel eleatského monismu Melissos, podle tradice samský

⁶⁷ Srv. např. K. Thein, *Lidská přirozenost v Corpus Hippocraticum*, str. 34 n.: „K výrazně proti-filosofickým textům ... patří samo pojednání nazvané *O přirozenosti člověka*.“ Dále také M. Grmek, *La pratique médicale*, str. 41 n. (zde je spis *O přirozenosti člověka* jmenován v jedné řadě se spisem *O starém lékařství*: jejich autoři prý dávají najevo jistou aroganci praktika vůči filosofovi–teoretikovi). Podobně J. Ducatillon chápe autora *Nat. hom.* jako jednoznačného spojence v boji, jež vede autor *VM* proti těm, kdo vnášejí do lékařství to, co do něj nepatří, totiž výše uvedené *hypotheses*: J. Ducatillon, *Polémiques dans la Collection hippocratique*, str. 127 n. Touž logiku sledují i vydavatelé výše zmíněného svazku v Loeb Classical Library (srv. *Early Greek Philosophy*, VI, vyd. a přel. A. Laks – G. W. Most, str. 313 n.: zde je spis *Nat. hom.* uveden spolu s *VM* v pododdíle *Medicine Contrasted with Philosophy*).

stratég, který v r. 441 př. Kr. porazil athénskou flotilu vedenou Periklem (DK A 3), je dokonce v první kapitole uveden jménem: to je v rámci CH výjimečné, dále čteme výslovně – a opět polemicky – už jen o Empedokleovi právě ve výše citované pasáži spisu *O starém lékařství*. Tento akragantský filosof, thaumaturg a lékař (žil pravděpodobně v letech 495–435 př. Kr.),⁶⁸ na něhož autor spisu *O starém lékařství* tak vehementně útočí,⁶⁹ přitom slouží jako jeden z hlavních inspiračních zdrojů pro autora našeho spisu: podle Jonese je spis *O přirozenosti člověka* „pozoruhodným dokladem trvalé vitality Empedokleova myšlení“.⁷⁰ Čtyři šťávy, jež podle spisu tvoří tělo člověka, sice nejsou totožné se čtyřmi prvky, *rizómaty* (kořeny), Empedokleovými, ale jsou jim analogické a mají analogické funkce, neboť jsou také „základní (*elemental*) a samy v sobě neměnné“.⁷¹ Někteří badatelé se domnívají, že Empedokleův vliv na spis bývá přeceňován,⁷² jiní však zdůrazňují silnou afinitu obou koncepcí: „Jeho [scil. autora *Nat. hom.*] lékařská teorie šťáv představuje jen přeznačení (*démarcation*) kosmologické tetrady akragantského filosofa,“ podotýká Schamp a dodává, že naopak lékařské teorie Empedokleovy našeho autora nijak výrazně neovlivnily.⁷³

Shody lze vidět v následujících bodech, které blíže rozvedeme:

1) kořeny/šťávy: v básni *O přírodě* nacházíme jména čtyř kořenů:

68 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 364.

69 Podle J. Laskaris útočí na Empedoklea – byť zde nepadne žádné jméno – také spis *O svaté nemoci*; na rozdíl od VM, kde je Empedoklés představen jakožto *sofistés*, máme prý v pojednání věnovaném epilepsii vřadit Akragantana do množiny mágů a zázračných léčitelů, proti nimž vede spis razantní atak: zde by tedy byl Empedoklés nahlížen jako *kathartés*, v souladu se svým dílem *Katharmoi* (J. Laskaris, *The Art is Long. On the Sacred Disease and the Scientific Tradition*, str. 4 nn.). Je ovšem třeba zdůraznit, že autorčin pohled je specifický: její hodnocení vazeb mezi magickým a technickým přístupem sice ozřejmuje některé důležité paralely, vcelku však trpí téměř násilným úsilím po bagatelizaci rozdílů mezi nimi. Kategorie *sofistés* a *kathartés* prý byly „navzájem zaměnitelné: Empedoklés byl živoucím dokladem komplexnosti dynamiky mezi přírodní filosofií, magicko-náboženskou medicínou a medicínou sekulární a tekutosti hranic mezi nimi“ (J. Laskaris, *The Art is Long. On the Sacred Disease and the Scientific Tradition*, str. 5). Zopakujme: řada příbuzností zde jistě existuje a bylo na ně opakovaně poukázáno, srv. např. J. de Romilly, *Magic and Rhetoric in Ancient Greece*; L. Edelstein, *Greek medicine in its relation to religion and magic*. Kromě afinit však nacházíme také podstatné rozdíly, které analýza J. Laskaris – útočně a polemicky, jakoby v souladu se zkoumanými zdroji – pomíjí.

70 W. H. S. Jones, *Introduction*, str. XXIX. Nutton zase poukazuje na velký „explanační potenciál“, jaký Empedokleova teorie čtyř kosmických prvků lékařství nabízela: V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 81.

71 W. H. S. Jones, *Introduction*, str. XXVIII. Jones nachází Empedokleův vliv také v Platónově *Timaiovi* a v Aristotelových *Fysikách*. Villaret přitom podotýká, že mezi Empedoklem a *Nat. hom.* byl ještě Filistión z Loker, který mohl autora *Nat. hom.* také ovlivnit (*Hippocratis De natura hominis liber ad codicum fidem recensitus. Accedunt Prolegomena de codicibus et de dialecto huius libri et Adnotationes*, vyd. O. Villaret, str. 66). Filistión, který byl lékař, tvrdil, že lidé sestávají ze čtyř *ideaí*: země, vzduchu, ohně a vody, přitom každá z nich je nadána určitou kvalitou, *dynamis*: oheň teplem, vzduch chladem, voda vlhkem, země suchem (AL XX,25). U Empedoklea však takovéto jednoznačné přiřazení kvalit prvkům nenacházíme.

72 V tom smyslu argumentuje R. Joly, *Sur une nouvelle édition de «La nature de l'homme»*, str. 151.

73 J. Schamp, *Hippocrate, La nature de l'homme, édition, traduction et commentaire par Jouanna (Jacques)*, str. 1228.

„Nejprve poslyš, které jsou čtyři kořeny všeho:
zářivý Zeus a Héra, jež přináší život, a Hadés,
konečně Néstis, svými jež slzami prameny živí.“
(DK B 6, přel. K. Svoboda)

Názory na to, jaký bůh patří k jakému kořeni, se ovšem různí. Nejjasnější se zdá být identifikace Néstidy s vodou a také Dia s ohněm, co se týče vzduchu a země, část starověkých vykladačů (Theofrastos, Aetios, Cicero, Filodémos) identifikuje vzduch s Hérrou a zemi s Aidóneem, jiní naopak (Stóbaios, Hippolytos, Hérakleitos); moderní vykladači pak, často na základě kultických dokladů, uvádějí ještě jiné atribuce.⁷⁴ „Tím, že je [*scil. rizómata*] původně charakterizuje jako bohy, chce Empedoklés zřejmě naznačit, co je zdravého na tradičních představách o božství, a zároveň jim připsat prozatím nespecifikované síly a vlastnosti, jež je činí hodny posvátné úcty,“ komentují Kirk *et al.*⁷⁵ M. R. Wright naopak soudila, že Empedoklés tímto způsobem prohlásil svá *rizómata* za „nové bohy“, což by bylo v dobrém souladu s jeho strategií nahradit tradiční mýty jinou řečí o bozích⁷⁶ – a tudíž pokusem napsat jinou než tradiční eposej; jedním dechem pak dodejme, že báseň se měla programově odlišovat také od poémy Parmenidovy, jakkoli na ni Empedoklés v mnohém navazuje. Co se týče původu *rizómat*, Kahn byl toho názoru, že učení o čtyřech elementech se mohlo vyvinout ze zmínek o čtyřech částech světa (nebe, moře, země, podsvětí, resp. noci) v takových pasážích, jako je Homérova *Ilias* nebo Hésiodova *Theogonie*;⁷⁷ pro tento pohled svědčí i přísěžné formule homérských bohů.⁷⁸ Výslovně jako o živlech čteme o *rizómatech* dále v Empedokleově básni:

„Hned vyroste z mnohého jedno,
aby samotné bylo, a hned se zas rozpadne v mnohé:
oheň, vodu i zemi a vzduchu nesmírnou výši;
od nich je oddělen záhubný Svár, jenž všude je stejný,
v nich však přebývá Láska, jež stejná je naděl i naších.“
(DK B 17, přel. K. Svoboda)

Aristotelés nás zpravuje o tom, že právě Empedoklés byl první, kdo stanovil jako

74 Podrobný přehled i s doklady uvádí T. Víték, *Empedoklés*, I, str. 96 nn. Příznačná je také skutečnost, že Empedoklés nezavádí pro prvky konsistentní terminologii, jejich označení se často různí, srv. tabulku M. R. Wright, *Empedocles. The Extant Fragments*, str. 23.

75 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 371.

76 M. R. Wright, *Empedocles. The Extant Fragments*, str. 22. DOPP článek

77 *Il.* XV,189 nn.; *Theog.* 106 n.; 736 n. Viz C. H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, str. 134 nn.

78 *Il.* XV,36–37; 187–193; 209; XVIII,483; dále *Hym. Apoll.* 3,84–86. Srv. také M. R. Wright, *Empedocles. The Extant Fragments*, str. 28; J. Bollack, *Empédocle*, I, str. 18.

počet prvků, *stoicheia*, čtyři (DK A 37); dřívější iónští myslitelé sice také pracovali s jednotlivými živly, zdůrazňovali ale vždy rozhodující roli toho či onoho prvku (ohně, vody či vzduchu). Empedoklés však nahlíží *rizómata* jako sobě rovná (stejná věkem i rodem, DK B 17), přitom principem povstávání věcí je míšení a vzájemná výměna (μίξις τε διάλλαξις, DK B 8; B 9; ο τῆς τῶν στοιχείων κράσεως čteme v DK A 30), řízená Láskou a Svárem.⁷⁹ Pro větší názornost svého výkladu se Empedoklés uchyluje k homérskému přirovnání: se vznikem všeho z omezeného počtu prvků se to má stejně, jako když malíři malují obětní dary a z barev, jež mají k dispozici, vytvoří všechno: stromy, muže, ženy, ptáky, ryby, bohy atp. (DK B 23). Tyto čtyři prvky jsou prý „prvkovější“ (nebo: elementárnější) než Jedno a svou povahou mu předcházejí (στοιχειωδέστερα ἐκείνα καὶ πρότερα τὴν φύσιν, Aristotelés, *De gen. et corr.* 315b24), přitom jsou však nezrozené a nezničitelné. Empedoklés tak podle Bollacka stojí jakoby na křižovatce: před ním jsou ti myslitelé, kteří, alespoň podle Aristotela, redukovali všechny věci na Jedno – a za ním ti „moderní“, Anaxagoras a Abdérité, kteří zmnožují principy *ad infinitum*, a tak je zakrývají pohledu.⁸⁰ M. R. Wright zase poukazovala na to, že stran vztahu prvků a Jednoho může být Empedoklés označen jak za monistu, tak za pluralistu,⁸¹ a B. Inwood zdůrazňoval sílu Empedokleovy „tvůrčí syntézy“, jejímiž zdroji měly být – kromě Parmenida a iónské vědy – ještě Pythagoras, Hérakleitos a mystéria.⁸² Vlastní mechanismus Empedokleova cyklu i četné výkladové problémy, které s sebou nese, nicméně přesahují rámec této studie a čtenář najde poučení jinde.⁸³

2) Další důležitý bod Empedokleovy nauky představuje postup kosmogonie a proces utváření živých bytostí. První se měl oddělit vzduch (*aithér*), po něm oheň, dále země a z ní měla vytrysknout voda (DK A 49; A 30). Po několika dalších stádiích dochází k vydělování živých bytostí, a to v určitých pevně stanovených poměrech:

„V kadlubech krásně vypuklých vzala pak půvabná Země
z rukou zářící Néstidy dva díly z osmi a čtyři
od Héfaista; z toho hned bílé povstaly kosti,
které Harmonia svým lepem spojila krásně.“
(DK B 96, přel. K. Svoboda)

A dále: „Jakmile Země kotvy své spustila v přístavu Lásky,

79 B. Inwood ve svém výkladu Empedokleovy nauky opakovaně píše o šesti základních (basic; fundamental) entitách, tj. o čtyřech kořenech a o Lásce a Sváru, oběma posledním nicméně přiznává zvláštní status (B. Inwood, *Introduction*, str. 35; 41).

80 J. Bollack, *Empédocle*, I, str. 19.

81 M. R. Wright, *Empedocles. The Extant Fragments*, str. 36.

82 B. Inwood, *Introduction*, str. 24.

83 J. Bollack, *Empédocle*, I, str. 95–124; B. Inwood, *Introduction*, str. 42 nn.; T. Víték, *Empedoklés*, I, str. 140–156, a d.

v poměru zhruba stejném se ihned setkala s nimi,
s Héfaistem i s vláhou a s jasně zářícím vzduchem,
ledaže o málo větší snad byla neb o něco menší;
z toho se zrodila krev a rozličné druhy též masa.“
(DK B 98, přel. K. Svoboda)

Zřetelně zde tedy vidíme výkladový pohyb od celku světa k celku člověka. Celek světa je složen či namíchán ze čtyř prvků a tytéž komponenty musí tvořit tělo člověka, jeho krev, kosti atp. (viz DK B 84; A 78; A 86). Důležitá je role krve: lidé myslí krví nacházející se kolem srdce (DK B 105). Privilegovaná role krve v tomto procesu je dána skutečností, že v krvi jsou ze všech částí těla prvky nejlépe smíšené, a to v poměru 1 : 1 : 1 : 1 (DK A 86; A 78); rozhodující se tu jeví právě vyrovnanost směsi prvků, které tvoří krev.

Shodné rysy mezi Empedokleovým myšlením a myšlenkami autora *Nat. hom.* tedy spočívají v myšlence čtveřice, z níž sestává svět, resp. lidské tělo; celek představuje směs, jejíž jednotlivé části jsou nadány určitými kvalitami; existuje princip řádného míšení, tj. proporcionální poměr mezi částmi; omezený počet čtyř dílů přesto díky mechanismu míšení naplní veškerenstvo, resp. lidské tělo; dále platí kosmický princip (prvky se vracejí tam, odkud přišly), a zároveň je tak mikrokosmos spojen s makrokosmem.⁸⁴

Pozoruhodné nicméně je i to, co autor *Nat. hom.* od Empedoklea nepřejal: jedná se o určitou klasifikaci lidských typů (zejména co se týče inteligence, vnímání atp.) v závislosti na různé směsi prvků v těle; pasáž máme dochovanou v podání Theofrastově v *De sensibus*.⁸⁵ Přitom ve spise *O životosprávě*, I rozpracovanou klasifikaci typů na základě

84 Kosmický princip upírá spisu *Nat. hom.* K. Thein: „Tyto látky [scil. šťávy] jsou něčím specificky lidským, takže se do těla nepromítají z vnějšího světa. ... Důležité je, že čtyři šťávy tvoří v těle jakýsi uzavřený cirkulační systém, tedy oběh, který není závislý na osnově kosmu“ (K. Thein, *Lidská přirozenost v Corpus Hippocraticum*, str. 54). Podle mého soudu následující pasáž ze třetí kapitoly spisu *Nat. hom.* hovoří jasně proti tomuto „uzavřenému“ čtení: „Stejně nutně ve chvíli, kdy lidské tělo zaniká, se vrací každá z jeho součástí ke své vlastní přirozenosti, vlhké k vlhkému, suché k suchému, teplé k teplému a chladné ke chladnému. Taková je přirozenost všech živých bytostí i všeho ostatního: vše stejným způsobem vzniká a stejným způsobem zaniká. Jejich přirozenost se totiž utváří ze všech uvedených součástí a končí tak, jak bylo řečeno: odkud každá z částí při svém utváření povstala, tam se také vrací“ (*Nat. hom.* 3 = L VI, 36–38), více viz níže v komentáři *ad loc.* Myšlenka zániku jsoucích věcí v prvky, z nichž vzešly, představuje další předsókratovské dědictví, nacházíme ji už u Anaximandra (DK B 1). Kromě toho provázanost lidského těla s „osnovou kosmu“ dokazuje už jen samotná vazba jeho složek k ročním dobám, která je v *Nat. hom.* (ale i jinde v *CH*) zcela explicitní, nemluvě o ustavičné výměně mezi tělem a vnějším světem, jakou předpokládá myšlenka příjmu a zpracování potravy, tzn. příjmu a výdaje energie, přítomná v ústředním hippokratovském konceptu životosprávy. V další své práci pak K. Thein formuluje mírně odlišně: „Ovšem i čtyři tělesné šťávy, které autor zavádí jako současně látkový i výkladový princip ..., jsou nakonec v sedmé kapitole zasazeny do širší kosmické souvislosti způsobem, který se motivu mikrokosmu výrazně blíží“ (K. Thein, *Aristotelés o lidské přirozenosti. Od myšlení k anatomii*, str. 43).

85 „Ti, u nichž jsou smíšené stejné nebo podobné prvky, nepřilíš vzdálené od sebe a ani příliš malé, ani příliš velké, jsou nejrozumnější a nejbystřejší ve vnímání. Obdobně ti, kdo jsou jim nejbližší a u kterých je

rozdílného charakteru směsi ohně a vody nacházíme, jak uvidíme dále.

Dalším filosofem a lékařem, který ovlivnil autora našeho spisu – stejně jako předtím Empedoklea –, byl Alkmaión z Krotónu, muž, jehož roli pro řecké myšlení lze stěží přecenit. „Spoléháje se na své široké vědomosti, zkušenost a nezávislý výzkum, byl Alkmaión s to vnést do předsókratovské filosofie nový, ‚fyziologický‘ směr, když obrátil její pozornost ke struktuře a životní aktivitě lidského organismu (fyziologie, anatomie, embryologie, psychologie). ... Řecké lékařství vděčí Alkmaiónovi za řadu fundamentálních konceptů.“⁸⁶

Alkmaión byl mladším současníkem Pythagorovým a jeho sousedem ve městě Krotónu, jakkoli k pythagorejské škole zřejmě nepatřil;⁸⁷ přitom město Krotón bylo známo svými vynikajícími lékaři, o nichž nás zpravuje Hérodotos (slavný lékař Démokédés a jeho otec Kallifón), a stejně tak vynikajícími atlety. Tato souvislost není náhodná: zdá se totiž, že krotónští trenéři měli dietetické znalosti, na jejichž základě byli s to ovlivňovat výkony svých svěřenců, a že koincidence krotónského lékařství, trenérství a dietetiky stejně jako pověstné pythagorejské životosprávy, o jejíž počátcích ovšem nevíme v podstatě nic, může spočívat ve vzájemném ovlivnění a plodném styku. V tomto pozoruhodném prostředí byl Alkmaión s to formulovat následující teze, jež ovlivnily řecké lékařství na dlouhá staletí: zdraví je definováno jako rovnováha, *isonomié*, rozdílných sil, *dynameis*, totiž vlhka a sucha, studeného a teplého, hořkého a sladkého a dalších, zatímco nemoc Alkmaión chápal jako porušení této rovnováhy, kdy dochází k nadvládě jednoho prvku (doslova: jedinovládě, *monarchié*), která rovnováhu ruší, a proto musí být odstraněna. Nemoc vzniká z nadbytku tepla nebo chladu; anebo z nadbytku či nedostatku pokrmů, a to v krvi, v míše nebo v mozku. Nemoci přirozeně vznikají i z vnějších příčin, jako z vod, z krajiny, z námahy, z násilí apod. Zdraví je tedy úměrná směs kvalit, τὴν δὲ ὑγείαν τὴν σύμμετρον τῶν ποιῶν κρᾶσιν (DK B 4).⁸⁸ K tomu připojme ještě zásadu uvedenou v první větě Alkmaiónova spisu: „O neviditelných i o smrtelných věcech mají jasné vědění, *saféneia*, jen bozi, nám pak jakožto lidem je možno pouze usuzovat, *tekmairesthai*“ (DK B 1). Tuto zásadu autoři spisů *Corpus* zjevně vezmou za svou.

Pojmy *isonomié* i *monarchié* jsou převzaty z politického života, což je u presokratiků

to obráceně, jsou nejnerozumnější. Ti, jejichž prvky jsou rozloženy slabě a řídky, jsou tupí a pomalí; ti, u nichž jsou rozloženy hustě a drobně rozdělené, se prudce ženou a chápou mnoho věcí, ale máloco vykonají pro prudký pohyb krve. Ti pak, u nichž je střední směs jen v jedné části těla, jsou v tomto směru schopní; proto jsou jedni dobrými řečníky a druzí umělci, jelikož jedni mají tuto směs v rukou, druzí v jazyce. A podobně je tomu i s ostatními schopnostmi.“ (DK A 86, přel. K. Svoboda, upravila S. F.)

⁸⁶ L. Zhmud, *Pythagoras and the Early Pythagoreans*, str. 356.

⁸⁷ O jeho příslušnosti k pythagorejčům se sice často píše, už Heidel nicméně doložil, že pro to nejsou skutečně spolehlivé doklady (A. Heidel, *The Pythagoreans and Greek Mathematics*; nově věc shrnuje H. Bartoš, *Philosophy and Dietetics in the Hippocratic On Regimen*, str. 24 nn.).

⁸⁸ K otázce autenticity užívaných termínů (z nichž některé jsou zjevně poplatny pozdějšímu filosofickému slovníku – např. τῶν ποιῶν) srv. J. Jouanna, *Introduction*, str. 50, pozn. 2; ke konceptu symetrie viz dále C. Schubert, *Symmetrie und Medizin: zur Verwandlung eines mathematischen Begriffs in den früheren Schriften des Corpus Hippocraticum*.

časté, srv. slavný Anaximandrov zlomek DK B 1; *isonomii* (doslova: rovnozákonost) lze chápat v tomto ohledu jako synonymum pro demokracii,⁸⁹ přitom je zajímavé, že s návazným pojmem *isomoirie* (tj. rovný podíl či úděl) se setkáváme na důležitém místě v hippokratovském spise *O vzduchu, vodách a místech*⁹⁰ a také u Thúkydida.⁹¹ Podle J. Součka „lze soudit, že požadavek rovnosti v politické oblasti a morální nároky na umírněnost (srv. výše k pojmu κρησις) měly vliv též na slovník lékařské literatury, resp. že užívání týchž pojmů se zrodilo v témže kulturním a společenském kontextu doby.“⁹²

Nyní se obraťme k myslitelům, s nimiž je náš autor ve sporu: jsou to představitelé monismu, a kromě už zmíněného monismu eleatského (reprezentovaného výslovně Melissem) se tu útočí i na monismus íonský, konkrétně na představitele jeho „druhé generace“ z druhé poloviny 5. století př. Kr., a to zejména na nauku Diogena z Apollónie,⁹³ byť jeho jméno zde nepadne.⁹⁴ Diogenés byl autorem jedné či více knih: každopádně měl napsat spis *O přírodě* a snad i jiné spisy, *Proti sofistům*, *Meteorologii* a *O přirozenosti člověka* (*sic!*), jak nás zpravuje Simplikios, zároveň však dodává, že jemu se dostal do rukou pouze spis *O přírodě*, z něhož cituje četné úryvky – valnou část těch, které se dochovaly (DK A 4). Jádro Diogenova učení lze shrnout následovně: všechny věci jsou modifikacemi jedné základní substance. Touto substancí je vzduch, který obsahuje božskou mysl, *noésis*, jež řídí vše tím nejlepším způsobem. Vzduch sám je tedy božský a nabývá různých forem podle svých rozdílností v teple, pohybu atp. (DK B 2–5 ze Simplikia).⁹⁵ Kromě toho se

89 A. Thivel, *Hippocrate et la théorie des humeurs*, str. 94. V adjektivním tvaru (ισονόμους) je výraz doložen v politickém kontextu ve skoliu na athénské tyranobijce zhruba z konce 6. století př. Kr. (ALG II,6,10).

90 Podle autora spisu je v Asii všechno krásnější a lepší (*scil.* než v Evropě), protože Asie má mírné podnebí, doslova: směs ročních dob, ἡ κρησις τῶν ὠρέων. „Tato poloha nejvíce ze všech prospívá růstu a mírnosti, ježto nic zde nemá násilnou převahu, nýbrž všemu vládne rovnost, μηδὲν ἢ ἐπικρατέων βιαίως, ἀλλὰ παντὸς ἰσομοιρίη δυναστεύη (Aēr. 12 = L II,54, přel. J. Souček).

91 Thúkydídés píše o ἡ ἰσομοιρία τῶν κακῶν, rovnoměrném rozdělení útrap (Hist. VII,75); v podobě slovesa ἰσομοιεῖν pak při charakteristice athénské demokracie (Hist. VI,39). Podrobněji viz in: G. Vlastos, *Isonomia politikē*; L. MacKinney, *The concept of isonomia in Greek medicine*; C. Schubert, *Der Begriff der Isonomie bei Alkmaion a d.*

92 J. Souček, *O vzduchu, vodách a místech*, in: HVS II, str. 391.

93 Apollónie, z níž Diogenés pocházel, byla zřejmě milétskou osadou u Černého moře, nikoli obcí na Krétě, srv. G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 557.

94 Na to, že spis útočí zejména na nauku Diogenovu, upozornil už C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 26, a po něm O. Villaret, in: *Hippocratis De natura hominis liber ad codicum fidem recensitus. Accedunt Prolegomena de codicibus et de dialecto huius libri et Adnotationes*, vyd. O. Villaret, str. 55; srv. J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 39–41.

95 Tyto myšlenky působily výrazně i na další autory CH, srv. spis *O vzduchu a dechu*, *O stavbě těla* a zejména spis *O svaté nemoci*. Popularitu Diogenových názorů i mimo úzké lékařské či filosofické milieu dosvědčují Aristofanova *Oblaka* a nejspíše i *Žáby* (Ran. 892–896); podle Guthrieho byla „nejpopulárnější filosofickou teologií ta, která identifikovala božstvo se vzduchem či aithérem a která byla tehdy (*scil.* koncem 5. století př. Kr.) obnovena jakožto vědecká teorie Diogenem z Apollónie a snadno přijata lidovým myšlením díky svým podobnostem se starými představami“ (W. K. C. Guthrie, *History of Greek Philosophy*, III, str. 232).

Diogenés zajímal také o kosmogonii a kosmologii (DK A 6; A 12), v podstatě lze říci, že jeho antropologie je odvozena z jeho kosmologie. Aristotelés a Theofrastos podávají dále jeho názory fyziologické – Theofrastos na povahu vnímání (DK A 19) a Aristotelés anatomický popis cév (DK B 6), po němž ve spise *Historia animalium* následuje další popis cév, tentokrát podle Polyba, který s mírnými obměnami nacházíme i v jedenácté kapitole *Nat. hom.* Tyto pasáže nasvědčují tomu, že Diogenés byl zřejmě také lékařem, jakkoli dokázat tuto skutečnost nelze.

Co se týče povahy Diogenova myšlení, už Theofrastos jej označil za „posledního z fyziologů“ a za eklektika, přebírajícího názory od svých předchůdců, Anaxagory a Leukippa (DK A 5), připojit k nim můžeme ještě Anaximena či Hérakleita. Podle Barnese je Diogenés přímo „mužem druhé kategorie“ (second-rate man).⁹⁶ Přesto bychom však Diogenův výkon neměli podceňovat: „Užíval prvky ze systémů svých předchůdců jako materiálu pro jednotnou teorii světa, která však byla soudržnější, méně komplikovaná, jasnější a daleko lépe aplikovatelná než v případě monisticky orientovaných autorů, z nichž čerpal. Diogenés přizpůsobil Anaxagorovu ‚Mysl‘ své vlastní monistické koncepci, a ukázal tím – možná jasněji než jeho předchůdci –, jak by mohla základní substance (která je sama v určitých formách *noéisis* či myšlení) kontrolovat průběh přírodních změn.“⁹⁷ Zdůrazněme: Diogenův argument pro monismus není založen na prostém předpokladu, že je principiálně jednodušší předpokládat jedinou prvotní substanci, ale na tom, že mezi základně rozdílnými substancemi není možná interakce jakéhokoli druhu; naopak interakce je podle Diogena možná jen a pouze tehdy, když prvky jednoho a téhož druhu utvoří směs. Útok je tedy z jeho strany veden i proti Empedokleovi – a právě na tento útok odpovídá autor našeho spisu (zejména v kap. 3). Zdá se, že v poslední době je náhled na Diogena jakožto na eklektika a „naivního myslitele“ spíše opouštěn a místo toho je chápán jako důležitý autor jak pro svůj teleologický program a důsledný monismus, tak také pro detailní vylíčení způsobu, jakým probíhá interakce mezi lidským organismem a jeho okolím.⁹⁸

Melissos, působící zhruba v polovině 5. století př. Kr.,⁹⁹ navazuje na učení Parmenidovo, které ovšem dále modifikuje. Napsal pravděpodobně jedinou knihu s titulem *O přírodě neboli o jsoucnu* (Περὶ φύσεως ἢ περὶ τοῦ ὄντος) – jakkoli název nemusí pocházet přímo od něj –, z níž jsou dochovány zlomky u Simplikia a v traktátu *O Melissovi, Xenofanovi a Gorgiovi* (MXG), dochovaném v *Corpus Aristotelicum*. Časový vztah k Anaxagorovi, Empedokleovi a Leukippovi není jasný; snad Melissos četl práce

Srv. např. Hekabinu modlitbu k Diovi jakožto vzduchu či aithéru u Euripida (*Troad.* 884 n.).

96 J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, str. 568. I on jej však posléze označí za „rozvážného eklektika a odvážného syntetika“ (tamtéž, str. 583).

97 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 562.

98 Viz *Early Greek Philosophy*, VI, vyd. a přel. A. Laks – G. W. Most, str. 218. K Diogenovi srv. dále práci A. Lakse, *Diogène d'Apollonie. La dernière cosmologie présocratique*.

99 Apollodóros situoval jeho *akmé* do 84. olympiády, tj. do let. 444–441 př. Kr. (DK A 1).

obou prvně jmenovaných myslitelů, Leukippův atomismus pak mohl sám ovlivnit.¹⁰⁰

Jsoucno, které Melissos postuluje, chápe stejně jako Parmenidés jakožto nevzniklé, ale oproti tezi svého předchůdce, že to, co je, nebylo ani nebude, ale „pouze“ je v jakési ustavičné přítomnosti, pojímá Melissos jsoucno jako to, co „vždy bylo a vždy bude“ a co je navíc neomezené (DK B 2) a plné, takže se nemůže pohybovat (DK B 7). Poslední charakteristikou, jak podotýkají komentátoři, tak „vytváří jednu z klasických představ řeckého přírodně filosofického myšlení: prázdno je předpokladem pohybu“.¹⁰¹ Z hlediska argumentace autora *Nat. hom.* je pak mimořádně důležitá úvaha o bolesti, uchovaná opět u Simplikia:

„[Jsoucno] ani nemá bolest, neboť majíc bolest by nebylo celé; věc mající bolest by totiž nemohla vždycky být, ani nemá stejnou sílu jako zdravá věc. Nebylo by také veskrze stejné, kdyby mělo bolest; mělo by ji totiž, kdyby z něho něco odcházelo nebo k němu přistupovalo, a nebylo by tedy už veskrze stejné. A zdravé by vůbec nemohlo mít bolest, neboť by jsoucí zahynulo a vzniklo by nejsoucí.“

(DK B 7, přel. K. Svoboda, upravila S. F.)

Argument týkající se bolesti, byť vedený naopak, nacházíme ve druhé kapitole *Nat. hom.*, a je tedy nanejvýš pravděpodobné, že autor spisu Melissův traktát znal (více v komentáři *ad loc.*).

Pozoruhodné přitom je, že ve svém polemickém ataku přejímá autor spisu nejen formu sofistické řeči, ale také metody svých protivníků: byl to břitký logik seznámený s argumentačními postupy iónských přírodních filosofů i s eleatskou apodeiktikou, komentuje Deichgräber.¹⁰² Podle Laín Entralga se ovšem argumentace autora spisu (stejně jako Empedokleova) s tezí Melissovou (a Parmenidovou) vlastně mýjí: zatímco oba předcházející myslitelé argumentují na rovině „fyziologické“, Parmenidés a jeho pokračovatel tak konají na rovině „ontologické“: útok, který je zde veden, nemůže proto zasáhnout cíl.¹⁰³

Zastavme se v závěru tohoto oddílu ještě u jednoho aspektu vztahu lékařství a filosofie: Longrigg, v rámci svého hodnocení kladného či zhojbného vlivu filosofie na lékařství v Řecku, posuzuje Empedoklea v tomto myšlenkovém řetězci jednoznačně negativně. Jeho teorie prý měly škodlivý vliv na pozdější lékařské nauky, zvláště na Sicílii a na jihu Itálie. Autor spisu *Nat. hom.* na Empedoklea naváže a na základě filosofické hypotézy vytvoří konkrétní lékařskou teorii, což Longrigg považuje za metodologicky

100 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 502 n.

101 Tamt., str. 510 n. S myšlenkou dále pracují atomisté.

102 K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum: Voruntersuchungen zu einer Geschichte der koischen Ärzteschule*, str. 110 n.

103 P. Laín Entralga, *Quaestiones hippocraticae disputatae tres*, str. 313 n.

pochybné.¹⁰⁴ Srovnej ovšem protiargument M. Petříčka: „Léčba nemocí (disharmonií) je tedy založena určitým filosofickým rozvrhem a filosofie (dokud a pokud ji pěstují lékaři) je průvodcem medicíny,¹⁰⁵“ či sumarizující tezi Thivelovu na adresu hippokratovských lékařů, a zvláště jejich novodobých kritiků: „Je chybné předpokládat, že empirismus by mohl, a to v jakékoli formě, existovat v čistém stavu“; tito lékaři prý potřebují vše uspořádat – vše uvést do nějakého systému – k tomu jim stačí pár faktů náhodně ladících dohromady, a z nich jsou schopni vytvořit systém objímající celou medicínu, či dokonce celé veškerenstvo...¹⁰⁶ Ve své starší studii nicméně týž autor hodnotí konkrétně Empedokleův vliv na spis *O přirozenosti člověka* negativně; spisy *CH* zde Thivel dělí do dvou skupin, přitom první představují spisy v zásadě iónské provenience, založené na principu kvalitativní změny, druhou pak spisy *CH* ovlivněné myšlením jihoitalským, kde je kvalitativní změna nahrazena principem směsi – a mezi nimi je spis *O přirozenosti člověka* uveden na prvním místě.¹⁰⁷ To nás přivádí k často probírané otázce po racionalitě, či dokonce vědeckosti řecké medicíny. Podle W. D. Smitha je řecká medicína „produktem představ o tom, jak lidské tělo funguje – tuto teorii i praxi bychom mohli charakterizovat jako přímý výsledek fyziologie fantazie, celé série mýtů o tom, co se vlastně odehrává pod kůží“.¹⁰⁸ K tomu je ovšem nutno doplnit, že tato fyziologie fantazie je „racionálně“ uspořádána do relativně pevné a bezpochyby umně utvořené konstrukce. Navíc je zde ve hře ještě jiný princip, a to paralelismus mezi tělem a světem: už od Alkmaíóna a Empedoklea byla totiž „snáze vymezitelná stavba lidského těla využívána jako klíč ke stavbě celého světa“.¹⁰⁹

Shrňme: autor *Nat. hom.* je zjevně obeznámen s myšlenkami a spekulacemi svých předchůdců, jak iónských, tak jihoitalských, stejně jako s lékařskou teorií i praxí své doby.¹¹⁰ Ačkoli je hned v úvodních kapitolách odmítnuta určitá specifická kosmologická

104 J. Longrigg, *Philosophy and medicine: some early interactions*, str. 151.

105 M. Petříček, *Událost jedinečného*, str. 27.

106 A. Thivel, *Hippocrate et la théorie des humeurs*, str. 104 n. V podobném duchu charakterizoval hippokratovské lékaře koncem 19. století O. Schrutz: „Celkem však možno považovati Hippokratovce za zvláště šťastné lidi, kteří dovedou najíti pro všechno důkaz nebo výklad, a jenom autor spisu o povaze kostí se přiznává, že neví, kde v těle hlavní žíla se začíná a kde končí“ (O. Schrutz, *Hippokratovské názory o původu, skladbě a výkonech těla lidského*, str. 47).

107 A. Thivel, *Médecine hippocratique et pensée ioniennne, réponse aux objections et essai de synthèse*, str. 227 nn. Členění působí příliš povšechně, ostatně sám Thivel musí zavést ještě třetí „přechodovou“ skupinu mezi oběma druhy spisů; jakkoli v závěru studie vyzývá k přehodnocení celé předsókratovské filosofie na základě daného členění, není mi známo, že by se jeho návrh setkal s úspěchem či s dalším rozvedením.

108 W. D. Smith, *Physiology in the Homeric poems*, str. 548.

109 G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 580.

110 Tvrzení J. Ducatillon, že kromě Empedoklea byl autor *Nat. Hom.* zásadně ovlivněn ještě spisem *O starém lékařství*, považují za nadsazené a neprůkazné; v jejím pojetí zde Polybos, autor *Nat. hom.*, přichází argumentačně na pomoc svému učiteli Hippokratovi, autorovi *VM* (J. Ducatillon, *Polémiques dans la Collection hippocratique*, str. 137 nn.). Více k možným vztahům mezi autory spisů *VM* a *Nat. hom.* viz níže v komentáři, str. 126 n.

doktrína, není odmítnut obecný intelektuální rámeček, jaký kosmologové vytvořili. V tomto rámci pak pro autora spisu *O přirozenosti člověka* platí, že otázka: „Z jaké věci či věcí je udělán člověk?“ prostě dává smysl; a to je předpoklad filosofického rázu.¹¹¹

111 Viz I. M. Lonie, *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'. A Commentary*, str. 56.

b) Od prvků ke šťávám aneb humorální teorie

Z uvedeného předpokladu už ale řecký lékař postupuje po svém (a v tomto smyslu je výše citovaný postřeh, že lékařská teorie šťáv představuje jen přeznačení, *démarcation*, Empedokleovy kosmické tetrady, hyperkritický): prvky či elementy, jaké mu nabízí předsókratovský kadlub, odkládá jako nevyhovující a obrací se k vlastní lékařské tradici, kterou představuje právě koncept šťáv; že tato tradice musela být relativně bohatá, dokazuje druhá kapitola spisu, v níž autor polemizuje s těmi svými předchůdci či současníky (lékaři), kteří chápou člověka jako složeného pouze ze šťávy jediné. Přitom však tato adaptace systému čtyř kosmických prvků na systém čtyř tělních šťáv předpokládá několik důležitých myšlenkových kroků, nejedná se o nic mechanického.¹¹²

Střední člen v tomto procesu představují jednoznačně kvality: jestliže předsókratovské prvky, z nichž byl složen svět, byly charakterizovány vlastnostmi teplé – studené; suché – vlhké, přičemž jeden živel má vždy dvě kvality,¹¹³ pak nyní jsou tyto kvality přiřknuty jednotlivým šťávám.¹¹⁴ Zároveň je vytvořen celý systém tetrad, který bude v průběhu dalších staletí dále doplňován: ke kvalitám a šťávám jsou přiřazeny jednotlivé roční doby, ve kterých ta či ona šťáva převládá (a jejichž počet také nebyl dříve ustálen, resp. uvažovala se jen tři roční období: zima, jaro, léto),¹¹⁵ takže výsledná tabulka pro spis *Nat. hom.* vypadá takto:

112 Tuto skutečnost zdůrazňuje Lonie: lékařští autoři podle něj nebyli připraveni převzít rovnou a se vším všudy koncepty filosofů, naopak dávali přednost tomu pracovat se svými vlastními lékařskými pojmy, I. M. Lonie, *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'. A Commentary*, str. 5 nn. Zde ovšem zopakujeme, že ony koncepty filosofů byly ve více případech také koncepty lékařů-filosofů, kteří daný diskurs výrazně ovlivnili (např. Alkmaión), a že vést jednoznačnou hranici mezi lékařstvím a filosofií v dané době není možné.

113 Stran vztahu kvalit a prvků u prvních presokratiků uveďme pozoruhodný postřeh Lloydův: v nejstarších fyzikálních a kosmologických teoriích, které se zachovaly v původních zlomcích (Xenofanových, Hérakleitových, Parmenidových), jsou prvotní živly, z nichž jsou ostatní věci poskládány, takové substance jako voda a země, oheň, světlo a noc, nikoli kvality jako teplé, chladné, suché a vlhké (G. E. R. Lloyd, *Teplé a studené, suché a vlhké v raně řeckém myšlení*, str. 30).

114 V jiném spise *CH, O životosprávě*, se přitom setkáváme opět přímo s předsókratovskými živly, konkrétně s ohněm a vodou, nadanými příslušnými kvalitami (rozprostřenými navíc do pozoruhodné škály).

115 Podzim byl chápán jako závěr léta, a to zhruba do 5. století př. Kr., byť už u Alkmana najdeme výčet čtyř ročních dob (zl. 20 Davies). U Hérodota (*Hist.* IV,42; IX,17) a u Thúkydida (*Hist.* II,31) nacházíme pro podzim výraz *fthinopóron*, stejně jako v *Aforismech* I,18 (= L IV,468), jinde také *metopóron* (*Aër.* 6 = L II,26; Thúkydídés, *Hist.* VII,79); to navazuje na Homérovo užití výrazu *opóra* nikoli pro samostatné období roku, ale pro dobu zrání plodů. Pojem *opóra* později označoval také podzim, resp. jeho první část, zatímco slovo *metopóron* jeho pozdní část, srv. *NP*, s. v. *Jahreszeiten*; *LSJ*, s. v. *μετόπωρον; ὀπώρα; ὠρα*. Astronom Metón kolem r. 432 př. Kr. konal na pahorku Lykabétos nedaleko Athén měření rovnodenností a slunovratů, z nichž bylo zjevné, že rok má části čtyři. Více viz A. Thivel, *Hippocrate et la théorie des humeurs*, str. 99; *RE*, s. v. Meton.

<u>Šťávy</u>	<u>Vlastnosti</u>	<u>Roční období</u>
krev	teplo a vlhko	jaro
žlutá žluč	teplo a sucho	léto
černá žluč	chlad a sucho	podzim
hlen	chlad a vlhko	zima

V těle dominující šťáva je přitom v souladu s vlastností, která dané roční období ovládá: u člověka se tudíž v zimě zmnožuje hlen, na jaře krev, v létě žlutá a na podzim černá žluč.¹¹⁶ Další vazbu, a to mezi věkem člověka a převládající šťávou, nabízí poslední kapitola spisu v rámci klasifikace horeček: „Že jsou čtyřdenní horečky způsobovány černou žlučí, poznáš z toho, že lidé nejčastěji onemocní čtyřdenní horečkou na podzim a ve věku od dvaceti pěti do čtyřiceti dvou let; v tomto věku, ve srovnání s jinými, má totiž černá žluč největší převahu“ (*Nat. hom.* 15 = L VI,68).¹¹⁷ Analogické vazby zbylých šťáv na věk člověka ve spise nenajdeme, kromě povšechného konstatování, že při narození je člověk nejteplejší a postupně „chladne“ až do chvíle své smrti; dále pak v sedmé kapitole čteme postřeh, který uvádí do souvislosti výskyt hleny v zimě s délkou noci a s četností dešťů v této roční době. Přiřazení určitého věku jedné z tekutin i další uvedené charakteristiky mohly sehrát roli při pozdější amplifikaci teorie čtyř šťáv v teorii temperamentů.

Další důležitou inovací autora spisu je náhled na roli šťáv v lidském těle: nejsou chápány – jako ve většině jiných spisů *CH* – jakožto příčiny či projevy nemocí (to se týká zejména žluči a hleny), ale všechny jsou člověku přirozené a vrozené, to ony vytvářejí lidskou přirozenost, zatímco nemoc působí teprve nadbytek či nedostatek jedné z nich, resp. dojde-li k tomu, že se jedna ze šťáv vydělí do určité části těla. Přitom šťávy, jakožto základní složky lidského těla (které ovšem sestává i z cév, kostí a dalších orgánů a součástí), jsou na sobě navzájem závislé; v lidském těle existují nutně všechny zároveň, neboť kdyby chyběla jediná z nich, člověk by zahynul (*Nat. hom.* 7–10 = L VI 48–50). Jejich správná směs (rovnováha) tedy ustavuje zdraví člověka; tato směs přitom, jak jsme viděli, nezůstává neměnná, ale podléhá změnám v souladu s ročními dobami, věkem člověka i

116 Odlišný pohled na vazbu šťáv a ročních dob předkládá spis *O vzduchu, vodách a místech*: „Jestliže je vyprahlé léto, během něhož vanou severní větry a nezaprší ani tehdy, když vychází Sirius a Arktúros, velice to může prospívat lidem hlenovité tělesné konstituce, vlhké konstituce a ženám, avšak velmi to škodí lidem žlučnaté tělesné konstituce, neboť se velmi vysušují a postihují je suché záněty očí a prudké a dlouhotrvající horečky, některé i melancholie. Nejvlhčí a nejvodnatější část žluči se totiž spotřebovává, zatímco zůstává část nejhustší a nejpálčivější, a totéž se děje i s krví, z čehož se u nich objevují uvedené nemoci. Pro lidi hlenovité tělesné konstituce je však toto všechno prospěšné, neboť se vysušují a do zimy nevstupují s přílišnou vlhkostí, nýbrž už vysušení“ (*Aěr.* 10 = L II,50, přel. J. Souček). Jedná se zřejmě o nejstarší doložené užití substantiva *melancholié*, jak soudí H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 21.

117 Některé rukopisy uvádějí čtyřicet pět let, což pak přejímá i část sekundární literatury, tudíž se lze setkat s oběma údaji; více viz v komentáři *ad loc.*, str. 146.

dalšími faktory. V tomto pojetí lze jistě vidět dobrý základ pro následné utvoření temperamentů jakožto konstituujících přirozenost člověka, zdůrazněme však, že ve vlastním spise se pracuje s konceptem šťáv pouze ve smyslu fyziologickém, nenacházíme zde charakteristiky povahových vlastností pacientů, či dokonce členění do typů, ačkoli obojí lze najít jinde v *CH*.¹¹⁸

Zde je na místě se na chvíli zastavit a stručně představit prehistorii humorů alias šťáv či tělních tekutin,¹¹⁹ nakolik je možné ji rekonstruovat na základě dochované evidence. „Humory jsou pravděpodobně tak staré jako řecká medicína sama, a snad ještě starší,“ tvrdí Lonie.¹²⁰ Nacházíme je v určité podobě také v egyptské medicíně: podle egyptských lékařů v lidském těle obíhají dvě látky nutné pro život, a to voda a vzduch, kromě toho látky působící bolest (u nichž jsou jasné vazby k démonům) a dále hlen, jehož původ se k démonům neváže. Krev je nahlížena jako ambivalentní: představuje sice vitální princip, ale zároveň je chápána jako škodlivá a nečistá.¹²¹ V babylónské medicíně pak byla jako zvláštní druh žluče známá černá žluč, přitom se ovšem rozeznávaly čtyři druhy žluče podle barvy, a to červená, bílá, žlutá a černá (na základě toho, co pacient vyzvrátil), což je zvláštní, protože tamější medicína obvykle pracovala v nosologii pouze se třemi barvami: červenou, žlutou (nebo zelenou) a černou.¹²² Není ale možné hovořit o ucelené teorii šťáv, kterou babylónští lékaři jednoduše nevytvořili: „Babylóňané byli ve skutečnosti v teorii spíše chabí,“ komentuje Geller.¹²³

Podíváme-li se do Řecka doby archaické, pak u Homéra humory jako takové nenajdeme: výrazy *cholos* a *flegma*, které se v obou básních vyskytují (první z nich velmi často), zde znamenají primárně něco jiného, jakkoliv se o povaze jejich sémantického pole vede živá debata, spjatá zejména s už tradičním tématem badání, jež bychom mohli označit jako „homérská psychologie“ či „homérský člověk“ (případně jako „homérská fyziologie“). Toto nesmírně obsáhlé téma zde přirozeně není možné probrat; zdůrazněme nicméně, že tělo u Homéra není primárně uchopováno jako celek, zároveň je ale ani nelze nahlížet jako pouhý soubor orgánů, charakterizovaných jejich projevy: „Různé části homérského člověka (*person*) nejsou částmi těla, chápaného jako samostatný fyzický objekt, ale spíše částmi já, jež jsou známy primárně jako centra myšlení a emocí, radosti a bolesti, tudíž skrze zakoušenou zkušenost; zároveň to, co se děje já, může být tímto způsobem viditelné pro ostatní“; vše je tu popsáno „ve fenomenologických termínech spíše než z perspektivy věcí a událostí, které jsou pozorovány“.¹²⁴ Samotné výrazy

118 Např. v knihách *Epidemií, Aěr., Morb. sacr., Vict.*, srv. níže, str. 50 nn.

119 Všechny tři uvedené termíny v textu užívám jakožto synonymické, tudíž vzájemně záměnné.

120 I. M. Lonie, *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'. A Commentary*, str. 58.

121 W. Westendorf, *Handbuch der altägyptischen Medizin*, I, str. 328 nn. Viz také H. von Deines – W. Westendorf, *Wörterbuch der medizinischen texte*, II, str. 812–14.

122 M. J. Geller, *Phlegm and breath – Babylonian contributions to Hippocratic medicine*, str. 191 n.

123 Tamtéž, str. 193.

124 B. Holmes, *Body*, str. 70.

pro jednotlivé orgány a jejich role u Homéra se staly předmětem obsáhlého studia.¹²⁵

Stejně jako zde nefunguje orgánový model, interpretačně nápomocná není ani evoluční představa, že bychom se měli pohybovat od jednoduššího ke složitějšímu, tj. od fyzického orgánu k entitě duševního rázu.¹²⁶ Namísto hledání takovýchto jednoznačných posunů je spíše třeba sledovat to, jak se termíny užívají, tzn. nesoustředit se primárně na etymologii a na analogie s jinými jazyky (v duchu Oniansově), ale na to, jak se vlastně o „nitru“ homérských postav mluví – jak o nich mluví druzí, a jak o sobě mluví ony samy.¹²⁷

Podstatnou skutečností je, že v homérském jazyce neexistuje jedno převládající označení pro centrum cítění a myšlení v člověku, ale takovýchto center je více: nejčastěji jsou užívány termíny *noos* – *frenes* – *thymos* – *kér/kradiélétor*, jejichž ústřední význam označuje Claus jakožto „life-force“, životní síla.¹²⁸ Všechny tyto výrazy mohou charakterizovat lidi, bohy i zvířata, pouze *noos* je přiřknut jen bohům a lidem. Co se týče orgánového zakovení, *frén* bylo původně nepochybně označení pro určitou část těla, otázkou ovšem zůstává, pro jakou: tradičně bývá výraz chápán jako bránice, v plurálu *frenes* snad i jako plíce, ale u Homéra *frenes* fungují jinak, a to velmi různorodě; lze tedy říci, že se jedná o orgán situovaný do hrudníku.¹²⁹ *Thymos* snad kdysi mohl být duší nebo dechem (etymologicky je spojený s *fumus* – dým): někteří soudili, že *thymos* lze původně chápat jako dech odpařující se z krve,¹³⁰ jiní měli za to, že je to rychlý dech doprovázející vzrušené emoce,¹³¹ u Homéra je však situace odlišná.

Komplikovanost celé věci nejlépe ukazuje lokace těchto „center člověka“: *noos* (tradičně překládaný jako mysl či rozum) bychom ve zkratce mohli označit jakožto „vnitřní zrak“ člověka;¹³² nemá své pevné fyzické sídlo, může být umístěn do hrudi (*Od.* XIII,255), do *thymos* (*Od.* XIV,490) nebo do *frenes* (*Il.* XVIII,419–420). *Noos* mají dokonce i úžasné Héfaistovy panny: *noos esti meta fresin*, zároveň mají i hlas, *audé*, i sílu, *sthenos* (*Il.* XVIII,419–420). Také Teiresias má po smrti jako jediný své *frenes* pevné, neboť mu Persefoné i po smrti dala *noos* (*Od.* X,493–494).

125 Srv. R. B. Onians, *The Origins of European Thought: About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate*; B. Snell, *Die Auffassung des Menschen bei Homer*; B. Snell, φρένες – φρόνησις; kritiku Snellova přístupu viz in R. Renehan, *The Meaning of ΣΩΜΑ in Homer: A Study in Methodology*. Dále S. D. Sullivan, *Psychological Activity in Homer. A Study of Phrēn*; D. B. Claus, *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of Psyche before Plato*; A. Schmitt, *Selbständigkeit und Abhängigkeit menschlichen Handelns bei Homer* a d. V češtině podává přehled o „nitru“ homérského člověka H. Bartoš, *Očima lékaře. Studie k počátkům řeckého myšlení o lidské přirozenosti z hlediska rozlišení duše – tělo*, str. 33–52.

126 Srv. D. B. Claus, *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of Psyche before Plato*, str. 16.

127 Pro pohled zevnějšku i zevnitř zde B. Holmes používá kategorie „seen“ a „felt“, viz B. Holmes, *The Symptom and the Subject: The Emergence of the Physical Body in Ancient Greece*.

128 D. B. Claus, *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of Psyche before Plato*, str. 45.

129 K termínu *frén* viz důkladné analýzy S. D. Sullivan, *Psychological Activity in Homer. A Study of Phrēn*.

130 R. B. Onians, *The Origins of European Thought*, str. 47.

131 Viz H. Bartoš, *Očima lékaře*, str. 40, i s dalšími odkazy.

132 Tamtéž, str. 34.

Co se týče pojmu *thymos*, lze ho označit za „energetický zdroj organismu“,¹³³ jeho hnutí uvádějí člověka do pohybu, z něj vychází impetus pro to či ono jednání; příznačné je, že počtem výskytů se jedná o nejpočetnější ze sledovaných termínů. Pokud jde o fyzické sídlo, nejčastěji se *thymos* shromažďuje ve *frenes* (Il. XXII,475) anebo v prsou (*stéthea, eni stéthessin*), do *thymos* může být ale lokalizován i *noos* (Od. XIV,490) nebo *kér* (Il. VI,523). Homérské postavy dokonce se svým *thymos* vedou rozmluvy (jako Odysseus na začátku XXII. zpěvu *Odyseie*). Občas jim postava spílá, jindy se „jejich“ radám podřídí, lze ale jednat i v rozporu s *thymos* (činí tak např. Zeus, Il. IV,43). Tak když Odysseus v Polyfémově jeskyni strojí plán, jak zneškodnit Kyklopa, *thymos* mu říká, jak na to, pak se ale ozve *heteros thymos*, jiný *thymos*, který radí jinak (Od. IX, 299 nn.); podobně i Pénélopin *thymos* je rozdvojen (Od. XIX,524), a Odysseus může dokonce říct: „Proč takto se mnou můj *thymos* rozmlouvá?“ (Il. XI,407). Doplňme, že dialog s *frenes* nebo s *noos* se v homérských básních nekoná, zato se koná dialog s *kradié* (Od. XX,17–18).

U výrazů *frén – frenes* nacházíme plurál častěji než singulár. *Frenes* jsou ze všech výše uvedených entit zřejmě nejméně aktivní (a to pouze tehdy, je-li člověk naživu: výjimkou je opět Teiresias), představují místo uvažování a reflexe, kde se něco promýšlí, a jsou spojovány i s řečí, s emocemi a s mravním chováním. Diovy *frenes* se zatemní láskou (Il. XIV,24), Polyfémovy vínem (Od. IX,362), Agamemnonovy *frenes* zčernají hněvem (Il. I,103). Do *frenes* je situován nejčastěji *thymos*, ale taky *noos* (Od. X,493–494) nebo *kér* (Od. XVIII,344) či *étor* (Il. VIII,413); kdybychom zde tedy lokální princip aplikovali doslova, dospěli bychom k závěru, že homérské postavy mají srdce v bránici nebo v plicích...

Termíny *kradié – kér – étor* mají zřetelný tělesný význam (=srdce), nejčastější z nich je *étor* – epické slovo, které později zmizí z užívání. Označují psychické centrum, kam se soustřeďuje radost, zármutek, strach i hněv. Mezi jednotlivými výrazy mohou být i jemnější distinkce, srdce může dokonce štěkat (Od. XX, 13 nn.) a může se i smát (Od. IX,413).

I tento velmi stručný přehled ukazuje, jak komplikované je nitro homérského člověka,¹³⁴ stejně jako vzájemnou provázanost uvedených pojmů. H. Bartoš shrnuje: „Rozdělování na ‚duševní‘ a ‚tělesné‘, na které jsme zvyklí v antice od klasické doby, se zdá být u Homéra nepoužitelné. Homérské myšlení s ničím takovým nepočítá, stejně jako nezná rozdíl mezi ‚orgánem‘ a jeho funkcí.“¹³⁵

S vědomím výše řečeného nyní zaostřeme na výraz *cholos*, který stojí v centru naší pozornosti: v homérském jazykovém užití představuje hněv nebo až vzedmutý raptus,

133 Tamtéž, str. 40.

134 B. Holmes píše v této souvislosti o „robust, first-personal mode of knowing the inside of a human being“, B. Holmes, *Body*, str. 71.

135 H. Bartoš, *Očima lékaře*, str. 52. Ve stejném duchu argumentuje i S. D. Sullivan, *Psychological Activity in Homer. A Study of Phrén*.

vztek, někdy kladený vedle *ménis*.¹³⁶ Podle Smithe jej můžeme chápat jako vlastní emoci vzteku, nebo jako příčinu vzteku a hněvu;¹³⁷ anebo lze tento dvojitý význam, „Doppelbedeutung“, diferencovat na fyzickou a psychickou složku, totiž žluč a hněv.¹³⁸ Debata se pak vede o tom, který z významů je primární; Rüsche tvrdí – v „orgánové“ logice zmíněné výše –, že primární je fyzický význam žluč, a teprve poté se objeví v přeneseném smyslu hněv.¹³⁹ Zdůrazněme dále, že se nejedná o nic marginálního, ale o taková duševní a myšlenková hnutí, která jsou v homérských básních hlavními hybateli děje a nevyhýbají se ani bohům. *Ilias* je ostatně výslovně báseň o hněvu Achilleově: o jeho počátku, peripetiích a konci. Není překvapivé, že tento vypjatý hněv až běs může sídlit v různých výše jmenovaných centrech člověka (ve *frenes*, ale také v *thymu* nebo v srdci).¹⁴⁰ Achilles o něm říká, že je sladší než med:

„Ó kéž každý svár jest vyhlazen z lidí i z bohů,
jakož i hněv (χόλος), jímž k prudkosti vzplá též rozvážný člověk,
hněv – jenž sladší než med, když člověku do hrdla stéká,
kvapem v mužově hrudi jak pára se do výše zvedá!“
(*Il.* XVIII,108–110, přel. O Vaňorný)

Nejzřetelněji ale souvislost obou významů slova vidíme v promluvě, kdy Achilles připomíná svým spolubojovníkům, jakým způsobem ho dříve osočovali, když je zdržoval od bojů:

„Krutý Péleův synu – toť žlučí (χόλω) tě kojila matka! –
bezcitný, zdržuješ druhy, zde u lodí, proti jich vůli!
Domů na lodích mořských se raděj vydejme nazpět,
jestliže hněv tak zlý v tvé srdce ti zapadl takto (τοι ὦδε κακὸς χόλος ἔμπεσε θυμῶ)!“
(*Il.* XVI,203–206, přel. O Vaňorný)

Pasáž komentuje *LSJ* jakožto užití „rarely in physical sense, later χολή = gall, bile“, *LSJ*, s. v. χόλος. Zde vidíme kříšťalově právě dvojitý význam slova, tedy žluč i hněv.

Pokud nicméně vyjdeme z výše uvedené premisy, že rozhodující pro porozumění

136 Viz např. *Il.* XV,122: πὰρ Διὸς ἀθανάτοισι χόλος καὶ μῆνις, vztek a hněv Diův vůči nesmrtelným bohům.

137 W. D. Smith, *Physiology in the Homeric poems*, str. 555.

138 Srv T. Rütten, *Demokrit – lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker. Eine pseudohippokratische Geschichte*, str. 69.

139 D. F. Rüsche, *Blut, Leben und Seele*, str. 34. Podobně R. B. Onians, *The Origins of European Thought: About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate*, str. 84: *cholos* se prý jeví být jinou formou nehomérské *cholé*.

140 Hněv sídlí ve *frenes*: *Il.* II,241; *Od.* XVIII,20; srv. později Euripidés, *Med.* 1266; v *thymu*: *Il.* I,217; *Il.* IX,436; *Il.* XIV,50; *Il.* XVI,206; v srdci: *Il.* IX,646; *Il.* XVI,585; Hésiodos, *Theog.* 568.

daným pojmům je jazykové užití, zjistíme, že velmi frekventované je také sloveso *choloó*: v obou homérských básních je najdeme dokonce častěji než substantivum *cholos*, a to nikoli v několika formulaicky ztuhlých podobách, ale naopak v řadě slovesných časů a ve tvarech určitých stejně jako v participiích.¹⁴¹ Těžko si představit, že by zde postavy hovořily o sobě jako o naplněných žlučí, ostatně v dobré korelaci je substantivum *ménis* a verbum *ménió* (ovšem nesrovnatelně méně frekventované než verbum *choloó*). Z pochopitelných důvodů jsou výrazy vyjadřující hněv výrazně četnější v *Iliadě* než v *Odyseii*, jakkoli i tam čteme o tom, že podstatnou roli v zápletkce celého děje sehrál Poseidónův hněv vůči Odysseovi (*Od.* I,78). Etymologicky je slovo *χόλος* spřízněno s výrazy pro žlutou, resp. zelenou barvu, srv. ostatně české žluč – žlutý – zelený – zlato.¹⁴²

W. D. Smith dále upozorňuje na skutečnost, že jakmile u Homéra „emoční síly, jež mají vliv na orgány kontroly, ovládnou *frenes*, bývají nahlíženy jakožto tekutiny“ (týká se to hněvu, *ménis*, ale také to platí pro *erós* či *himeros*, lásku a touhu).¹⁴³ Sullivan poukazuje na souvislost s krví: při emoci hněvu se najednou stávají *frenes* temnými, což může nastat následkem toho, že do nich přiteče krev, která je v homérských básních často označována jako černá či temná.¹⁴⁴ Už zde je tedy možné spatřovat vzájemnou souvztažnost mezi *cholos* a *haima*.

Jak ovšem tuto vzájemnou součinnost mezi kategoriemi duševního a tělesného vyhodnotit, zůstává otázkou. Rütten píše o polaritě „mezi kategoriemi *psyche* a *soma*, duševního a tělesného, konkrétního a abstraktního, substrátu a metafory, podkladu (*Ursache*) a účinku;“¹⁴⁵ při bližším pohledu (a zejména bereme-li v potaz homérský způsob „mluvy“ o těchto fenoménech, naznačený výše) se však zdá, že tu nejde o polaritu, ale spíše o bytostné prostupování obojího a že „hranice mezi psychickým a tělesným je u Homéra rozmazaná, je-li vůbec jaká.“¹⁴⁶

Výraz *flegma* u Homéra nacházíme také, avšak jen na jediném místě, a to ve významu oheň či požár, kdy Héra promlouvá během theomachie ke svému synu Héfaištovi, bojujícímu s říčním bohem Xanthem:

„Já ale k Zefyru půjdu a k Nótovi, jasnému větru,
abych vám s mořské strany sem prudký poslala vichr,
který by padlým Tróům i výzbroj spálil i těla,
záhubný požár (φλέγμα κακόν) šíře.“
(*Il.* XXI,334–337, přel. O Vaňorný)

141 Počet výskytů: verbum *choloó* 72; substantivum *cholos* 58.

142 R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, II, str. 1642.

143 W. D. Smith, *Physiology in the Homeric poems*, str. 555.

144 S. D. Sullivan, *Psychological Activity in Homer. A Study of Phrēn*.

145 T. Rütten, *Demokrit – lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker. Eine pseudohippokratische Geschichte*, str. 73.

146 H. Bartoš, *Očima lékaře*, str. 45.

Mohli bychom přeložit i jako plamen, oheň, teplo či žár, srv. flamen – fulgeo – plamen – planu; sloveso *flegó* (další homérské *hapax legomenon* objevující se v témže zpěvu, *Il.* XXI,13) znamená pálit. *Flegma* ve významu tělesné šťávy použije Hérodotos při popisu libyjských nomádů: ti totiž mají ve zvyku, jakmile jejich děti dosáhnou čtvrtého roku věku, vypálit jim tukem z nemyté ovčí vlny žíly na hlavě (případně i na uších), a to proto, aby jim v dalším životě neškodil hlen vytékající z hlavy, καταρρέον φλέγμα ἐκ τῆς κεφαλῆς.¹⁴⁷ Výraz *cholé* ve významu žluč je zmíněn ve fragmentu Archilochově, tj. v 7. století př. Kr., i u Hipponakta, který žil v 6. století př. Kr. (zde jednoznačně jakožto tělní výměšek: αἷμα καὶ χολὴν ἐτίλησεν, vyloučil krev a žluč),¹⁴⁸ později jej nacházíme také u dramatiků a u Thúkydida,¹⁴⁹ proverbiálně jej užije Sofoklés: πικρὰν πικρῶ κλύζουσι (*scil.* ἰατροί) φαρμάκῳ χολήν, hořkým lékem vyhánějí hořkou žluč (zl. 854, *TGF* Radt). Plurál *cholai* ve významu žlučník čteme u Sofoklea (*Ant.* 1010). Sloveso *cholaó* (Aristofanés, *Nub.* 833) překládá *LSJ* jako „to be full of black bile, to be melancholy mad“, tzn. synonymicky s verbem *melancholaó*, ve významu: ztratit rozum, šílet, bláznit.

Vzhledem k jen omezenému množství dokladů, které máme pro dobu od Homéra po klasické období k dispozici, lze proces proměny sémantického pole námi sledovaných výrazů přiblížit pouze hypoteticky. L. Gernet jej nastiňuje takto: šťávy lékařů jsou prý „kategorie duše“, které byly pojaty v materiálním smyslu, aby umožnily vyložit fungování těla. Původně to ale měly být termíny s hodnotou čistě psychologickou, které označovaly city, „pohyby šťáv“, poté je ale lékaři použili k označení tekutin, o nichž se soudilo, že působí rozrušení, záněty, blokace, uvolnění atp.¹⁵⁰ Konkrétně v případě žluči byla prý zjevná její vazba na hněv a vztek, žlutou pleť a žlučník. Takto prostá vazba už ale u hippokratiků neplatí, tekutina obíhá spolu s krví celým tělem, je v hlavě, v plicích či končetinách – a to platí *mutatis mutandis* i o hlenu: posléze je vytvořen celý funkční fyziologický systém, jehož povaha byla načrtnuta výše. Dochází přitom k takovým podivnostem, že tekutina, která je spojována s horečkami a se záněty (a jinde označuje žár či požár), tj. hlen, *flegma*, je charakterizována jako chladná, oproti teplé žluči: to vedlo sofistu Prodika k poznámce, že šťáva studená a vodnatá, jako je *flegma*, by se měla jmenovat případněji, a to *blenna* (nosní hlen).¹⁵¹ Ostatně i představa, že obě žluči se

147 Mimořádně zajímavý je následující Hérodotův komentář: „Proto se o nich říká, že jsou velmi zdraví. Libyjci jsou skutečně nejzdravější ze všech lidí, které známe; zdali právě z tohoto důvodu, to přesně nevím, ale jsou nejzdravější“ (*Hist.* IV,187). O kauterizaci jakožto léčebném postupu čteme také v rámci *CH* ve spise *O vzduchu, vodách a místech*: Skythové mají kauterizována ramena, paže, zápěstí, hrud i bedra, a to proto, aby zmírnili vlhkost organismu způsobenou klimatickými poměry v místech, kde žijí (*Aër.* 20 = L II,74).

148 Archilochos, zl. 96 Diehl; Hipponax, zl. 73 West.

149 Aischylos, *Choeph.* 184; *Prom.* 495; Euripidés, zl. 682; Aristofanés, *Ran.* 4; *Thesm.* 468; *Vesp.* 403; Thúkydidés, *Hist.* II,49.

150 L. Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique*, cituji dle A. Thivel, *Hippocrate et la théorie des humeurs*, str. 90.

151 Anekdotu uchoval Galénos, *Virt. phys.* II, 9, XV,325 K (= DK B 4). V jiných spisech *CH* je nicméně hlen považován za teplou šťávu (např. *Morb.* IV,51 = L VII,586); spojení s horečkami a záněty viz *Aff.* 4 = L VI,212; *Int.* 6 = L VII,180 a d. Na základě jednoduchého etymologického odvození z verba φλέγειν

vyznačují suchostí, je sama o sobě dosti zvláštní.

Podle Smithe se ukazuje, že epičtí básníci, když hledají konkrétní obrazy, jak vyjádřit své představy, iniciují procesy myšlení, které budou dále propracovávány a domyšleny ve vědě, filosofii, ale také v lidové obraznosti v pozdějších obdobích. Jedná se prý o dlouhý krok od epiky k lékařským autorům, ale „linie je přímá“.¹⁵² Tento postřeh je nepochybně správný: oproti poněkud jednostrannému přístupu Gernetově, který klade důraz na psychické kategorie, a v souladu s výše uvedenými analýzami S. D. Sullivan, B. Holmes, H. Bartoše i dalších se ukazuje, že bytostná neoddělitelnost fyzického od psychického stojí v základu tohoto pohledu na člověka a v řadě ohledů ovlivní i další pohyb řeckého myšlení.

Oproti předchozím výrazům se slova označující šťávy, *chymos* či *chylos*, objevují relativně pozdě: nacházíme je poprvé u Aristofana,¹⁵³ Démokrita a Gorgii a poté hojně právě u hippokratiků, Platóna, Aristotela a Theofrasta. Gorgias mluví v *Chvále Heleny* o tom, jak léky vyhánějí z těla různé *chymoi*:

„Týž význam má moc slova pro rozpoložení duše, jako má složení léků a jedů pro stav těla. Jako různé léky a jedy vyhánějí z těla různé šťávy (τῶν φαρμάκων ἄλλους ἄλλα χυμοὺς ἐκ τοῦ σώματος ἐξάγει), a jedny zbavují člověka choroby strastí a druhé života slastí, tak i některé řeči zarmoutí, druhé potěší, jiné dodají posluchačům odvahy, jiné je poděsí, jiné zas nějakým zlým přemlouváním duši ošálí a okouzlí (τὴν ψυχὴν ἐφαρμάκευσαν καὶ ἐξεγοήτευσαν).“

(Gorgias, *Chvála Heleny*, přel. B. Borecký = DK B 11)

Text bývá datován do poloviny 5. století př. Kr.;¹⁵⁴ dodejme, že samotný výraz *chymoi*, resp. *chyloi* označuje nejen tělesné šťávy, ale obecně šťávy rostlin a také chutě. Chutím či šťávám měl věnovat celý spisek Démokritos (*Peri chymón*), o čemž nás zpravuje Theofrastos ve spise *De sensibus* (DK A 135): podle Démokrita je hořká chuť vyvolána malými, hladkými a oblými atomy, jejichž povrch má záhyby, a je proto kluzký a lepkavý. Slaná chuť je vyvolána velkými atomy, které nejsou oblé, ale v některých případech hranaté. Každá chuť má tedy odlišné vlastnosti, *schémata*.¹⁵⁵ Autor spisu *O starém lékařství*

měl *flegma* nahlížet jako teplé i Filolaos (*AL XVIII,41*). K flegmatu viz dále C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 36–43, a J. Jouanna, *Hippocrate : pour une archéologie de l'école de Cnide*, str. 92–108.

152 W. D. Smith, *Physiology in the Homeric poems*, str. 552. V podobném duchu, a nikoli jen stran lékařství, argumentují i jiní badatelé, např. W. Schadewaldt, *Homérova básnická ontologie*; K. Riezler, *Das homerische Gleichnis und der Anfang der Philosophie*.

153 Aristofanés užívá výraz dvakrát, vždy metaforicky: φιλίας χυλῶ v *Pax*, 997; χυλὸν διδοὺς στωμυλμάτων v *Ran*. 943. Komédie *Mír* patří do raného období Aristofanovy tvorby, byla hrána kolem r. 421 př. Kr., *Žáby* zvítězily na Lénajích r. 405 př. Kr., viz E. Stehlíková, *Antické divadlo*, str. 314; 359.

154 Srv. A. Thivel, *Hippocrate et la théorie des humeurs*, str. 92.

155 Dílo uvádí i Diogenés Laertios, *Vitae*, IX,46. Srv. také narážku u komického básníka Damoxena (3. století př. Kr.): „Chuť prochází rovnoměrně všemi póry. Chuť sama, říká Démokritos, nepůsobí žádnou potíž; jedlíka činí artritickým to, co se s ním děje. – Zdá se, že jsi nějak obeznámen s medicínou!“

dokonce tvrdí, že šťáv je v těle nekonečné množství:

„V lidském těle je tedy slané, hořké, sladké, kyselé, ostré, nevýrazné a tisíce jiných šťáv, které mají rozličné vlastnosti co do počtu a síly: když jsou vzájemně promíchány a smíšeny, nejsou zjevné ani organismus nepoškozují, kdykoli se ale něco z toho vyloučí a vyskytne samo o sobě, stane se zjevným a zdraví škodlivým.“

(VM 14 = L I,618, přel. J. Daneš, in: HVS I, str. 374)

V podobném duchu píše autor v dalších kapitolách spisu, v němž ostatně výraz *chymos* nacházíme opakovaně;¹⁵⁶ vše ostatní, čím člověk trpí, je způsobeno účinky šťáv a kvalit:

„A tak rozlije-li se hořkost, kterou nazýváme žlutá žluč, jaké žaludeční nevolnosti, horečky a úbytek sil se člověka zmocní! Když se však této šťávy zbaví – někdy i tím, že se pročistí, a to samovolně nebo užitím léku, pokud obojí přijde ve správnou chvíli –, zbaví se samozřejmě i bolestí a teplot; avšak jsou-li šťávy dlouhou dobu rozbouřené, nevyzrálé a nesmíšené, neexistuje žádný prostředek, jak se zbavit bolestí a horeček. A jaké záchvaty zuřivosti, trýznivé bolesti břicha i hrudníku a tíseň se zmocní lidí, v jejichž těle zaútočí ostré a nazelenalé kyselé šťávy! Nemoc nepřestane, dokud nedojde k vyčištění a zmírnění kyselosti nebo ke smíšení s jinými šťávami.“¹⁵⁷

(VM 19 = L I,602, přel. J. Daneš, in: HVS I, str. 378)

Autor spisu *O starém lékařství* tedy poukazuje – na základě své anti-hypotetické argumentace, která byla stručně charakterizována výše – na skutečnost, že v těle je šťáv nekonečné množství, a zjevně odmítá uvažovat o pro něj nepřijatelném konstruktu, že by tělo sestávalo jen z některých z nich. Názvy ani počet nejsou *explicite* uvedeny, nicméně hned na začátku další, dvacáté kapitoly spisu je jmenován Empedoklés jako jeden z těch, kdo psal „o tom, co je člověk, jak vznikl a z čeho se lidské tělo skládá“. Útočí se zde tedy velmi pravděpodobně jak na čtyři *rizómata*, tak na *hypothesis* omezeného počtu šťáv.¹⁵⁸ Joly komentuje postoj autora následovně: „Takto triumfuje extrémní kvalitativismus. Nemůžeme věřit tomu, že by daný přístup byl vědecky přijatelnější než ten, který připouští pouze čtyři základní kvality.“¹⁵⁹

Zaostříme-li nyní na „status“ šťáv, vidíme, že ačkoli je nemůžeme považovat *stricto sensu* za skutečnosti anatomického rázu, nýbrž za abstrakce, přesto, jak upozorňuje

(CGF, zl. 2,29–33) Fragment má nejednoznačné větné členění, vydavatelé někdy překládají *chymos* jakožto „šťáva“; volím kólování i překlad, který mi dává v daném kontextu nejlepší smysl.

156 VM 14; 18; 19; 20; 24.

157 Povšimněme si, že autorovo označení „žlutá žluč“ implikuje existenci dalších druhů či podob žluči.

158 Více viz J. Daneš, komentář k VM, in: HVS I, str. 409 nn.

159 R. Joly, *Le niveau de la science hippocratique*, str. 161.

Nutton, mají tu nedocenitelnou výhodu, že buď ony samy, nebo alespoň nějaké jejich podoby či projevy jsou pozorovatelné:¹⁶⁰ katary, rýmy, hlenovité výměšky, hnis, sputum, zvratky, moč, exkrementy, všechny tyto tělesné projevy poukazují na to, zda je lidské tělo zdravé či nemocné a jakou nemocí případně trpí.¹⁶¹ Šťávy mohou být také popsány jakožto proud tekoucí z horních částí těla, z hlavy, do částí níže položených; místní pohyb v rámci těla hraje ostatně v představách hippokratovských lékařů zásadní roli, přitom z běžné empirie i z pozorování opět vyplývá, že více či méně periodické vylučování těch či oněch šťáv nemusí být škodlivé (např. menstruace, menší krvácení z nosu atp.). Léčba přitom probíhá tak, že se zasahuje do toku šťáv: vyvolá se zvracení, vykašlávání, přistoupí se k pouštění žilou, kauterizaci, zahřívání, vykuřování atp., čehož jsme ve spisech CH opakovaně svědky. Teorie se tedy jeví jakožto smíšení abstraktního s konkrétním, empirie a spekulace.

Zároveň se ale postupně objevuje rozlišení i v rámci jednotlivých šťáv: tak tomu bylo zřejmě zejména v případě žluči,¹⁶² neplatí to ale jenom pro ni. Privilegované místo v tomto procesu diferenciací zaujímá otázka po původu černé žluči.¹⁶³

Zdá se totiž, že původní a jednodušší humorální schéma pracovalo jen s binárním členěním: pouze dvě šťávy, žluč a hlen, a dva typy konstituce, žlučnatou a hlenovitou, rozlišuje kromě autora spisu *O vzduchu, vodách a místech*¹⁶⁴ a spisu *O svaté nemoci* (což mohla být jedna a táž osoba)¹⁶⁵ také autor spisu *O chorobách* (žluč a hlen jako příčiny nemoci) a *O nemocech*, I (zde jsou rozlišeny vnější a vnitřní příčiny nemoci: vnějšími jsou nadměrné teplo, chlad, sucho nebo vlhko, vnitřními žluč a hlen, v menší míře i krev). Proč ale právě žluč a hlen hrají tak důležitou roli? Podle Nuttona proto, že obě tyto šťávy byly viditelné a snadno spojitelné s nemocí. Jejich vnější projev je prý vždy odpudivý a indikuje nemoc, srv. tok rýmy z nosu, vykašlané sputum, bílá vlákna v moči, dále žluč ve zvracích a v průjmu. Navíc obě tekutiny lze nahlížet jako sezónní: hlen je spjatý se zimním chladem

160 Podobně i kvality, jimiž jsou šťávy nadány, jsou konkrétní i abstraktní zároveň, neboť je sice lze zakoušet smysly, ale už je nelze izolovat a postavit samy o sobě, jak podotýká např. autor VM (kap. 15).

161 V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 78.

162 Např. v první a třetí knize *Epidemií* se setkáváme s řadou různých barevných označení žluči: světle žlutá; žlutá; sytě červená; modrozelená; téměř černá; černá; podobně diferencované popisy čteme i v *Prognostikonu*. Důvodem je snaha po co nejpřesnější observaci projevů nemoci – v době bez mikrobiologických laboratoří musí být lékař s to zaznamenat všechny detaily, které mohou být pro jeho postup relevantní. Müri ovšem zdůrazňuje, že žádný z uvedených barevných odstínů nezískává v těchto spisech privilegované postavení (W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 151).

163 Téma je vysoce komplexní, nepostradatelní jsou stále W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 21–38; H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 21–49. Viz také R. Joly, *Sur une nouvelle édition de «La nature de l'homme»*, str. 150–157; F. Kudlien, *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen*, str. 77 nn., a d.

164 Výše citované „melancholie“ (Aěr. 10 = L II,50) napadají některé ze žlučnatých, fungují tedy nikoli samostatně, ale jako určitý podtyp. Důraz na typologii pacientů prolíná celým spisem *O vzduchu, vodách a místech*.

165 Více viz in *HVS II*, str. 228–235. K typům v *Morb. sacr.* viz níže, str. 50 n.

a žluč s letními dyzentériemi: přitom se tyto nemoci častěji vyskytují – a mívají také horší průběh – u dětí a starých lidí.¹⁶⁶ Přímou ve spisu *Nat. hom.* nacházíme určité reliktu třídílného členění, když ve druhé kapitole čteme o tom, že někteří monisticky uvažující lékaři se domnívají, že člověk sestává buď jenom z krve, nebo jenom ze žluči anebo z hlenu (černá žluč je tedy vynechána; představa, že by někdo mohl sestávat výhradně z černé žluči, se zřejmě jevila jako příliš bizarní); podobně je tomu také v páté a šesté kapitole spisu. Mūri argumentuje v tom smyslu, že oddělení černé žluče od žluče jako takové mohlo představovat analogii k oddělení ročních dob, totiž podzimu od léta, zmíněnému výše, a právě kvartérní schéma mohlo hrát v tomto procesu ústřední roli.¹⁶⁷ Fredrich se domníval, že čtyři šťávy vznikly rozšířením a diferenciací původních dvou, žluči a hlenu, jež prý nacházíme v nejstarší vrstvě knidské medicíny; k těm byla připojena krev, a žluč se dále rozrůznila na černou a žlutou.¹⁶⁸ Dichotomii Kós – Knidos reflektuje v souvislosti s procesem ustavování humorální teorie také Jouanna: podle něj hraje spis *O přirozenosti člověka* zásadní roli v historii kóské lékařské školy, neboť do ní zavedl rozlišení na čtyři šťávy, zatímco dřív tam černá žluč figurovala jen jako jeden aspekt žluči.¹⁶⁹ Samotnou dichotomii Kós vs. Knidos lze ovšem stěží označit výstižněji, než to před pár lety učinil Langholf: jedná se podle něj o „implausible, fanciful modern construct“, nepříjemný a zábavný moderní konstrukt, jenž snad mohl zrcadlit kolektivní zkušenost kulturních schizmat 19. a 20. století – který ale nemá, na základě dochované evidence, nic společného s tím, že by se na dvou ostrovech vzdálených od sebe méně než dva tucty námořních mil, na kterých nepochybně žilo a působilo mnoho lékařů, tito lékaři od sebe jakkoli výrazně lišili ve sféře teorie či praxe.¹⁷⁰ Pellegrin zase podotýká, že rozlišovat tyto dvě lékařské školy znamená interpretovat tehdejší lékařské společenství prizmatem komunity filosofické.¹⁷¹ Skeptický postoj k dichotomii kóské a knidské školy zastává také autorka této práce.

Nabízí se ale i otázka, proč neměla ve vítězném kvartérním schématu¹⁷² úspěch

166 V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 79 n.

167 W. Mūri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 149.

168 C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 45 n.

169 J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 48 n. Joly ovšem snáší proti této teorii řadu argumentů (R. Joly, *Sur une nouvelle édition de «La nature de l'homme»*, str. 151 nn.; srv. také jeho studii: R. Joly, *Le système cniidien des humeurs*).

170 V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 254. Viz také podrobněji I. M. Lonie, *Cos versus Cnidos and the historians*; dále A. Thivel, *Médecine hippocratique et pensée ioniennne, réponse aux objections et essai de synthèse*; týž, *Diagnostic et pronostic à l'époque d'Hippocrate et à la nôtre*. V poslední uvedené studii Thivel mj. dokládá, že důraz na stanovení diagnózy – jenž byl přisuzován knidské škole, na rozdíl oproti škole kóské –, je řecké medicíně cizí, a tudíž i protiklad obou škol je vykonstruovaný.

171 P. Pellegrin, *Médecine hippocratique et philosophie*, str. 33.

172 K vazbám mezi binárními a kvartérními schématy viz V. Langholf, *Über die Kompatibilität einiger binärer und quaternärer Theorien im Corpus Hippocraticum*. Kromě uvedených binárních, terciárních a kvartérních schémat hrálo ovšem u hippokratovských lékařů důležitou roli také číslo sedm (srv. *O sedmičkách; O vzniku člověka; O stavbě těla*). V o něco pozdějších náhledech lékařů se setkáváme s různými variacemi

voda, která by lépe odpovídala Empedokleově Néstidě (a anatomické realitě). Možná tomu tak bylo proto, že se voda mohla zdát v rámci tělesných toků a projevů příliš podobná hlenu, kromě toho byla černá žluč výrazně nosologicky produktivní; voda neměla – ani nemohla mít – srovnatelný nosologický potenciál.¹⁷³ Aretaios ostatně soudil, že o černé žluči psal už Homér, když popisoval Agamemnónův stav: hrdina byl zkormoucený natolik, „že se mu černé útroby silně zalily hněvem“, μένεος δὲ μέγα φρένες ἀμφὶ μέλαιναί πύμπλαντ' (Il. I,103).¹⁷⁴ Jako podstatné lze vytknout, že slova označující melancholii, tj. také adjektivum melancholický či verbum být melancholický atp., se nacházejí v CH i jinde v kontextech, které je často spojují s určitým psychickým stavem, ať už hněvem a prchlivostí nebo nějakou formou šílenství. Tato užití nyní stručně představíme.

Pozoruhodný a zřejmě nejstarší doklad, pocházející z doby před r. 442/1 př. Kr., představuje místo v Sofokleových *Trachíňankách*, kde hrot šípu namočený v temné tělesné tekutině lernejské hydry (*melancholos*) je otrávený.¹⁷⁵ V komedii a tragédii se pak koncem 5. století př. Kr. výrazy spjaté s melancholií běžně užívají pro ničivý hněv či šílenství.¹⁷⁶ V relativně pozdní komedii *Plútos* nacházíme sloveso *melancholaó* hned třikrát,¹⁷⁷ z toho minimálně dvakrát je užito způsobem, který předpokládá běžné řečové užití (a je synonymní s užitím slovesa *cholan*). Drobný žertovný výpad: μελαγχολαῶς, ὠθηρωπε, νῆ τὸν οὐρανόν, Nebesa! Ty jsi nějaký melancholický, člověče! (volněji: ty šílíš/ty blázníš; Pl. 366; další konverzační kontext je ve v. 903) skutečně nepředpokládá lékařskou odbornost publika, na základě scholií lze tyto idiomy považovat za součást attické *Umgangssprache*, a to i později, jak dokládají Menandrový komedie.¹⁷⁸

Zaměříme-li se na vlastní lékařský diskurs, zjistíme, že pozoruhodný je v první řadě způsob, jakým se o melancholických stavech a projevech mluví. Schválně neříkám: o melancholii, neboť ze zhruba pětáctiřiceti výskytů termínů, utvořených od základu

šťáv, Thrasymachos ze Sard prý přidal k hlenu a žluči ještě hnis (AL XI,42–XII,2) a všechny tři nahlížel jako patologické, vzniklé deformací krve. Filolaos z Krotónu se domníval, že všechny nemoci vznikají z krve, žluči a hlenu, ale jakou roli hrají podle něj tyto šťávy ve zdraví a nemoci, není zcela zřejmé (AL XVIII,30), srv. V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 342, pozn. 72.

173 Srv. např. vysvětlení původu horeček převážně z působení žluči, hlenu a krve v *Morb.* IV,51 = L VII,586: voda prý nemůže způsobit silné ani dlouhotrvající horečky, neboť je pro oheň špatnou výživou.

174 Viz Aretaios, *SD* I,5.

175 Sofoklés, *Trach.* 573. K datu uvedení hry upřesňuje E. Stehlíková: tragédie byla napsána „snad po *Aiantovi*, ale před *Antigonou*“ (E. Stehlíková, *Antické divadlo*, str. 350).

176 Aristofanés, *Thesm.* 251; *Av.* 14. Komédie *Ženy o Thesmoforiích* byla hrána r. 411 př. Kr., komedie *Ptáci* získala druhou cenu na Velkých Dionýsiích r. 414 př. Kr. (E. Stehlíková, *Antické divadlo*, str. 362; 338).

177 Aristofanés, *Pl.* 12, 366, 903. Hra měla premiéru r. 388 př. Kr., může se však jednat o druhou verzi stejnojmenné hry uvedené r. 408 př. Kr., srv. E. Stehlíková, *Antické divadlo*, str. 259.

178 Srv. W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 158. Melancholickým projevům u postav střední a nové komedie (a zejména slovníku, jakým jsou popsány a jaký je ve shodě s terminologií lékařů) se věnuje J.-M. Jacques, *La bile noire dans l'antiquité grecque*, str. 226–234.

μελαγχολ- v *CH*,¹⁷⁹ nacházíme jen tři užití substantiva μελαγχολίη, a to vždy jako součást výčtu spolu s dalšími chorobami.¹⁸⁰ Dále nacházíme šestkrát adverbium μελαγχολικῶς, vždy v idiomu s verbem ἐξίσταναι, a dvě užití verba μελαγχολᾶν stejně jako dvě užití adjektiva μελαγχολώδης.¹⁸¹ Zbylých třicet dva výskytů, tedy převážná většina, zahrnuje výskyty adjektiva μελαγχολικός, a to jak v singuláru (devět výskytů), tak v plurálu (dvacet tři výskytů).¹⁸² S melancholickým typem jedince máme často co do činění v *Epidemiích*;¹⁸³ jinde zase čteme opakovaně o μελαγχολικά (*scil.* chorobách či potížích: νοσήματα, παθήματα, ἀλγήματα) anebo je zmíněn opět melancholik ve smyslu: melancholický případ, jedinec, který trpí melancholií: Τὸ μελαγχολικόν τε καὶ ὕφαιμον (*Epid.* III,14 = L III,98). Τὰ μελαγχολικά bývaj často spojována s τὰ μανικά,¹⁸⁴ případně s epilepsií, kde je tato vazba nahlížena jako obzvláště úzká: „Melancholické jsou většinou také epileptičtí a epileptické melancholické. Zda jsou primárně takoví, či onací, záleží na tom, kam se nemoc vrazí: pokud do těla, budou epileptiky, pokud do mysli (*dianoia*), pak melancholiky“ (*Epid.* VI,8,31 = L V,354 n.).¹⁸⁵ Konkrétní projevy melancholie mohou být různé: tak pacientka trpí nechutenstvím, depresí, nespavostí, návaly hněvu, nevolností a je melancholické mysli;¹⁸⁶ mezi další projevy patří bolesti hlavy, závratě, horečka, ochrnutí, ztráta řeči, křeče, dokonce i oslepnutí¹⁸⁷ či vyhrocené emoční stavy (zde se setkáváme s termíny *manié; paranoia; parafronésis; ekstasis; frenitika*)¹⁸⁸ atp. Termín *frenitika* poukazuje na vazby s další chorobou zasahující podle hippokratovských lékařů mentální

179 Nezapočítávám čtyři výskyty v dopisech, jakkoli jeden z nich je v dobrém souladu s výše zmíněným užitím u komediografů: μελαγχολᾶς οὖν, Δημόκριτε (*Ep.* 14 = L IX,338); do výčtu zahrnuji jeden výskyt ve spise *De remediis*, který není součástí Littrého vydání. Výčet výskytů termínů spjatých s melancholií v *CH* (i se všemi konkrétními textovými pasážemi) uvádí C. Thumiger, *The early Greek medical vocabulary of insanity*, str. 65–67; její statistika je mírně odlišná, neboť nezapočítává adverbium μελαγχολικῶς.

180 Jedná se o dvě užití v plurálu (*Aër.* 10 = L II,50; *Aph.* III,14 = L IV,492) a jedno v singuláru (*Morb.* I,3 = L VI,144).

181 Adverbium μελαγχολικῶς: *Prorrh.* I,14; 18 (= L V,514); *Coac.* 87; 92; 93; 128 (= L V,602; 610); verbum: *Aff.* 36 = L VI,246); *Morb.* I,30 (= L VI,200); adjektivum μελαγχολώδης: *Morb.* I,30 (= L VI,200); *De remed.* 36.

182 Z devíti výskytů v singuláru se jedná třikrát o maskulinum, šestkrát o neutrum. Z dvaceti tří výskytů v plurálu je jedenkrát femininum, sedmkrát maskulinum, zbylých patnáct výskytů je buď v neutru nebo v pádech, kde nelze jednoznačně stanovit, jedná-li se o neutrum, tj. o melancholický stav, nebo maskulinum, tedy o melancholického jedince, což je symptomatické.

183 Např. Ὁ μελαγχολικός ὁ Ἀδείμαντος, Melancholik Adeimantos (*Epid.* VI,20 = L V,352); Καὶ ὁ τοῦ Τιμοχάρου θεράπων, ἐκ μελαγχολικῶν δοκεόντων εἶναι, Timochariův sluha, který byl zřejmě melancholik (*Epid.* V,87 = L V,252).

184 *Aph.* III,22 (= L IV,496); *Morb.* III,13 (= L VII,132 n.).

185 Ke vztahu mezi epilepsií a černou žlučí viz více J. Országh v úvodu k *Morb. sacr.*, in: *HVS* II, str. 226 n.

186 τὰ περὶ τὴν γνώμην μελαγχολικά, *Epid.* III,17,2 (= L III,112).

187 Bolesti hlavy a závratě: *Prorrh.* II,30 (= L IX,62); horečka: *Epid.* III,14 (= L III,98); ochrnutí: *Aph.* VI,56 (= L IV,576); *Prorrh.* II,9 (= L IX,28); ztráta řeči: *Aph.* VII,40 (= L IV,588); křeče: *Aph.* VI,56 (= L IV,576); oslepnutí: *Aph.* VI,56 (= L IV,576).

188 Jedná se např. o tyto pasáže: *Epid.* V,2 (= L V,204); *Aph.* VI,56 (= L IV,576); *Prorrh.* I,14–18 (= L V,514). *Frenitika*: *Epid.* III,14 (= L III,98).

stav, a to s frenitidou; ta byla ovšem – na rozdíl od melancholie a melancholických stavů – chápána jako nemoc akutní, vyznačující se vysokou horečkou, bolestí v podbřišku a mentálním vyšinutím.¹⁸⁹ Srv. v této souvislosti stran melancholie hojně citovaný aforismus VI,23: „Pokud strach a malomyslnost a sklíčenost přetrvávají dlouhou dobu, jedná se o melancholický stav/případ.“¹⁹⁰

Důležitá je také vazba mezi melancholií a ročními obdobími: v *Aph.* III,20 (= L IV,494) stojí melancholie v čele seznamu typicky jarních nemocí a je bezprostředně následována šílenstvím a epilepsií; v *Aph.* III,22 (= L IV,496) je pořadí obráceno a melancholie uzavírá řadu nemocí podzimních. V *Aër.* ji zase nacházíme mezi letními chorobami, postihujícími lidi žlučnaté konstituce (*Aër.* 10 = L II,50), a v *Nat. hom.* je jí v rámci klasifikace čtyř šfáv zmíněné výše přiřazen podzim, což bude platit i pro pozdější tradici.

Co se týče černé žluči jakožto tělní tekutiny, setkáváme se s ní v *CH* na řadě míst. Nejstarší doklad zřejmě představuje pasáž ze spisu *O místech v člověku*, který E. Craik datuje už do poloviny 5. století př. Kr.:¹⁹¹ „Smrtelná zranění: pokud někdo, kdo na tom není dobře, vyloučí černou žluč, pak tento zraněný zemře.“¹⁹² Z tohoto i z jiných míst¹⁹³ je zřejmý zvláště patogenní a nebezpečný charakter šfavy, jejíž vyloučení často vede ke smrti. Ostatně i představa, že se při pouštění žilou nebo zvracení objeví černá žluč až jako poslední, po krvi, hlenu a žluté žluči, jak čteme ve spise *Nat. hom.*, svědčí pro to, že je nahlížena jako ze všech šfáv nejnebezpečnější. Černá žluč je opakovaně zmiňována také v *Epidemiích* (výskyty v knihách II, IV–VII, zvláště v knihách V a VI),¹⁹⁴ dále v *Prorrhétikonu*, II¹⁹⁵ i v dalších spisech (*O chorobách; O vnitřních chorobách; O ženských*

189 K výskytům frenitis a příbuzných termínů v *CH* viz C. Thumiger, *The early Greek medical vocabulary of insanity*, str. 67 n. Frenitis byla chápána i jako *manié* provázená horečkou a antičtí lékaři později pracovali s tripartitní klasifikací duševních chorob (či porušení), zahrnující *manié – frenitis – melancholié*, srv. W. V. Harris, *Thinking about mental disorders in classical antiquity*, str. 7 n.

190 Ἡν φόβος ἢ δυσθυμίη πουλὺν χρόνον διατελέη, μελαγχολικὸν τὸ τοιοῦτον (*Aph.* VI,23 = L IV,569). Výraz *δυσθυμίη* překládám figurou *hendiatyoin* jako „malomyslnost a sklíčenost“, mohli bychom přeložit také „skleslost a smutek“ atp. Stručnost aforismu vede k jeho rozdílným čtením: J. Pigeaud spojoval takovýto stav s černou žlučí, ať už jako se samostatnou šfávou nebo s černou odnoží žluči (J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl.* XXX, str. 58); J. Jouanna jej chápal jakožto „vztahující se k melancholii“ (J. Jouanna, *At the roots of melancholy: Is Greek medicine melancholic?*, str. 235), což se jeví vhodnější a v dobrém souladu s výše nastíněným představením melancholických projevů v *CH*.

191 Ranou datací navrhuje Craik z lingvistických důvodů, které ovšem dále neupřesňuje: E. M. Craik, *Hippocratic Corpus. Content and Context*, str. 162.

192 Θανάσιμα τραύματα· ἐφ' ᾧ ἂν τινι κακῶς ἔχοντι χολὴν μέλαιναν ἀπεμέση, ἀποθνήσκει ὁ τὸ τραῦμα ἔχων, *Loc. hom.* 33 (= L VI,324).

193 Např. *Aph.* IV,22–23 (= L IV,510); *Coa praes.* 68 (= L V,598).

194 Skupina *Epid.* II/ IV/ VI bývá datována kolem r. 400 př. Kr., viz E. M. Craik, *Hippocratic Corpus. Content and Context*, str. 91.

195 Bývá datován na konec 5. století př. Kr., srv. E. M. Craik, *Hippocratic Corpus. Content and Context*, str. 244.

chorobách).¹⁹⁶ V některých pasážích je nicméně těžké rozlišit, zda se tu setkáváme s existencí zvláštní samostatně vydělené šťávy, anebo spíše s určitou obzvláště nebezpečnou podobou žluči (derivátem žluči),¹⁹⁷ podobně jako jsme viděli ve spise *O vzduchu, vodách a místech*: „Nejvlhčí a nejvodnatější část žluči se totiž spotřebovává, zatímco zůstává část nejhustší a nejpálčivější“; ta poté způsobuje zmíněné melancholie (*Aër.* 10 = L II,50, přel. J. Souček). Z jiných míst se zase ukazuje, že by černá žluč mohla být stejně tak produktem rozkladu žluči i krve, nemají-li tyto tekutiny kudy odtéct.¹⁹⁸ Se členěním na žlučnaté, hlenovité, melancholické a „vodní“ typy – pro účely očištění těla – se setkáváme ve spise *O chorobách* (kap. 36), datovaném na konec 5. nebo začátek 4. století př. Kr.¹⁹⁹ Množství uvedených pasáží nasvědčuje tomu, že na přelomu 5. a 4. století př. Kr. už autoři hippokratovských spisů s představou černé žluče a jejího působení v organismu běžně pracují, a nelze ji tedy označit za heuréma autora spisu *O přirozenosti člověka*. Přitom je pozoruhodné, že výše zmíněný typ melancholika není s černou žlučí nikde výslovně spojen.²⁰⁰

Doplňme, že k celkovému náhledu na černou žluč přispívaly nepochybně také folklórní konotace. Podle Kudliena může přítomnost černé žluči v *CH* odrážet racionalizaci starších, magicko-náboženských či lidových představ o vysušujících nemocích stejně jako symbolické asociace, které s sebou černá barva nese.²⁰¹ Je také symptomatické, že v rámci léčení stejného stejným se proti ní v magické medicíně předpisovala černá čemeřice, tvrdí Thivel.²⁰² Smith dále poukazuje na blízkost *mania*, o níž je řeč v *Morb. sacr.* 15, s homérskou *ménis*, která je způsobována nekontrolovanou žlučí, *cholos*.²⁰³ V podobném duchu upozorňuje von Staden na vzájemnou souvislost mezi černou žlučí, epilepsií, šílenstvím a kožními chorobami.²⁰⁴

Badatelé ale nabízeli také racionalizující vysvětlení původu černé žluči. Sigerist téměř před sto lety tvrdil, že pozorování zvratků při rakovině žaludku či stolice při krvácejícím žaludečním vředu mohlo vést k domněnce, že nějaká taková látka by mohla existovat.²⁰⁵ Toto vysvětlení se jeví z lékařského pohledu jako vcelku pochopitelné: černá mazlavá, dehtovitá a páchnoucí stolice obsahující příměs natrávené krve, která

196 Uvedené spisy jsou datovány zhruba na přelom 5. a 4. století př. Kr., podrobněji srv. přehled spisů *CH*, in: *HVS* II, str. 612; 642; 653.

197 Tak soudil W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 148.

198 Ὠσαύτως τὸ ἐπίχολον καὶ ἔναιμον σῶμα μελαγχολικόν, μὴ ἔχον ἐξαρούσιας (*Epid.* VI,6,14 = L V,330). Podobně v *Epid.* II,3,15 (= L V,116); *Morb.* I,30 (= L VI,200); na tuto konotaci upozorňuje W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 155, pozn. 15.

199 E. M. Craik, *Hippocratic Corpus. Content and Context*, str. 19.

200 Na to poukázal H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 32–36, a před ním už W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 30–32.

201 F. Kudlien, *Early Greek primitive medicine*.

202 A. Thivel, *Hippocrate et la théorie des humeurs*, str. 104.

203 W. D. Smith, *Physiology in the Homeric poems*, str. 556.

204 H. von Staden, *The mind and skin of Heracles: Heroic diseases*.

205 H. E. Sigerist, *Antike Heilkunde*, str. 25.

právě způsobuje její černou barvu, bývá označována jako meléna. Příčinou melény bývá krvácení do horní části trávicího traktu (od dutiny ústní po horní část tenkého střeva) a jedná se vždy o závažný příznak.²⁰⁶ Podobně je tomu u tmavých až černých zvratků, jejichž barvu způsobuje také natrávená krev, která ovšem nesestoupí dále do střev; i zde se jedná o příznak nebezpečného stavu.²⁰⁷

S odlišnou diagnostickou filiací přichází Laskaris: o existenci černé žluči se prý bylo možné dohadovat na základě symptomů nemoci, kterou označujeme jako *blackwater fever* (jedná se o určitý typ komplikovaného průběhu malárie) nebo porfyrie – anebo, nabízí badatelka další vysvětlení, mohla být tato šťáva vynalezena prostě proto, aby humorální teorie odpovídala Empedokleově nauce o čtyřech kořenech.²⁰⁸ S fantastickou teorií původu všech čtyř šťáv jakožto čtyř stadií koagulace krve přišel před více než půlstoletím C. Vogel: černá žluč měla představovat redukované erytrocyty, krev zoxydované erytrocyty, *crusta phlogistica* by byl hlen a krevní sérum pak žluč.²⁰⁹

Otázka, zdali černou žluč stvořila až lékařská spekulace, je tedy spletitá. Joly se domníval, že zde došlo ke zlidovění původně speciálního pojmu,²¹⁰ avšak opačný pohyb – od obecného („lidového“) ke speciálnímu – se v tomto případě jeví jako pravděpodobnější, i vzhledem k výše uvedeným dokladům zejména z dramát. „Představa melancholie jakožto duševní choroby je představou lidovou (*populaire*), nepochybně velmi starobyrou,“ píše Thivel; musí zde být přítomno určité porušení charakteru, podobné tomu, jaké působí žluč, ale bližší šílenství. Toto pojetí se prý vyvinulo nezávisle na lékařských teoriích, které přitom pracovaly s různými podobami žluči.²¹¹ Podobně soudí Flashar, že melancholie, odvozená od žluči, byla teprve později začleněna do systematizované teorie čtyř šťáv.²¹² Jinými slovy, „nemoc zvaná melancholie je starší než hippokratovská medicína“.²¹³ Dodejme nicméně, že fyziologické zakotvení, určitým způsobem pozorovatelné (výše uvedená meléna atp.), mohlo celý proces usnadnit.

Shrňme: v hippokratovské medicíně se nejprve setkáváme s černou žlučí jako

206 Příčinou melény může být peptický vřed či erozivní gastritida, nádory, jícnové varixy, refluxní choroba, koagulopatie aj., viz lekarske.slovníky.cz (meléna).

207 Někdy se užívá termínu melenemesis; černé zvratky mohou být způsobeny mj. žlutou zimnicí, viz medical-dictionary.thefreedictionary.com; A. Balian et al., *Hépto-gastro-enterologie*.

208 J. Laskaris, *The Art is Long. On the Sacred Disease and the Scientific Tradition*, str. 21, pozn. 61. Na to lze ovšem namítnout, že ji mohla velmi dobře zastoupit voda neboli Néstis.

209 Cituji dle Flashara (H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 41, pozn. 44 n.; viz také E. Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, str. 38, pozn. 1).

210 Joly, R., *Le système cnidien des humeurs*, str. 112.

211 A. Thivel, *Cnide et Cos ? Essai sur les doctrines médicales dans la Collection hippocratique*, str. 464; v témže duchu píše F. Roussel, *Le concept de mélancolie chez Aristote*, str. 301 n.

212 H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 37 n.

213 J. Jouanna, *At the roots of melancholy: Is Greek medicine melancholic?*, str. 236. Jak podotýká Jacques, účinky přisuzované černé žluči byly známy už před utvořením speciálního pojmu pro označení nemoci, ba dokonce před rozpoznáním dané šťávy jako takové (J.-M. Jacques, *La bile noire dans l'antiquité grecque*, str. 221).

s určitým (patogenním) aspektem žluči, případně krve, a dále s projevy melancholie jakožto choroby. Opakovaně se před námi objevuje určitý typus, na jehož specifičnost poukazuje Müri: melancholie je lékaři nahlížena jakožto choroba, která napadá duševní schopnosti, jako „choroba nitra“,²¹⁴ a zároveň poukazuje na porušené vazby mezi myslí a tělem.²¹⁵ Začlenění černé žluči do kvartérního systému tělesných šťáv, které provedl autor *Nat. hom.*, už tedy předpokládá určitou bohatě strukturovanou prehistorii, bez níž je jeho výkon nemyslitelný. Zároveň platí důležitý postřeh, který mohl sehrát roli při ustavení teorie temperamentů, totiž že melancholik je tím z typů zmiňovaných v rámci *CH*, který na sebe soustředil pozornost lékařů nejčastěji.²¹⁶

Otevřeno dále zůstává, v jakém vzájemném vztahu jsou spisy *O přirozenosti člověka* a *O nemocech*, IV, oba obsahující kvartérní schéma, byť spis *O nemocech*, IV nepracuje s černou žlučí, ale s vodou; touž čtveřici zahrnující vodu uvádí také spis *O vzniku člověka* (kap. 3), jehož autor je zřejmě identický s autorem spisu *O nemocech*, IV.²¹⁷ Mimořádně zajímavé jsou v této souvislosti rozdíly ve způsobu schematizace látky u autorů obou spisů. Autor spisu *O nemocech*, IV spojil šťávy s jednotlivými orgány; vodu si prý vybral proto, že bývala tradičně spojována se slezinou (další filiace ve spise uvedené jsou následující: krev – srdce, hlen – hlava, žluč – místo na játrech nebo vedle jater, spolu se žlučníkem). Tyto orgány jsou označeny jakožto *pégai*, tj. zdroje, v nichž jsou šťávy shromažďovány a z nichž proudí do těla; kromě nich hraje v představách autora důležitou roli žaludek, kterému ovšem není žádná zvláštní šťáva přiřazena, naopak do něj jako do rezervoáru šťávy (ale i další látky) stékají a jsou z něho pak distribuovány dál. Naproti tomu autor *Nat. hom.* si mohl vybrat černou žluč proto, že vnímal její spojení s nemocemi spojovanými s podzimem či pozdním létem.²¹⁸ Přiřazení kvalit jednotlivým šťávám, jaké nacházíme v *Nat. hom.*, nicméně v *Morb.* IV chybí. Ani slovník autorů obou spisů není identický: zatímco ve spise *Nat. hom.* nepadne zastřešující označení pro šťávy ani jednou (výraz *chymón* v patnácté kapitole je obsažen pouze v *recentiores* a nemá oporu v žádném z nejstarších rukopisů ani u Galéna, více viz v komentáři *ad loc.*), v *Morb.* IV nacházíme opakovaně výraz *ikmas/ikmades* a dále *dynameis*, přitom není zcela jasné, jak jsou oba termíny mezi sebou významově odstíněny. Spis *O nemocech*, IV je také mnohem delší než spis *O přirozenosti člověka*; jedním z důvodů, proč tomu tak je – kromě podrobných popisů procesu trávení a pohybu šťáv v těle, a to zejména z hlediska patologie –, je hojné užívání rozsáhlých přirovnání, kdy autor ozřejmuje většinou na příkladech z rostlinné říše, jak to

214 W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 157.

215 Podobně je tomu i u epilepsie nebo šilenství, upozorňuje P. J. van der Eijk, *Rufus' On Melancholy and its philosophical background*, str. 161.

216 Takto vyhodnocuje věc H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 49.

217 K vazbám mezi oběma spisy viz přehled spisů *CH*, in: *HVS II*, str. 621–622; 648–650.

218 S tímto vysvětlením přichází I. M. Lonie, *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'. A Commentary*, str. 60.

v těle vlastně chodí. Země totiž podle autora obsahuje nekonečné množství *dynameis* všech druhů a každé jednotlivé rostlině, která v ní roste, poskytuje šťávu či vlhkost (*ikmada*) podobnou té, jakou má každá rostlina vrozenou. Nemoc vzniká tehdy, když je příbuzné šťávy v zemi příliš mnoho nebo příliš málo; pokud ovšem země danou šťávu neobsahuje, rostlina nevyroste vůbec. Jak si představit ony nespočetné *dynameis*, naznačuje tvrzení, že některé oblasti jsou příliš trpké, jiné příliš vlhké, další zase příliš sladké, suché či hořké (výčet je mimochodem velmi podobný výše uvedenému výčtu ze spisu *O starém lékařství*). Tyto opakované rostlinné příměry nás odkazují na jednotu mikrokosmu a makrokosmu²¹⁹ a v neposlední řadě také pomáhají objasnit třetí a šestou kapitolu spisu *Nat. hom.*

Lonie, autor komentáře ke spisu *Morb. IV*, vidí obě díla jakožto úzce začleněná do vědeckého myšlení 5. století př. Kr. a výslovně ovlivněná – kromě Alkmaíóna a iónských myslitelů – zejména Empedoklem (a *Morb. IV* možná i Anaxagorou a Démokritem). Jakkoli prý jejich autoři mohli utvářet své teorie současně a nezávisle na sobě, je pravděpodobné, že buď měli nějaký společný a nám nedochovaný zdroj, anebo – pokud tomu tak nebylo – lze shody mezi nimi vysvětlit ve prospěch časové priority spisu *O nemocech, IV*, jehož rozklady jsou mnohem podrobnější a propracovanější (a také rozvláčnější, dodejme). Přitom však Lonie zdůrazňuje, že intelektuální ovzduší té doby bychom si měli představovat spíše jakožto síť, vzájemně provázanou a propojenou;²²⁰ to je jistě prozíravější než usilovat o vektorové zobrazení jednoznačných ovlivnění (která se ostatně na základě doxografie dají jen stěží prokázat).

Při tom všem bychom ale neměli ztrácet ze zřetele, že v základu tohoto dosti složitěho lékařského tázání leží sice otázka, „z čeho je udělán člověk“, ta je ale položena zřejmě až jako druhá v pořadí, neboť lékařská otázka číslo jedna zní: „Proč jsou lidé vůbec nemocní?“ – Na tuto otázku existovala v Řecku výslovná odpověď už od Hésioda: nemoci představují trest za původní lidské pochybení a za spolčení člověka s Prométheem, za což bylo lidské plémě potrestáno stvořením ženy – Pandóry: nemoci tvoří, spolu se strastmi všeho druhu, podstatnou část obsahu její skříňky či spíše nádoby (*Op.* 90–105). Tento pohled na nemoc je tedy nesen základní představou, že se jedná o něco přicházejícího do člověka zvenčí (jako Apollónovy šípy, zranění bojovníků před Trójou atp.). Oproti těmto náhledům systém, který – v návaznosti na předchozí myslitele, a to lékaře i nelékaře stejně jako na básníky – nabízejí hippokratovští autoři, znamená něco zásadně odlišného. Hledání konstitutivních šťáv představuje revoluci v lékařské vědě, nový pohled na lidské tělo a jeho fungování, a tato revoluce byla důsledkem filosofického vývoje 5. století př. Kr., soudí Lonie.²²¹ Přesto nám však při bližším pohledu nezbyvá než vyhodnotit výsledky této

219 V duchu Anaxagorovy maximy „Viděním nezjevného je zjevné“ (*DK B 21a*); více viz H. Diller, *ΟΨΙΣ ΑΔΗΛΩΝ ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ*; také S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS I*, str. 69 n.

220 I. M. Lonie, *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'. A Commentary*, str. 266.

221 I. M. Lonie, *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'. A Commentary*, str. 60.

revoluce jakožto směs: směs racionality, ano až posedlosti pořádacím a klasifikačním úsilím, a už zmíněné „fyziologie fantazie“, ustavičného hledání – zkoumání – konstruování procesů, které se odehrávají tam uvnitř pod kůží, kam není vidět, a to v souvislosti s chápáním emocí a psychofyzických stavů předkládaných básníky už od Homéra. Tento proces přitom probíhá na základě přeznačování a rozvíjení dosavadní tradice.

c) Od šťáv k temperamentům: pohyb v *Corpus Hippocraticum*

Celý pohyb je nesmírně zajímavý a má několik etap: nejprve, jak jsme viděli, jsou užity termíny, zakotvené v homérském pojetí člověka, kde ostrou hranici mezi duševním a fyzickým lze vést jen stěží, pro označení fyzických fenoménů (tj. výrazy *cholos/cholé*, resp. *flegma*), totiž tekutin či šťáv, z nichž sestává organismus. Poté zase tyto šťávy poslouží – jakýmsi refluxem, zpětným pohybem, avšak na základě působení dalších klasifikačních a typizačních konceptů, zejména *fysis* a *eidos* – k vytvoření celé stavby temperamentů, která sklídí v dějinách Evropy fenomenální úspěch.

Typizace představuje v tomto pohybu nutný střední a nosný člen, který přitom charakterizuje spisy *CH en bloc*: s typizací toho či onoho druhu se v nich setkáváme velmi často, ať už se jedná o pacienty, druhy vod atp. Soustředíme-li se na lidské typy, vidíme, že s určitou typizací pracoval už výše zmiňovaný autor spisu *O životosprávě ve zdraví*, byť nesledoval žádné ústřední schéma: jednalo se mu o klasifikaci rozmanitých lidských typů (pro něž je užito označení *eidea* [kap. 2] či *fysies* [kap. 7]), charakterizovaných ovšem výhradně na základě fyzického ustrojení, např. tlustí, otlí, vysocí a hubení, ochablí, zarostlí atp. Dále se tu pracuje s dichotomií mladí – staří, speciální režim je stanoven pro děti i ženy, a zvláště pro atlety.

S odlišením typů z hlediska jejich povahových vlastností se setkáváme ve spise *O svaté nemoci*: flegmatik je klidný a nepláče, choleric je prudký, agresivní a neklidný (kap. 15). Jak podotýká Flashar, zde již máme před sebou podstatné znaky, které pozdější učení o temperamentech přiřkne právě těmto konstitucím. Stejně podstatný je však rozdíl: vylíčené znaky jsou zde chápány jako symptomy nemoci, nikoli jako to, co daný temperament zakládá.²²²

Jednotlivé typy – opět patologické povahy – nacházíme také ve třetí knize *Epidemií* (*Epid.* III,14): zde je uveden typ, *eidos*, tuberkulózní, *fthinódesin*, a jeho vlastnosti, dále typ melancholický a hematický (krevnatý), *to melancholikon te kai hyfaimon*, dále flegmatický, *flegmatódesin*, a posléze trpkožlučnatý, *pikrocholoi*. Lékař se zkrátka snaží setříditi si pacienty podle určitých kategorií do typů, což mu pomáhá při stanovení léčby: klasifikace zde slouží jako základ pro nosologii a terapii.²²³ Přitom hippokratovští lékaři nahlízejí, že typy je někdy obtížné rozpoznat.²²⁴ Typy jsou klasifikovány z různých perspektiv:

222 H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 29 n. To je vidět i z označení těchto typů v uvedené kapitole následujícími opisy: οἱ μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ φλέγματος μαιόμενοι ..., οἱ δὲ ὑπὸ χολῆς (= ti, kdo jsou pomateni působením hlenu/žluče, *Morb. sacr.* 15 = L VI,388). Termíny φλεγματοῦδος, resp. χολώδης přitom čteme jinde ve spise, např. ve druhé kapitole, kde jsou k nim ještě připojeny typ souchotinářský, φθινώδης, a „slezinný“ (σπληνώδης, s onemocněním sleziny).

223 Viz H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 33. Podobně ostatně komentují svou vlastní lékařskou strategii a praxi také současní terapeuti, srv. V. Chvála – L. Trapková, *Brání se vědecká medicína systémové teorii?*, str. 263 n.

224 *Epid.* VI,8,26 (= L V,352); srv. také *Epid.* VI,3,12 (= L V,298), kde je řeč o podobnosti a nepodobnosti a

z hlediska fyziognomie (např. tvar hlavy či nosu), humorální patologie, podle věku a průběhu života.²²⁵ Souvislost fyziognomie a některých dalších charakteristik s povahovými vlastnostmi opakovaně konstatuje autor druhé knihy *Epidemií*, některé fyziognomické rysy dále vztahuje k určitým nemocem včetně melancholie. Pátý i šestý oddíl druhé knihy začínají následujícími obecnými charakteristikami: „Ti, kdo jsou červení, mají špičatý nos a malé oči, jsou špatní (πονηροί). Ti, kdo jsou červení, mají tupý nos a velké oči, jsou dobří (ἔσθλοί). ... Ti, kdo jsou velcí, plešatí, koktaví a se slabým hlasem, jsou dobří. Melancholickými nemocemi onemocní ten, kdo je plešatý nebo koktavý nebo kdo má slabý hlas nebo kdo je zarostlý“ (*Epid.* II,5,1 = L V,128).²²⁶ „Mají-li hlavu velkou a oči malé a šišlají-li, jsou prchliví (ὀξύθυμοι). Ti, kdo mají mnoho zubů, jsou dlouhověcí. Ti, kdo šišlají, a ti, kdo mluví rychle, jsou silně melancholičtí (μελαγχολικοὶ κατακορεῖς). Ti, kdo nemrkají očima, jsou prchliví. Ti s velkou hlavou, velkýma černýma očima a širokým a tupým nosem jsou dobří. Atd.“ (*Epid.* II,6,1 = L V,132).²²⁷ Není divu, že pátý oddíl druhé knihy *Epidemií* nese v dochovaných rukopisech nadpis *fysiognómoníe*, šestý *fysiognómonikon*, což ovšem zřejmě představuje až doplněk středověkých kopistů.²²⁸

Dalším spisem naplněným klasifikacemi různého druhu (místy by se dalo hovořit téměř o typizační „posedlosti“ autorově) je spis *O vzduchu, vodách a místech*. Zde nacházíme zaprvé rozlišení dvou základních tělesných konstitucí, a to podle dvou tělesných šťáv, žluči a hlenu (kdy pro první typ konstituce je příznačná suchost útroh, pro druhý zase jejich vlhkost). Z těchto základních tělesných vlastností vyplývají zdravotní problémy, jež dané typy postihují. Téma tělesných šťáv nicméně není pro autora samostatným předmětem výkladu, oba typy zkoumá zejména v souvislosti s přírodními poměry, které na ně působí (viz *Aěr.* 4; 10; 24). Právě přírodní poměry neboli typ krajiny, jakou člověk obývá, jsou chápány jako určující: v širokém smyslu jde o podnebí, charakter

jejich rozpoznávání. Vogt píše v této souvislosti o „úzkém sepětí mezi lékařskou a fyziognomickou sémiotikou ze strany lékařů“ (S. Vogt, in: Aristotelés, *Physiognomonica*, přel. a kom. S. Vogt, str. 112).

225 Srv. například typologický výčet z *Epidemií*, který se může na první pohled jevit jako nesourodý, shrnuje však ta hlediska, jež považují hippokratovští lékaři za důležitá: „Ti z nemocných, kdo zemřeli, byli většinou: dospívající, mladí lidé, dospělí na vrcholu sil, lidé s jemnou pletí, s velmi světlou kůží, s rovnými vlasy, tmavovlasí, tmavoocí, lidé žijící lehkomyšlně a bezstarostně, lidé se slabým hlasem, s hrubým hlasem, šišlaví, prchliví“ (*Epid.* I,19 = L II,668, přel. J. Černá).

226 Použité výrazy πονηροί – ἔσθλοί nemají zřejmě etické konotace, Smith je chápe ve svém překladu ve vztahu k nemocem: „sickly“ (Hippokratés, *Hippocrates*, VII, vyd. a přel. W. D. Smith, *ad loc.*). Srv. také analogickou argumentaci C. Schubert, *Menschenbild und Normwandel in der klassischen Zeit*, str. 144 n.

227 Po těchto úvodních obecných tvrzeních následuje všehochuť nejrůznějších medicínských postřehů i konkrétních rad, jak v tom či onom případě postupovat; na nespojitost a nesouvislost této řady po sobě jdoucích výroků upozorňoval už Littré (Hippokratés, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, V, vyd. E. Littré, str. 129), Smith nicméně poukazuje na skutečnost, že tyto texty technické prózy pocházejí z doby, kdy se próza teprve rodí a autoři si jen postupně uvědomují její potenciál a stylistické možnosti (in: Hippokratés, *Hippocrates*, VII, vyd. a přel. W. D. Smith, str. 2).

228 Tak soudí S. Vogt, in: Aristotelés, *Physiognomonica*, přel. a kom. S. Vogt, str. 37. K umění fyziognomickému viz níže, str. 63 n.

vod či větrů, geologické faktory atp. Typy jsou přitom charakterizovány po tělesné stránce (jaký je jejich vzhled, co jedí a pijí, jaké nemoci je postihují a v jakém věku či jak vypadají jejich orgány), další kritérium představuje dlouhověkost, ale také povaha mravů, zdali jsou divoké nebo mírné (kap. 4). V následujících kapitolách jsou uvedena ještě další kritéria: barva pleti, hlas, charakter, dokonce i rozumové schopnosti (kap. 5–7). Další podstatnou distinkci – kvůli níž mohl být spis označen přímo za „kulturně-teoretické dílo“²²⁹ a opakovaně zkoumán a analyzován²³⁰ – představují rozdíly mezi obyvateli Asie a Evropy (viz kap. 12–13; 16; 23). „Myslím si, že Asie se naprosto odlišuje od Evropy přirozenou povahou všech rostlin i lidí,“ píše autor spisu. „V Asii je totiž všechno mnohem krásnější a větší, krajina je tam méně divoká než jinde a povaha lidí mírnější a vyrovnanější. Příčinou toho je mírné podnebí ... , zde nic nemá násilnou převahu, nýbrž všemu vládne rovnost“ (Aër. 12 = L II,52–54, přel. J. Souček).²³¹ Obyvatele Asie popisuje autor takto: „Lidé jsou dobře živení, mají velmi krásné vzezření, jsou značně vysocí a navzájem se od sebe jen málo odlišují svou podobou i velikostí. ... V takovéto přirozené povaze nemůže ovšem vzniknout mužnost, energičnost, odolnost vůči námaze a odvaha“ (Aër. 12 = L II,56, přel. J. Souček). Přírodní poměry však nejsou jedinou příčinou nebojovnosti Asiatů: další představuje společenské zřízení neboli zákony. Většina Asie totiž podléhá královské vládě, což vede k tomu, že obyvatelé nijak horlivě neusilují o to, vycvičit se pro boj, ale naopak se snaží jevit jako boje neschopní (kap. 16). Mimořádně zajímavé jsou pak poslední dvě kapitoly spisu, v nichž čteme o rozdílech mezi obyvateli různých částí Evropy (jež jsou prý obecně větší než rozdíly mezi obyvateli Asie). V závislosti na charakteru země se její obyvatelé odlišují nejen co do vzhledu či mravů a bojovnosti, ale také co do řemeslných schopností, tedy ve vztahu k τέχνα:

„Kde je totiž země úrodná, měkká a dobře zavodněná a kde jsou vody blízko povrchu země, takže jsou teplé v létě a chladné v zimě, a kde je její poloha příznivá vzhledem k ročním dobám, tam jsou i lidé masití, s nezřetelnými klouby, vlhčí, neschopní snášet námahu a většinou v duši špatní, je jim vlastní netečnost a ospalost a v řemeslech jsou těžkopádní, protože jim chybí jemnost a přesnost. Kde je však země holá, bezvodá, drsná, sužovaná zimou a spalovaná sluncem, tam nalezněš lidi tvrdé, štíhlé, s dobře zřetelnými

229 C. Schubert, *Menschenbild und Normwandel in der klassischen Zeit*, str. 139.

230 Z nesmírně obsáhlé literatury vyjímám: H. Diller, *Die Hellenen-Barbaren-Antithese im Zeitalter der Perserkriege*; J. Desautels, *L'image du monde selon Hippocrate*; J. Jouanna, *Notice*, in: Hippokratés, *Airs, eaux, lieux*, vyd. a přel. J. Jouanna, str. 60–71; S. Fischerová, *The Europe-Asia antithesis in the Hippocratic treatise on the Airs, waters, places as scientific image and mythical heritage. A short chapter from the history of ideas*; viz také J. Souček, in: *HVS II*, str. 317 nn.

231 V následující kapitole autor upřesňuje, že roční doby utvářejí charakter krajiny a ta má pak vliv na povahu lidí (neboli prudké a časté změny ročních dob způsobují, že krajina je divoká a rozmanitá, a tak se to má následně i s lidmi [Aër. 13 = L II,56–58]). Naopak Asiáté prý trpí „nedostatkem odvahy a nemužností (περι δὲ τῆς ἀθυμίας...καὶ τῆς ἀνανδρείας)“ proto, že se v Asii příliš nemění charakter ročních dob (Aër. 16 = L II,62).

klouby, šlachovité a chlupaté. Takové přirozené povaze jsou vysoce vlastní pracovitost a bdělost, v mravech a v povaze nepoddajnost a nezávislost; převažuje v nich divokost nad mírností. V řemeslech jsou dosti přesní a bystří a jsou také lepší válečníci.“ (Aër. 24 = L II,90–92, přel. J. Souček).²³²

I tento spis byl kladen do souvislosti s fyziognomonií: jedná se prý o „první a snad jediné dílo v CH, věnované fyziognomonii. Toto dílo je ale více než jen fyziognomonický traktát, zakládá – spolu s Hérodotovou etnografií – první systematický pokus, jak pozorovat jiné (*l'autre*, nebo také: druhého): jiné rasy, jiné národy“.²³³ Tento postřeh je sice poněkud jednostranný – hlavním zájmem autorovým není fyziognomonika, tudíž hovořit o „fyziognomonickém traktátu“ je přehnané, stejně tak bychom mohli vytknout zakládající roli tohoto spisu pro tzv. „meteorologickou“ či „klimatickou“ medicínu; všechny tyto charakteristiky poukazují na komplexnost přístupu autora spisu k jevům, kterým věnuje svou pozornost. Nicméně vzhledem k důležitosti, jakou ve fyziognomonice později mají právě příslušníci různých ras a národností, nelze spisu *O vzduchu, vodách a místech* upřít roli i při utváření této specifické disciplíny.

Se zřejmě nejpropracovanější a nejsystematičtější typologií jednotlivých ustrojení v rámci CH se setkáváme ve spise *O životosprávě*, I, byť zde se pohybujeme pouze v základním binárním schématu oheň – voda, které je ovšem velmi důmyslně dále rozčleněno. Každý jedinec přichází podle autora na svět s určitým typem individuální směsi ohně a vody, který má po celý život a který zásadním způsobem ovlivňuje jeho zdraví, inteligenci, náchylnost k nemocem a další aspekty života. Předložená typologie je přitom dvojitá: v kap. 32 je představena typologie tělesné konstituce člověka s ohledem na zdraví a náchylnost k nemocem, v kap. 35 pak typologie duševního ustrojení (s ohledem na terapii inteligence, paměti a smyslového vnímání). V první, tělesné typologii čteme nejprve charakteristiky dvou nejlepších směsí, kterými jsou směs nejlehčí vody a nejmírnějšího ohně, resp. směs nejsilnějšího ohně a nejtěžší vody; ty jsou označeny jako „nejstabilnější“, resp. „vyrovnaná a zdravá“ (byť už u ní je potřeba přizpůsobovat životosprávu zejména ročním dobám). Poté následují další čtyři směsi:

„Když jsou v těle smíšeny nejhustší voda a nejlehčí oheň, dějí se takové věci, na jejichž základě můžeme rozpoznat přirozenost chladnou a vlhkou. Taková těla více stonají v zimě než v létě a na jaře více nežli na podzim. S ohledem na věk jsou nejzdravější v dětství a mládí, nejnemocnější ve vysokém stáří a věku tomu nejbližším. Lidé s takovou přirozeností také rychle stárnou. Prospěšná je jim taková životospráva, která zahřívá a vysouší, a to jak námahou, tak i stravou; tělesná cvičení necht' jsou zaměřená spíše na vnějšek těla než na jeho vnitřek.

232 Další relevantní vlastnosti uvedené v kapitole představuje hlenovité či žlučnaté založení, barva pleti a vlasů atp.

233 E. Villari, *La physiognomonie comme technè*, str. 93.

Pokud se v těle smísí nejvlhčí oheň a nejtěžší voda, lze tu rozpoznat vlhkou a teplou přirozenost, a to z následujících znaků: takoví lidé nejvíce stonají na jaře a nejméně na podzim, protože na jaře je přebytek vlhkosti a na podzim přiměřené množství sucha. S ohledem na věk jsou nejvíce nemocní v mládí, kdy těla rostou rychle a jsou náchylná k zánětům. Stran životosprávy jsou prospěšná jídla, nápoje a cvičení, která vysušují a ochlazují. Prospěšnější jsou v takovém případě cvičení zaměřená na vnitřek těla.

Když utvoří směs nejsilnější oheň a nejlehčí voda, je přirozenost člověka suchá a teplá. Takoví lidé stonají při přísunech ohně a jsou zdraví při přísunech vody. V rozkvětu života, kdy je tělo nejsilnější, jsou nejnáchylnější k nemocem, a nejzdravější jsou ve stáří; totéž platí pro věk blížící se nejvíc uvedeným případům. Životospráva: taková, která ochlazuje a zvlhčuje; tělesná cvičení: ta, které nejméně rozpalují a nejméně způsobují hubnutí, zato vyvolávají velké ochlazení. Lidé s takovou přirozeností žijí dlouho a stárnou spokojeně.

Pokud utvoří směs nejmírnější oheň s nejsušší vodou, vznikne přirozenost chladná a suchá, stonající na podzim a zdravá na jaře a v obdobích jaru nejbližších. Ve věku kolem čtyřiceti stonají, nejzdravější jsou v dětství; totéž platí pro věk blížící se nejvíc uvedeným případům. Životospráva: taková, která je teplá a zvlhčuje. Cvičení: přidávat pozvolně a jen takové, které zahřívá mírně, aby neodvádělo mnoho z toho, co je v těle přítomné.“

(O životosprávě, I,32 = L VI,508–510, přeložil H. Bartoš, in: HVS I, str. 472 n.)

Porovnáme-li dané charakteristiky s výše uvedenou tabulkou korelující šfávy, vlastnosti a roční období podle spisu *Nat. hom.*, vidíme, že korelace odpovídá: místo šfáv zde ovšem nacházíme směsi ohně a vody, které jsou ale stejně jako šfávy charakterizovány svými od presokratiků zděděnými kvalitami (teplé – chladné, suché – vlhké). Kromě toho autor *Vict.* připojuje specifika stran věku u všech skupin (autor spisu *Nat. hom.* jen v případě černé žluči) a vzhledem k tematickému zaměření spisu se pochopitelně soustředí na životosprávu jednotlivých typů. Opět je nicméně symptomatické, že výše popsané směsi jsou vlastně určitým způsobem patologické, z hlediska kvalit ohně a vody nevyvážené, a proto je o ně nutné více či méně neustále pečovat životosprávou vyrovnávající vrozenou indispozici.

Následnou typologii duševního ustrojení s ohledem na terapii inteligence, paměti a smyslového vnímání, obsaženou v kap. 35, charakterizuje H. Bartoš následovně: „Zatímco v kap. 32 vycházel autor ze šesti kombinací čtyř kvalit ohně a čtyř vody, při výkladu typologie duševních vlastností vystačí s jedinou škálou sledující větší či menší míru soběstačnosti a závislosti jednoho živlu na druhém a zároveň míru jejich dominance. Ideální duševní vlastnosti jsou výsledkem dokonalého, ‚nejčistšího‘ spojení ohně a vody, kdy oheň je nejvlhčí a voda nejsušší, což jim oběma přináší největší samostatnost a vyrovnanou dominanci. Všechny ostatní stavy jsou z této rovnováhy více či méně vychýlené. Autor postupně uvádí tři typy směsí, kde je rovnováha narušena nadvládou

vody nad ohněm, a další tři, ve kterých převládá oheň.“²³⁴

Uvedená typologie se vyznačuje několika pozoruhodnými rysy: zaprvé není autorem chápána jako nezměnitelná, naopak ji lze upravit patřičnou životosprávou. To se týká dokonce i rozumových schopností: „Pokud je dodržována správná životospráva, mohou se stát dokonce ještě rozumnějšími a bystřejšími, a to navzdory přirozenosti“ (εἰ δὲ ὀρθῶς διαιτῶντο, καὶ φρονιμώτεροι καὶ ὀξύτεροι γένοιντο παρὰ τὴν φύσιν).²³⁵ Podobně je tomu i u dalších nevyvážených směrů: „Dodržováním těchto předpisů se takoví lidé stanou zdravější a více inteligentní“ (ταῦτα ποιέων ὑγιεινότερος ἂν καὶ φρονιμώτερος εἴη); „Dodržováním těchto předpisů se jeho duše může stát rozumnější“ (ἐκ ταύτης τῆς ἐπιμελείης ἢ τοιαύτη ψυχὴ φρονιμωτάτη ἂν εἴη).

Druhým pozoruhodným rysem jsou poukazy na rychlost či pomalost představitelů jednotlivých typů: „duše bude nutně pomalejší a takoví lidé jsou nazýváni hlupáky“ (βραδυτέραν ἀνάγκη ταύτην εἶναι, καὶ καλέονται οἱ τοιοῦτοι ἡλίθιοι); „duše ... rychleji také vnímá přicházející podněty“ (ἢ τοιαύτη ψυχὴ καὶ ταχέως αἰσθανομένη τῶν προσπιπτόντων).

Třetím podstatným rysem jsou opakované projevy duševní labilit (bezdůvodný pláč, strach) a stavy hraničící se šílenstvím: „Jejich šílenství se projevuje pomalostí. Tito lidé bezdůvodně pláčou, bojí se věcí, kterých se není třeba bát, trápí se tím, co se jich netýká, a nevnímají nic z toho, co vnímají rozumní lidé“ (Ἔστι δ' ἡ μανίη τοιούτων ἐπὶ τὸ βραδυτέρον· οὗτοι κλαίουσιν τε οὐδενὸς λυπέοντος ἢ τύπτοντος, δεδίασιν τε τὰ μὴ φοβερά, λυπέονται τε ἐπὶ τοῖσι μὴ προσήκουσι, αἰσθάνονται τε ἐτεῆ οὐδενὸς ὡς προσήκει τοὺς φρονέοντας). Anebo u příliš rychlé duše: „mají je za ‚pološílené‘. Jejich stav hraničí se šílenstvím, neboť šílí i při nepatrném nepříznivém vzplanutí“ (ὀξεῖν ἢ τοιαύτη ψυχὴ ἄγαν ...· καλέουσι δὲ αὐτοὺς ὑπομαιομένους· ἔστι γὰρ ἔγγιστα μανίης τὸ τοιοῦτον· καὶ γὰρ ἀπὸ βραχείης φλεγμονῆς καὶ ἀσυμφόρου μαίνονται). Příznačné je, že tyto stavy mohou být navozeny opilstí, otylostí nebo nadměrným požíváním masa.

Pokud lze první z vytčených rysů chápat jako inovaci, s níž přichází autor spisu na pomoc svým pacientům (jeho úkolem je vytvořit pro ně životosprávnou terapii), pak odkazy na rychlost a pomalost, bezdůvodný pláč a strach nacházejí paralely ve vlastní teorii temperamentů, poukazy na stavy hraničící se šílenstvím zase s projevy melancholie, jaké známe ze spisů *CH*. Protiklad pomalých a rychlých připomíná vazby mezi manickými a melancholickými chorobami, působení opilsti pak předjímá výklad v aristotelských *Problématech*.

Příčinou obou typologií, tělesné i duševní, je tedy podle autora směr: pojmy *synkrésis*, resp. *krésis* užije sedmkrát v kap. 32, dále čtyřikrát v kap. 35 a třikrát v závěrečné

234 H. Bartoš, komentář k *De victu*, I, in: *HVS I*, str. 533.

235 Tuto typologii, podrobně představenou dále, nacházíme v kap. 35 spisu, odkud jsou převzaty všechny bezprostředně následující ukázky: *O životosprávě*, I,35 = LVI,514–522, přeložil H. Bartoš, in: *HVS I*, str. 475–477.

kapitole spisu,²³⁶ kde dále upřesňuje, že směs není příčinou následujících vlastností: popudlivosti, lhostejnosti, lstivosti, bezelstnosti, zlomyslnosti, laskavosti. Tyto charakterové vlastnosti proto není možné (na rozdíl např. od inteligence) změnit životospřávnou terapií.²³⁷

Celý tento propracovaný systém se jako na pantu otáčí na myšlence směsi a myšlence rovnováhy a v lecčems předjímá další klasifikace. W. Müri dokonce chápal klasifikační model představený v kap. 32 jako „fantastickou anticipaci Galénovy teorie eukrasii a dyskrasii“; tento model zde ovšem slouží jako preludium k typologii inteligence v 35. kapitole.²³⁸ Ta sice, jak jsme viděli, neobsahuje některé výrazně charakterové vlastnosti,²³⁹ přesto zde nacházíme povahové rysy, s nimiž se setkáme později v teorii temperamentů, zvláště protiklad rychlý – pomalý (u temperamentů: rychlý – prudký – vrtkavý), dále bázlivost a utrápenost, a pozoruhodný je zejména důraz na stavy duševní lability hraničící se šílenstvím, *manie*.

Přechod, který se zde odehrává a jehož jsme v rámci *CH* svědky, lze tedy chápat jako komplikovaný a vícestupňový přechod od *eidos* ke *krasis*, který je zřejmě nemyslitelný bez působení konceptu *fysis*²⁴⁰ – a dodejme, že se vším, co k němu patří, tedy včetně vnější charakteristiky jedinců (viz výše uvedené prvky fyziognomoniky, které někde nacházíme v propracovanější, jinde v jednodušší podobě) či charakteristiky krajiny, kterou lidé obývají, atp. Není tedy divu, že Galénos označil „božského Hippokrata“ za prvního vynálezce umění fyziognomonického mezi lékaři a filosofy.²⁴¹ Přitom shody s pozdějšími charakteristikami jednotlivých temperamentů jsou, jak jsme viděli, v různých spisech *CH* různé: jedná se jak o humorální založení (byť chápané většinou jako patologické), tak o atributy vnějšího vzhledu (barva pleti, vlasů či hlasu), tělesné pochody (způsob trávení či spánku), způsob mluvy, ale také o vlastnosti povahové (bázlivost, resp. odvážnost; pomalost, resp. rychlost), přičemž se setkáváme i s důrazem na rozumové schopnosti a naopak na stavy hraničícími s jejich ztrátou.

Při tomto velmi komplikovaném přechodu sehrál nicméně nesmírně důležitou roli dlouhý rozklad věnovaný melancholii a melancholické povaze, sepsaný ve 4. století př. Kr. ať už Aristotelem nebo Theofrastem nebo někým jiným²⁴² a dochovaný v korpusu

236 Jedná se o nejčastější užití v rámci *CH*; statistiku spočítal – ne úplně přesně – W. D. Smith, *Regimen, κοησις, and the history of dietetics*.

237 Příčinou těchto vlastností je podle autora povaha průchodů, kterými duše prochází. Jak dané představě rozumět, není jasné a nabízejí se různé výklady, viz H. Bartoš, komentář k *De victu*, I, in: *HVS I*, str. 534 n.

238 W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 145, pozn. 6.

239 Pigeaud dokonce soudil, že se zde lékařský a morální přístup zásadně rozcházejí: „lékař nám říká, že životospřáva s morálkou nic nesvede“ (J. Pigeaud, *Folie et cures de la folie chez les medecins de l'antiquite greco-romaine : la manie*, str. 47).

240 Tak soudí W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 153.

241 ἐπὶ τὸν πάντων ἰατρῶν τε καὶ φιλοσόφων πρῶτον εὐρόντα τὴν θεωρίαν ταύτην (scil. φυσιογνωμονικῶν) ἀφικέσθαι μάρτυρα, τὸν θεῖον Ἱπποκράτην (*QAM* 4,798 K).

242 Otázka autorství je komplikovaná: můžeme se setkat s atribucí díla Theofrastovi (např. H. Flashar,

aristotelských textů ve spise nazvaném *Problémata*. Vzhledem k závažnosti i popularitě tohoto výkladu ve starověku i v dobách pozdějších nyní jeho hlavní myšlenky stručně představíme.

Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike, str. 63; J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl. XXX*, str. 56), Philip van der Eijk nicméně dokládá, že názory představené v *Probl. XXX* nejsou v rozporu s názory Aristotelovými, jak je známe z jeho dalších spisů (P. J. van der Eijk, *Aristotle on melancholy*; podobně F. Roussel, *Le concept de mélancolie chez Aristote*, str. 300). Chápat daný problém jako vsutku aristotelský, rozuměj v dobrém souladu s myšlením Aristotelovým i s učením aristotelské školy, se tedy jeví jako plausibilní.

d) Melancholie v aristotelských *Problématech* XXX²⁴³

„Čím to, že všichni, kteří vynikli (πάντες ὅσοι περιττοὶ γεγονάσιν ἄνδρες) ve filosofii nebo v politice anebo v básnictví a v uměních, jsou zřejmě melancholiky (φαίνονται μελαγχολικοὶ ὄντες), a někteří z nich natolik, že onemocněli chorobami, které způsobuje černá žluč, jako se to říká o Hérakleovi ve vyprávěních o héroích? Ten prý měl právě takovéto ustrojení (καὶ γὰρ ἐκεῖνος ἔοικε γενέσθαι ταύτης τῆς φύσεως), a proto podle něj staří pojmenovali epilepsii svatou nemocí“ (Aristotelés, *Probl.* 953a).²⁴⁴ Touto otázkou začíná slavný třicátý problém a pokračuje výčtem dalších význačných melancholiků: mezi héroý jsou podle autora melancholiky Aias a Bellerofón, mezi filosofy pak Empedoklés, Platón a Sókratés, a přiřadit k nim prý lze také většinu básníků. Nemoci u nich totiž vznikají z určité tělesné konstituce či směsi, κράσεως τοῦ σώματος. Pro osvětlení melancholické povahy použije autor příměr s vínem: víno ve velkém množství zjevně způsobuje podobné stavy, jimiž se vyznačují melancholické. Dále čteme, že samotný *chymos melancholicos* v lidském ustrojení je už smíšený, a to z tepla a chladu, neboť z těchto dvou kvalit sestává přirozenost. A tak se černá žluč – ačkoli od přírody chladná – může stát velmi horkou i velmi chladnou.²⁴⁵ Právě tuto vlastnost – která zakládá nestabilitu dané směsi – lze chápat jako originální myšlenku autora *Probl.* XXX.²⁴⁶

Autor poté rozliší „melancholickou nemoc“, která vzniká jen z běžného přísunu potravy a nezakládá melancholickou povahu (οὐδὲν τὸ ἦθος ποιεῖ διαφόρους, ἀλλὰ μόνον νόσημά τι μελαγχολικὸν ἀπειργάσατο), a na druhé straně směs danou od přirozenosti, která naopak melancholický charakter zakládá; v jeho rámci – právě díky uvedenému tepelnému rozpětí černé žluči – existuje prý veliká rozmanitost (ὅσοις δὲ ἐν τῷ φύσει συνέστη κράσις τοιαύτη, εὐθὺς οὗτοι τὰ ἦθη γίνονται παντοδαποί, ἄλλος κατ' ἄλλην κράσιν, *Probl.* 954a26 n.). Ti, kdo v sobě mají mnoho studené černé žluči, bývají tupí a hloupi; avšak ti, kdo mají mnoho horké žluči, jsou *manikoi*²⁴⁷ a *erótikoi* a

243 Tento problém byl opakovaně zkoumán, a to z různých úhlů pohledu. Jeho vyčerpávající představení na tomto prostoru není možné a není ani cílem, jedná se nám pouze o základní seznámení s tím, jak k danému problému přistupovat vzhledem k humorální teorii, k pojetí melancholie v předchozí tradici i ve vztahu k později ustavené teorii temperamentů. Z bibliografie vyjímám: J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl.* XXX; H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*; R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturn and Melancholy*; M. C. Lambotte, *Esthétique de la mélancolie* a d.

244 Jako choroby způsobené černou žlučí jsou pak u Héraklea uvedeny záchvat šílenství namířené proti vlastním dětem a vředy, které se u něj objevily před jeho zmizením na Oitě.

245 Kromě toho však jak *chymos*, tak vlastní směs, *krasis*, černé žluči jsou *pneumatika* (vzdušné), ostatně podobně jako víno (ὅ τε δὴ χυμὸς καὶ ἡ κράσις ἢ τῆς μελαίνης χολῆς πνευματικά ἐστίν, 953b23).

246 Na to upozorňuje F. Roussel: ostatní vlastnosti černé žluči uváděné autorem můžeme najít jinde v *CH*, ale tuto nikoli (F. Roussel, *Le concept de mélancolie chez Aristote*, str. 310).

247 Z těch, kdo jsou *manikoi* a *enthúsiastikoi*, se také rekrutují Sibyly, věštcí a vůbec všichni inspirovaní, *entheoi*; toto teplo se prý nachází blízko sídla intelektu. Dle Pigeauda se tímto místem myslí nepochybně srdce: J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl.* XXX, str. 121. Dodejme, že

snadno se v nich vybudí hněv či touha; jiní jsou zase hovorní. Když se toto přílišné teplo nachází blízko středu, πρὸς τὸ μέσον, jsou tito melancholické rozumnější, *fronimóteroi*, a méně výstřední a v mnohém převyšují ostatní ať už ve vzdělání, umění nebo státnictví.²⁴⁸ Zkrátka právě tato směs ukazuje, že může být *eukratos* a že může být krásná a dobrá (καὶ εὐκρατον ... καὶ καλῶς πως ἔχειν, *Probl.* 955a36).²⁴⁹

Jakožto dvě ústřední charakteristiky melancholického temperamentu jako takového uvádí autor „přehnanost“ a proměnlivost či nestálost, melancholické jsou *perittoí* i *anómaloí* zároveň, a dokonce sama melancholická směs je *anómalos* (ἡ δὲ μελαγχολικὴ κρᾶσις, ὥσπερ καὶ ἐν ταῖς νόσοις ἀνωμάλους ποιεῖ, οὕτω καὶ αὐτὴ ἀνώμαλός ἐστιν, *Probl.* 954b8). Melancholik je tedy bytostně polymorfní – a právě tato polymorfnost je zdrojem jeho kreativity.²⁵⁰ Přitom je však také náchylný k nemocem, jejichž původcem je černá žluč (μελαγχολικὰ νοσήματα) a jakými jsou epilepsie, apoplexie, athymie či dysthymie;²⁵¹ někteří dokonce trpí sklony k sebevraždám, zejména pověšením (*Probl.* 954b28 nn.).

Ve srovnání s předchozími klasifikacemi zdůrazňuje W. Müri jedinečnost přístupu autora tohoto problému, který má vypracovanu „somatickou aitiologii, vnímá ale psychické fenomény ve sféře jim vlastní a začleňuje je do jednoty osobní konstituce člověka, kterou posuzuje jakožto kolísání a přetváření trvalého základního založení; je také vybaven bohatou terminologií schopnou mnoha rozlišení a významových odstínění“.²⁵² Přitom jako ústřední lze chápat myšlenku, že *fysis* (ve smyslu přirozené dispozice, totiž směsi tepla a chladu) je „éthopoietická“, má vliv na formování charakteru člověka (ἡθοποιὸν γὰρ τὸ θερμὸν καὶ ψυχρὸν μάλιστα τῶν ἐν ἡμῖν ἐστίν, *Probl.* 955a32).²⁵³

Přesto je třeba vytknout zjevné rozdíly mezi přístupem autora a pozdějším pojetím

pro Aristotela představuje teplo nejdynamičtější princip organické přírody, srv. R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la Mélancolie*, str. 81.

248 K roli principu *meson* v Aristotelově myšlení srv. zejména T. J. Tracy, *Physiological Theory and the Doctrine of the Mean in Plato and Aristotle*.

249 Schéma různých typů melancholie, jež nalézáme v *Probl.* XXX, uvádí T. Rütten, *Demokrit – Iachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker. Eine pseudohippokratische Geschichte*, str. 77.

250 Na to poukazuje Pigeaud (J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie. Probl.* XXX, str. 15 n.); dále píše přímo o „próteovském aspektu“ melancholické povahy (tamt., str. 27).

251 Termín dysthymie, který jsem výše v překladu slavného aforismu (*Aph.* VI,23 = L IV,569) přeložila jako „malomyslnost a sklíčenost“, tvoří v *Probl.* XXX součást obsáhle zastoupené rodiny odvozené od termínu *thymos*, na což upozornil J. Pigeaud (*Aristote. L'homme de génie et la mélancolie. Probl.* XXX, str. 29 n.; podrobný výčet všech sedmnácti užití viz na str. 74). Ovšem již v *CH* jsou tyto termíny užívány dosti často: pro duševní stavy označované jakožto athymie – dysthymie – euthymie – oxythymie (poslední výraz znamená nestálost povahy; uvedené termíny se užívají jak v singuláru, tak v plurálu) jsem našla vcelku dvacet jedno užití, zejména, ale nikoli výhradně, v knihách *Epidemií*. Všechny tyto termíny (přirozené s výjimkou euthymie) tedy odkazují k určité psychopatologii jedince.

252 W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 143 n.

253 Srv. P. J. van der Eijk, *Aristotle on melancholy*, str. 164.

melancholického temperamentu: autor zde nehovoří o šťávách, nýbrž o kvalitách, které považuje za určující pro utváření charakteru. Melancholická povaha je mu charakterizována určitou směsí tepla a chladu a nečteme zde nic o ostatních šťávách obsažených v člověku ani o jejich vztahu k černé žluči.²⁵⁴ Kromě toho se v textu zástupně používají různé výrazy: *fysis, krasis, éthos, hexis*.

Rozdíly ovšem nacházíme i ve vztahu k předchozímu, rozuměj hippokratovskému chápání melancholie. J. Jouanna v první řadě zdůrazňuje, že autor daného problému nebyl lékař, jak je zjevné z jeho přístupu: zatímco hippokratovští lékaři se zabývají (jak bylo ukázáno výše) zejména melancholickými projevy a symptomy, autor *Probl. XXX* se zajímá o melancholický temperament či povahu.²⁵⁵ Jeho cílem je představit psychologický rozměr melancholického temperamentu; přitom pracuje s hodnotovými soudy (melancholický temperament je zcela výjimečný a je spojen s mimořádnými jedinci – jsou uvedeni jak héróové mytologie, tak filosofové a básníci atp.). Co se týče černé žluči, ta představuje člověku vrozenou šťávu jak v *Nat. hom.*, tak v *Probl. XXX*; o dalších šťávách však v *Probl. XXX* nečteme, což vede Jouannu k závěru, že jeho autor spis *O přirozenosti člověka* neznal. Navíc podle *Nat. hom.* má být černá žluč studená a suchá, zatímco v *Probl. XXX* je černá žluč představena jakožto směs studeného a teplého, daná každému člověku už při narození; jinými slovy, černá žluč může být velmi chladná, ale i velmi horká: to je právě příčinou velkého rozpětí melancholické povahy. Jouanna podotýká, že představa, že by jedna šťáva mohla být chladnější anebo teplejší ve chvíli narození, je v rozporu s hippokratovským myšlením: zde prý jedna šťáva nemůže být definována jakožto směs dvou navzájem protikladných kvalit, ale je – svou povahou – buď teplá, nebo studená.²⁵⁶ V této souvislosti je však třeba poukázat na velmi sofistický přístup autora *Vict.*, který jsme výše představili: v jeho podání čteme o „nejvlhčím ohni“, resp. „nejsušší vodě“ (tedy živly samy – nikoli však šťávy – představují škálu odstupňovaných kvalit).

254 Doplňme, že první z aristotelových *Problémat* označuje černou žluč za *perittóma*, nestrávený zbytek potravy (Aristotelés, *Probl. I*, 861b19 n.). Na mezihry mezi výrazy *perittos* a *perittóma* upozorňuje Pigeaud: výjimečný člověk (*perittos*) je prý právě člověkem onoho rezidua (*perittóma*, J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl. XXX*, str. 20). V Aristotelově spise *Hist. anim.* jsou černá a žlutá žluč i hlen charakterizovány také jako *perittómata*, spolu s výkaly (*Hist. anim.* 511b10). Termín *perittóma* se v *CH* nevyskytuje, do řeckého lékařského diskursu byl uveden zřejmě až ve druhé polovině 4. století př. Kr. Aristotelem nebo některým z jeho žáků, jak soudí P. J. van der Eijk, *Aristotle on melancholy*, str. 153.

255 J. Jouanna, *At the roots of melancholy: Is Greek medicine melancholic?*, str. 237. Jouanna dále upozorňuje na to, že v textu nikde nečteme výraz *mélancholié*, jakkoliv adjektivum *mélancholikos* je užito opakovaně, ale prý v jiném významu než v *CH*, kde mu máme rozumět jakožto „vztahující se k melancholii“, zatímco v *Probl. XXX* bychom je měli číst ve smyslu „vztahující se k černé žluči“ (J. Jouanna, *At the roots of melancholy: Is Greek medicine melancholic?*, str. 238). Danou distinkci považují spíše za umělou, vnáší do textu pojmové nuance, které v něm nejsou. Co se týče lékařské kvalifikace autora, Pigeaud soudí, že ačkoli autor lékařem patrně nebyl, byl dobře obeznámen s medicínou své doby (J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl. XXX*, str. 35).

256 J. Jouanna, *At the roots of melancholy: Is Greek medicine melancholic?*, str. 241.

Probl. XXX lze nahlížet také jako domyšlení i kritiku platónského pojetí básnického génia a básnické inspirace z dialogu *Faidros* – které ovšem bylo samo pravděpodobně inspirováno myšlenkami Démokritovými.²⁵⁷ Přitom už u Platóna nacházíme základní rozlišení mezi božskou *mania* (která je hodnocená pozitivně) a *mania* jakožto lidskou nemocí (*Phaedr.* 265a n.); podobná rozlišení melancholie jakožto nemoci (oproti jiným druhům melancholie) se pak opakují jak v *Probl. XXX*, tak i v dalších textech autorů píšících o melancholii. Jak komentují Klibansky *et al.*, „mytické pojetí šílenství (*scil. mania*) bylo nahrazeno vědeckým pojmem melancholie“.²⁵⁸ Tato operace byla o to snazší, že výrazy označující melancholii a šílenství byly již delší dobu mnohdy synonymní, jak jsme viděli výše. *Probl. XXX* se tedy zřejmě nachází v bodu, kdy se platónský a aristotelský pohled setkávají a dále prolínají. Důraz na výjimečnost melancholických jedinců lze také nahlížet jako „typicky hellénistický subjektivismus“, který bude později dobře rezonovat s moderní senzibilitou. Podle Klibanského *et al.* je v *Probl. XXX* dosavadní etický příkaz „Buď ctnostný!“ nahrazen exaltovanou emoční výzvou: „Buď jiný!“²⁵⁹

257 Srv. DK B 18: „Cokoli píše básník v opojení a v posvátném nadšení, je velmi krásné“; dáte také svědectví Ciceronovo, *De orat.* II,46; 194, a Horatiovo: „excludit Democritus sanos Helicone poetas“ (*Ars. poet.* 295). Podrobněji k otázce básnické inspirace u Řeků viz např. S. Fischerová, *Role músiké v řecké kultuře*, str. 46 n.

258 R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la mélancolie*, str. 89.

259 R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la mélancolie*, str. 90. Dodejme, že K. Thein chápe *Probl. XXX* odlišnou optikou, totiž jako „první místo setkání specifické *athymia* převzaté podle všeho z atomistických spisů s hippokratovskou teorií tělesných šťáv“ (K. Thein, *Démon interpretace. Melancholik a jeho svět v dějinách západního myšlení*, str. 38). Tuto interpretaci nesdílím, souvislost melancholie s atomismem lze však nalézt v dalším důležitém textu, a to v pseudohippokratovském „románu v dopisech“, kde se líčí setkání Hippokrata s Démokritem, jehož měl na výzvu Abdéřanů vyléčit z jeho domnělého šílenství, spočívajícího v ustavičném smíchu nad lidským konáním. Soubor dopisů tvoří součást *Corpus Hippocraticum* (Hippokratés, *Ep.* 10–21) a nese jasné znaky stoicko-kynické tradice; datace je nejistá, Smith jej zasazuje do 2. nebo 1. století př. Kr. zejména vzhledem ke skutečnosti, že v Římě doby Ciceronovy byl příběh směřujícího se filosofa už znám (Cicero, *Orat.* II,58,235), o Abdéřanech pak čteme u téhož autora (*Att.* 4,16 a 7,7), další zmínky nacházíme u Horatia (*Ep.* 2,1,194 n.). Kromě toho existuje papyrový nález dosvědčující, že jedenáctý dopis sbírky byl počátkem prvního století letopočtu čten v Egyptě (viz W. D. Smith, *Introduction*, str. 29). Rütten datuje daný Briefroman do 1. století př. Kr. (T. Rütten, *Demokrit – lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker. Eine pseudohippokratische Geschichte*, str. 55). Doslovně vzato tu ovšem o melancholii nejde, třebaže výrazy od základu *μελαγχολ-* zde nacházíme třikrát: jednou je Démokritovo chování připodobněno chování melancholiků (*Ep.* 12 = L IX,330), jinde je melancholie ve výčtu nemocí uvedena vedle šílenství, *manié*, jímž má podle Abdéřanů Démokritos trpět (*Ep.* 17 = L IX,358), třetí výskyt je už zmíněné komediální užití na adresu Démokritovu: *μελαγχολᾷς οὖν, Δημόκριτε* (*Ep.* 14 = L IX,338). Domněle šílený Démokritos se nachází v ústraní, na kopci nad městem, pod platanem a u jeskyně nymf, a jsa obklopen rozřezanými zvířaty, v jejichž nitru hledá polohu a povahu žluči (nikoli tedy černé žluči), píše na svitky spis o šílenství, *Peri maníés*. Důraz je v jasné sókratovsko-kynické notě kladen na konverzi Hippokratovu: ten, kdo měl přijít léčit šíleného, odchází sám vyléčen, aneb filosof zde léčí lékaře, nikoli naopak. Vzhledem k tomu, že v atomistickém kosmu existuje nekonečné množství světů, existuje v něm také nekonečné množství směřících se Démokritů: a tak je tu nakonec rozbit i kosmos jako „poslední záruka smyslu“ (K. Thein, *Démon interpretace. Melancholik a jeho svět v dějinách západního myšlení*, str. 41).

e) Ustavování temperamentů: od hellénismu k Bedovi Ctihodnému

V rámci celého procesu ustavování temperamentů je třeba zdůraznit ještě několik podstatných momentů: prvním je ustavení nové psychologie typů ve 4. století př. Kr. a v následujících staletích, kterou dokládají v první řadě Theofrastovy *Charaktery*;²⁶⁰ s typy se pak setkáváme v nové komedii u Menandra i dalších autorů, dále v dílech věnovaných lidské fyziognomii a také v hellénistickém umění, v jeho „realismu“ i zájmu o detail.²⁶¹ Pozdní a ne zcela důvěryhodný zdroj dokonce uvádí, že Menandros měl být Theofrastovým žákem (Diogenés Laertios, *Vitae*, V,36); i kdyby však nebyl, lze předpokládat, že Menandros o Theofrastových *Charakterech* slyšel nebo je dokonce četl, jak prý dokládá stavba zápletek jeho her či shoda jednotlivých Theofrastových charakterů s tituly Menandrových komedií i dalších děl nové komedie.²⁶² Theofrastos ve svém díle přirozeně čerpá už z výkladů Aristotelových, zejména z *Etiky Nikomachovy*;²⁶³ jak ovšem podotýká Diggle, na rozdíl od Theofrastových portrétů, jejichž plasticita je kromě výjevů z komické scény srovnatelná (z korpusu řeckých textů, jež máme k dispozici) jen s Héronovými *Mimiamby*, existují Aristotelovy osoby ve své většině „out of time and space,“ představují „moral paradigms, not flesh and blood“.²⁶⁴

Vše je naplněno marností, kterou ale lidé nevidí, neboť věří v pevnost a stálost věcí i svého konání. Filosofův smích nad světem i nad lidmi bude znít zřetelnou ozvěnou do dalších staletí, dlouho však nebude spojován s fenoménem melancholie; pozoruhodnou recepci tohoto románu v dopisech i jeho protagonistů mapuje ve své monografii T. Rütten. Jako podstatné momenty vytýká mj. po dlouhá staletí nepřátelský přístup vůči filosofovu smíchu ze strany křesťanství, který se změní až s nástupem humanismu, aby rozhodující zlom přišel v osobě Démokrita Juniora alias Roberta Burtona v jeho *Anatomii melancholie*, vycházející v r. 1621 (T. Rütten, *Demokrit – lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker. Eine pseudohippokratische Geschichte*, str. 168–187). K vazbám mezi melancholií a šílenstvím v tomto „románu v dopisech“ viz zejména G. Kazantzidis, *Between Insanity and Wisdom: Perceptions of Melancholy in the Ps.-Hippocratic Letters 10–17*.

260 Původní název zněl zřejmě ἠθικοὶ χαρακτήρες, jak vyplývá se seznamu děl dochovaných u Diogena (*Vitae*, V,47–48). Příznačný je už sám význam termínu χαρακτήρ: označuje vyrytou rozlišující značku na mincích či pečetích (Euripidés, *El.* 558–559), dále písmena nebo způsob řeči, dialekt (Hérodotos, *Hist.* I,57; Aristofanés, *Pax* 220), přeneseně pak rysy tváře či těla (Hérodotos, *Hist.* I,57; 116; Euripidés, *Med.* 519, více viz *LSJ*, s. v.). Samostatný spis o způsobu řeči měl napsat Antisthenés: περὶ λέξεως ἢ περὶ χαρακτήρων (viz Diogenés Laertios, *Vitae*, VI,15).

261 Blíže viz např. S. Vogt, in: Aristotelés, *Physiognomonica*, přel. a kom. S. Vogt, str. 88 nn.

262 Následující Theofrastovy typy se vyskytují přímo v názvech komedií: ἄγροικος neboli neotesanec (u Menandra, Antífana, Filemóna a d.), ἄπιστος neboli nedůvěřivec (Menandros), δεισιδαίμων neboli pověřčivec (Menandros), κόλαξ neboli pochlebník (Menandros a d.), μεμψίμοιρος neboli mrzout (Antidotos); další charakter, ἀλαζών čili chlubil, se sice neobjevuje v titulech her, ale pravidelně se s ním setkáváme na jevišti. Více viz Theofrastos, *Characters*, vyd. a přel. J. Diggle, str. 7–8.

263 Srv. zejména *EN* 1106b16–18; 1107a32–1108b6, kde čteme výčet jednotlivých neřestí; v 1115a4–1128b33 pak analýzu jak neřestí, tak ctností.

264 Theofrastos, *Characters*, vyd. a přel. J. Diggle, str. 7. Největší rozpaky přirozeně budil navýsost zábavný charakter Theofrastova díla – nejedná se o žádný nezáživný traktát, což vyvolalo živou debatu o účelu díla: je snad primárně zakotveno v řečnické teorii a praxi, nebo má spojitost s Theofrastovými díly

V následujícím století naváže na Theofrasta Aristón z Kea svým dílem *περὶ τοῦ κορυφίζειν ὑπερηφανίας* a zřejmě ještě samostatným dílkem věnovaným charakterům, z nichž se ovšem zachovaly jen fragmenty.²⁶⁵ Diggle považuje Aristóna za pouhého Theofrastova epigona, autor hesla o Theofrastovi v *RE* O. Regenbogen však poukazuje na rozdílné nastavení obou textů: podle něj se v případě Aristónově nejedná o spis charakterologický, ale zaměřený na „duševní životospřávu“: „eine seelendiätetische Schrift“; takováto terapie nicméně předpokládá správnou diagnózu, odtud důraz na stanovení charakteristických znaků toho, kdo je *ὑπερήφανος* neboli nadutec (příp. kdo má jiné záporné vlastnosti).²⁶⁶ Také Wehrli píše o „terapeutickém záměru“ autorově.²⁶⁷

V centru pozornosti řady autorů stojí dále lidská fyziognomie, a to i u zdravých jedinců. Zřejmě první systematické pojednání této látky představují *Physiognomonica*, dochovaná v *Corpus Aristotelicum*,²⁶⁸ přestože řady fyziognomických postřehů jsme byli svědky už v *CH*, zejména v *Epidemiích* a ve spise *O vzduchu, vodách a místech*, na což jsme poukázali výše v souvislosti s typizací a klasifikací v rámci *CH*. Dílo věnované tomuto fenoménu měl napsat opět Antisthenés,²⁶⁹ a také další doklad o umění fyziognomickém a jeho věhlasném znalci Zópyrovi je zakotven v jedné ze sókratovských škol.²⁷⁰ Úvodní

věnoványi komedii (*Peri geloiú; Peri komódias*) či s jeho chystanými pracemi o etice? Nebo se jednalo o dílko, napsané pouze pro pobavení sebe i přátel – anebo dokonce jen o živé ilustrace, jimiž Theofrastos protkával své etické výklady (a které tedy původně nebyly určeny k vydání)? Přehled různých interpretací viz tamtéž, str. 13–16.

265 Zlomky, uchované ve Filodémově díle *De vitiis*, vydal Wehrli, in: *Die Schule des Aristoteles*, VI, vyd. F. Wehrli, zl. 13–16.

266 Fakt, že v charakterologických pasážích už o terapii nic nečteme, přičítá Regenbogen na vrub Filodémově zprostředkování. Konkrétně se u Aristóna setkáváme s následujícími podtypy *ὑπερηφανία* neboli nadutosti: *αὐθάδης* čili hrubián; *αὐθέκαστος* čili tvrdohlavec; *ὁ παντειδήμων* čili všeználek; dále je uveden ještě *εἰρων* neboli licoměrník (vše in: zl. 14 Wehrli), přitom typy *ὑπερήφανος*, *αὐθάδης* i *εἰρων* nacházíme také u Theofrasta.

267 *Die Schule des Aristoteles*, VI, vyd. F. Wehrli, str. 59. K Aristónovi viz dále studii W. Knögela, *Der Peripatetiker Ariston von Keos bei Philodem*. Knögel poukazuje také na Aristotelův rozklad stran *μεγαλοψυχία* v *EN* 1124a10 n. a na jeho důležitost jak pro Aristóna, tak vůbec pro „charakterologii“ peripatetické školy, jež následuje i po syntakticko-formální stránce Aristotelův výklad (tamtéž, str. 18).

268 Sabine Vogt ve svém novém komentovaném překladu spisu chápe jeho text jako „aristotelický“ co do obsahu (s tím, že Aristotelovo autorství se ovšem nedá ani potvrdit, ani vyvrátit) a datuje jej kolem r. 300 př. Kr. (Aristotelés, *Physiognomonica*, přel. a kom. S. Vogt, str. 196–197). Doplňme, že termíny *φυσιγνωμονεῖν*, resp. *φυσιγνωμών* používá Aristotelés opakovaně, aniž by je dále vysvětloval (*Anal. pr.* 70b7–9; *Gen. anim.* 769b20). Vogt poukazuje také na možné vazby mezi *Physiognomonica* a Theofrastovými *Charaktery* (tamtéž, str. 198).

269 Titul uchoval Diogenés Laertios: *περὶ τῶν σοφιστῶν φυσιγνωμονικός*, *scil.* *Λόγος (Vitae, VI,15)*. S různými postřehy stran lidského vzhledu se přirozeně setkáváme v řecké literatuře již od Homéra, viz sbírku *Scriptores physiognomonici Graeci et Latini*, str. 235 nn.

270 Faidón z Élidy měl být autorem nedochovaného dialogu *Zópyros*, pojednávajícího o fyziognomikovi Zópyrovi a jeho posouzení zcela specifické fyziognomie Sókratovy, která se stala pro fyziognomické rozborů příslovečnou. Anekdotu uchoval na dvou místech Cicero (*De fato*, 10; *Tusc.* 4,80); více viz in G. Boys-Stones, *Physiognomy and Ancient Psychological Theory*, str. 22–33. Boys-Stones zdůrazňuje toto

věta aristotelského traktátu přitom jako by předjímal pozdější formulace Galény: Ὅτι αἱ διάνοιαι ἔπονται τοῖς σώμασι, καὶ οὐκ εἰσὶν αὐτὰ καθ' ἑαυτὰς ἀπαθεῖς οὖσαι τῶν τοῦ σώματος κινήσεων, „povahy následují tělesné utváření a nejsou samy o sobě, nedotčené hnutími těla.“ Tento spis, členěný do dvou základních částí²⁷¹ a zahrnující obsáhlé výčty, ovlivnil všechna pozdější díla věnovaná danému tématu; soustředí se zejména na klasifikaci národů, zvířat i lidských typů, kde hraje roli ústřední diference mezi ženským a mužským, a dále anatomické rozdíly. Lze tedy hovořit o metodě zoologické, etnografické a anatomické, přitom cílem není pouhý popis a klasifikace: fyziognomonika tak „představovala svého druhu systém praktické etiky a aplikované psychologie, který stál na racionálních základech a metodách.“²⁷² Byla tedy chápána jako *techné* (ostatně stejně jako lékařství nebo věštecké umění, *mantiké*, včetně výkladu snů); pozoruhodné je také její věštecké užití a její vazby s astrologií.²⁷³

Prolínání jednotlivých výše zmíněných oblastí komentují Klibanský *et al.* následovně: „V nové psychologii typů se cesty humorální patologie zkřížily s cestami fyziognomoniky a charakterologie – a *Probl. XXX* se nacházel na této křižovatce a ukazoval cestu“.²⁷⁴ Dodejme ještě, že zakotvení tří základních výše uvedených děl, a to Theofrastových *Charakterů*, *Physiognomonik* i *Problémat* v prostředí aristotelské školy nelze považovat za náhodné.

Za druhé: důležitá byla také role *stoy*. Podle stoiků totiž kosmos, stejně jako těla živých bytostí, sestává ze čtyř prvků: z ohně, vzduchu, vody, země, resp. ze čtyř kvalit, přitom aktivní kvality jsou teplé a studené, pasivní kvality suché a vlhké, aktivní prvky pak vzduch a oheň, pasivní voda a země.²⁷⁵ Ústřední zarámování je dáno konceptem sympatie spojující mikrokosmos s makrokosmem: Poseidónios spojoval čtyři prvky s tělesnými i duševními vlastnostmi a nemoci vysvětloval převahou některé z kvalit (studené, teplé, suché, vlhké), jež není způsobena předem danou periodicitou, ale vnějšími vlivy. Podstatný je také důraz, který Poseidónios kladl na fyziognomii, a to jak u zvířat, tak u člověka; v jasné návaznosti na předchozí tradici dále tvrdil, že také místo, kde lidé žijí, ovlivňuje jejich vlastnosti, a to jak zbabělost či statečnost, tak vztah k rozkoším a námahám (F 169 Kidd z Galéna, *PHP* V,463). Galénos nás v uvedeném spise dále zpravuje o tom, že rozdílné tělesné směsi vyvolávají jim odpovídající citová hnutí, αἱ τοῦ σώματος

sókratovské zakotvení, v jehož základu stojí soud o morálním charakteru člověka a také systematická distinkce mezi tělem na jedné straně a duší jakžto místem morálního jednání na straně druhé (tamtéž, str. 98). V češtině podává relativně obsáhlý přehled umění fyziognomonického v antice T. Víték, *Věštění v antickém Řecku II. Tělo a sny*, str. 11–99; zde také odkazy na další literaturu k tématu.

271 Někteří soudí, že každá z částí může mít svého vlastního autora, více viz in G. Boys-Stones, *Physiognomy and Ancient Psychological Theory*.

272 T. Víték, *Věštění v antickém Řecku II, Tělo a sny*, str. 77.

273 K debatě nad „technickým“ charakterem fyziognomoniky viz oddíl „Věda či pavěda?“, tamtéž, str. 78–83; k věštění z částí těla str. 100–150.

274 R. Klibanský – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la Mélancolie*, str. 109.

275 E. Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, str. 79.

κράσεις οικείας ἑαυταῖς ἐργάζονται τὰς παθητικὰς κινήσεις, jak jim říkal Poseidónios, οὕτως γὰρ ὁ Ποσειδώνιος ὀνομάζειν εἶθεν (F 153 Kidd z Galéna, *PHP* V,464). Tyto emoce a citová hnutí, *kinéseis*, resp. *pathétikai kinéseis*, nejsou racionální povahy, a zde je Poseidónios ve sporu s názory Chrysippovými či Zénónovými.²⁷⁶ Výše citovaná pasáž zřetelně předjímá vlastní Galénovy formulace ze spisu *O tom, že mohutnosti duše následují směsi těla* (QAM). U Seneky pak nacházíme přímo formulaci: „et morum varietates mixtura elementorum facit“, směs prvků utváří rozmanitost povah (*De ira*, II,19), s konkrétními příklady, jež ovšem neuvádějí prvky, ale kvality: „iracundos fervida animi natura faciet..., frigidi mixtura timidus facit“, duše od přirozenosti horká činí lidi hněvivými, směs chladu zase bázlivými.

Na stoické pojetí prvků a kvalit navazovali lékaři, přiřazovaní na základě zejména Galénovy autority k tzv. pneumatické škole, a to Athénaios z Attalie a Archigenés z Apameje, jejichž díla jsou dochována jen fragmentárně. Schöner – v návaznosti na Wellmanna – charakterizoval jejich fyziologii a patologii jakožto nabízející „nejobsažnější kvartérní schéma předgalénské epochy“, přitom ale sám přiznává, že jím uváděné přehledné klasifikační schéma neplatí pro všechny z autorů;²⁷⁷ současné analýzy ovšem zpochybňují existenci pneumatické školy jako takové.²⁷⁸

Za třetí: v mezidobí se setkáváme také s několika pozoruhodnými texty reflektujícími fenomén melancholie: jedná se zejména o práce Rúfa z Efesu a Aretaia z Kappadokie, pocházející zřejmě z prvního století nebo ze začátku století druhého.²⁷⁹

U Rúfa jsme svědky návratu k hippokratismu (jak v humorální teorii, tak v důrazu na individualitu pacienta),²⁸⁰ což tehdy nebylo nic samozřejmého, jakkoli naše představy o humorální teorii v mezidobí mezi sepsáním spisu *O přirozenosti člověka* a vystoupením Galénovým jsou jen zlomkovité.²⁸¹ Opět se setkáváme s fyziognomickými

276 Srv. Poseidónios, *The Commentary* II,ii (L. Edelstein – I. G. Kidd), str. 560. Ke Galénově psychologii a k představám stoiků viz dále C. Gill, *Naturalistic Psychology in Galen and Stoicism*; A. A. Long, *Stoic Psychology*.

277 E. Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, str. 85.

278 Viz V. Nutton, *Rufus of Ephesus in the medical context of his time*, str. 156 n.; S. Coughlin – O. Lewis, *What was pneumatist about the Pneumatist School?*

279 Viz Rúfus z Efesu, *On Melancholy*, vyd. P. E. Pormann, s řadou doprovodných studií k danému tématu; Aretaios z Kappadokie, *Des causes et des signes des maladies aiguës et chroniques*, vyd. M. D. Grmek. Další texty viz in: *Anthologie de l'humeur noire* (vyd. P. Dandrey).

280 Srv. V. Nutton, *Rufus of Ephesus in the medical context of his time*, str. 146 n.; 158.

281 Galénos nás informuje, že Praxagoras měl rozlišovat deset šťáv, mezi něž ovšem nepočítal krev (*Fac. nat.* II,9 K), a Dioklés z Karystu měl převzít nauku o čtyřech tělesných šťávách: krvi, hlenu a žluté a černé žluči, toto svědectví je však pozdní (*Anonymus Bruxellensis* = zl. 40 Eijk, více viz komentář *ad loc.*: Dioklés, *Diocles of Carystus*, II, vyd. Eijk, str. 79 nn.). Hellénistická medicína se navíc částečně vyčerpávala – a ovšem také tříbila – vzájemnými spory mezi jednotlivými lékařskými školami a byla přirozeně ovlivněna anatomickými pokroky, k nimž došlo v Alexandrii v souvislosti s pitevní praxí; ta vedla spíše k „solidistickému“ než k humorálnímu pohledu na lidské tělo (jinými slovy soustředila se spíše na základní tělesné orgány, viz J. Jouanna, *At the roots of melancholy: Is Greek medicine melancholic?*, str. 242; k malé oblíbenosti humorální teorie v daném období srv. též A. Noga, *Passions and Tempers*,

charakteristikami melancholiků: „Mrkají očima, oči mají výrazné a rty silné. Kvůli povaze šťávy (*scil.* černé žluči) mají tmavou pleť (μελανόχροος). Mnozí z nich jsou zarostlí Obvykle mluví rychle, šišljají a mají slabý hlas, neboť nejsou s to ovládat svůj jazyk.“²⁸²

Podobně jako autor *Probl. XXX* rozlišuje i Růfus dvojí druh melancholie, a to zaprvé melancholii na základě přirozenosti a původní směsi (ἐκ φύσεως καὶ τῆς ἐξ ἀρχῆς κρᾶσεως ἔχουσι τὸ μελαγχολικόν), a zadruhé melancholii získanou následkem chybné životosprávy (ἐκ διαίτης φαύλης εἰς ὕστερον τὴν κρᾶσιν ταύτην ἐπεκτήσαντο, F 11 Pormann; srv. ale už Platónovo rozlišení v *Resp.* 573c7–9). Melancholie je zde také výrazně spojena s věkem a s pohlavím, neboť jí netrpí děti, mladí jen zřídka, a naopak často staří lidé („Staří lidé jsou totiž od přirozenosti náladoví a neveselí, navíc mají potíže s trávením a s nadýmáním, což jsou také příznaky melancholie.“). Muži trpí melancholií častěji než ženy, avšak ženy, které jí trpí, jsou sužovány mnohem horšími představami a jsou také úzkostnější (F 17–18 Pormann). Co se týče léčby, Růfus doporučuje víno těm z melancholiků, kteří je snesou – ti prý žádná další remedia nepotřebují; také jim prospívají dlouhé cesty (F 40; 65 Pormann). Prospěšný je dále sexuální styk (F 59) či různá purgativa, např. aloe, máta, kokotice či šťáva z pelyňku (F 42), jinde jsou ovšem uvedeny i směsi mnohem sofistikovanější.²⁸³

Růfus na aristotelský koncept melancholie z *Probl. XXX* zřetelně navazuje i svým tvrzením, že k melancholii jsou predisponováni lidé výjimečné povahy, neboť výjimečné povahy se pohybují rychle a mnoho myslí (F 33 Pormann; melancholik prý neumí nic dělat pomalu, F 14 Pormann). Při popisu jednoho ze svých pacientů, nemocných melancholií, Růfus uvádí, že si sám způsobil onemocnění tím, že stále rozjímal o geometrických vědách; tato myšlenková aktivita prý vedla k tomu, že se jeho krev „spálila“, a kvůli chybné léčbě ze strany jiného lékaře toto spálení zesílilo, vyústilo v šílenství a posléze smrt (F 68 Pormann). Podle Pormanna tak Růfus – v návaznosti na aristotelský *Probl. XXX* – pomáhá utvářet představu vědecké melancholie, která byla dále rozvinuta ve florentském novoplatonismu i později.²⁸⁴ Růfus ale navazuje na aristotelský *Probl. XXX* i v léčbě, v čemž se odlišuje od Aretaia i Galéna; jak podotýká Pormann, výklad z Aristotelových *Problémat* – na rozdíl od své pozdější popularity – si v bezprostředně následujících staletích na poli terapie mnoho následníků nezískal.²⁸⁵

Aretaios, pravděpodobně současník Růfův, stojí stejně jako on mimo lékařské sekty a snaží se sladit hippokratismus s aristotelismem. Melancholii věnoval pasáže

str. 29–30).

282 F 11 Pormann (= Aetius, *Iatrica* VI,9). Vidíme zde částečnou shodu s charakteristikami melancholiků z druhé knihy *Epidemií*, viz výše, str. 51.

283 Tak v F 45 nacházíme dosti složitý recept, tzv. *hiera*, směs obsahující mj. ožanku, kasii, kolokvici, pečárku, jablečnick, opoponax, sagapenum, petržel, bílý pepř, skořici, nard, šafrán a myrhu; směs se měla ještě dále smíchat s medem, vodou a solí.

284 P. E. Pormann, *Rufus of Ephesus and Miskawayh*, str. 242.

285 Viz Růfus z Efesu, *On Melancholy*, vyd. P. E. Pormann, str. 160.

ve svých dílech o chronických nemocech²⁸⁶ (další dvě díla se zabývala akutními nemocemi). Zde čteme proslulou definici melancholie: „Je to athymie na podkladě jedné určité představy, a to bez horečky (ἔστι δὲ ἀθυμία ἐπὶ μιῇ φαντασίῃ, ἄνευθε πυρετοῦ). Melancholie se mi zdá být počátkem a částí šílenství (δοκέει [τε] δὲ μοι μανίης γε ἔμμεναι ἀρχὴ καὶ μέρος ἢ μελαγχολίῃ)“ (SD I,5,3). Opět se tedy setkáváme s athymií, která byla důležitou charakteristikou pacientů (i celých národů, jako v *Aër.* 16) už v *CH.*²⁸⁷ Uvedené projevy jsou způsobeny pohybem černé žluči: pokud v těle sestoupí dolů, objeví se dyzenterie a bolest jater, pokud však zamíří vzhůru do žaludku nebo do bránice, způsobí melancholii (mezi přídatné projevy patří např. plynatost). Aretaios se také pokouší vytknout rozdíly mezi melancholií a šílenstvím: když černá žluč zůstává v oblasti hypochondria a kolem bránice a když žluč odejde nahoru nebo dolů, tehdy se jedná o melancholii. Jestliže však je zasažena hlava a hněv se změní ve veselí a smích, pak se jedná o přechod z melancholie v šílenství (*manié*), přitom obě tyto nemoci mají za příčinu suchost (ἐπ' ἀμφοῖν δὲ ξηρότης αἰτία) (SD I,5,4). I podle Aretaiia zde hraje roli pohlaví: melancholie postihuje spíše muže než ženy (u žen však bývá nemoc horší), dále věk: nemoc postihuje lidi dospělé nebo před prahem dospělosti, a ovšem i roční období: nemoc propuká v létě a na podzim a končí na jaře. Také Aretaiův melancholik se vyznačuje určitými fyzickými i jinými charakteristikami: má žlutou pleť (pokud se žluč nevyloučí, ale smísí se v celém těle s krví), je to jedlík, ale přitom bývá hubený, neboť ho trápí nespavost a také plynatost.²⁸⁸ Jako léčba je doporučena flebotomie na určitých místech těla, zejména na paži, z medikamentů pak černá čemeřice s nápojem z medu a mléka, fíky atp. (CD I,5,1 nn.).

Zdůrazněme: Aretaios sice věnuje melancholii pozornost, avšak chápe ji jednoznačně jako nemoc; s jednotlivými typy temperamentů se zde vůbec neseťkáme. Naopak podstatné je zřejmě Aretaiovo zdůraznění návaznosti na dřívější tradici – jak už víme, byl s to najít projevy melancholie už u Homéra, a to v černých útrobách rozhněvaného Agamemnóna.

I přes uvedené důležité momenty (a nepochybně v návaznosti na ně) znamená zásadní předěl v procesu utváření teorie temperamentů až vystoupení Galénova. Pergamský lékař představuje ve svém komentáři ke spisu *O přirozenosti člověka* teorii čtyř šťáv, obsaženou ve spise, jako základ Hippokratova učení, na něž ve svých dílech, jak sám opakovaně zdůrazňuje, navazuje. Ani u Galéna však nenacházíme jednoznačně definovanou nauku o temperamentech či povahách – jakkoli se lze občas setkat

286 V tomto svém zájmu i nosologickém členění zřejmě navazoval na Themisóna, viz Caelius Aurelianus, *Tard.* I praef. („scribentium igitur medicinam nullus ante Themisonem tardarum passionum curationes principaliter ordinavit“).

287 Srv. výše, str. 52. Termín φαντασίῃ představuje dosti komplikovaný koncept, pro základní informaci v daném kontextu viz P. Dandrey, in: *Anthologie de l'humeur noire*, vyd. P. Dandrey, str. 135, pozn. 2.

288 Takto představuje Aretaios až nemocného melancholií (a dále charakterizuje jeho puls, moč atp.), když předtím podrobně popíše jednotlivé etapy onemocnění a jejich projevy: ty pak totiž mají vliv i na stav těla (ξυντρέπεται δὲ καὶ τοῦ σκήνεος ἐς πονηρὸν ἢ ἕξις) (SD I,5,7).

s tvrzením, že právě on je zakladatelem nauky o čtyřech temperamentech. V jeho dílech je však učiněn další důležitý krok, či spíše řada kroků v tomto směru, které nyní stručně představíme. Přitom je třeba vést v patrnosti, že porovnáváme-li mezi sebou jednotlivé Galénovy spisy, narážíme občas na nesrovnalosti (tu větší, tu menší), na posuny v kladení důrazů, variace v uchopení téže látky atp.; to lze nejspíše u díla tak obrovského rozsahu považovat za přirozené. Přímo v Galénově komentáři ke spisu *O přirozenosti člověka* čteme následující:

„Existuje také další teorie (ἕτερός τις λόγος φυσικός), a to nikoli nedůvěryhodná, podle níž se čtyři šťávy ukazují jako užitečné při utváření morálních vlastností (καθ' ὃν εἰς ἡθῶν ἐπιτηδείων γένεσιν οἱ τέσσαρες ἀποδείκνυνται χυμοὶ χρήσιμοι). Zde by bylo třeba nejprve opět ukázat, že charakterové vlastnosti duše (τὰ τῆς ψυχῆς ἡθη) vyplývají ze směsí těla (ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν ἐπόμενα), o čemž jsem pojednal jinde. Přijmeme-li tedy toto jako předpoklad, pak bystrost a inteligence ducha bude způsobena žlučí (διὰ τὸν χολώδη χυμὸν, tj. doslova: žlučnatou šťávou), pevnost a stálost černou žlučí (διὰ τὸν μελαγχολικόν, scil. χυμὸν = černožlučnatou šťávou), jednoduchost a šílenství krví. Povaha hleny (τοῦ δὲ φλέγματος ἢ φύσις) k utváření charakteru (εἰς μὲν ἡθοποιῶν) nepřispívá; zdá se však, že hlen nutně vzniká v první fázi zpracování potravy.“

(Galénos, *HNH XV,97 K*)

Pozoruhodná je asymetričnost a nevyváženost tohoto pojetí, ve kterém je působení hleny jednoduše uzávorkováno, odstraněno z cesty. Je také zvláštní, že oproti pojetí melancholické konstituce z *Problémat* je v tomto členění šílenství spojeno s krví. Dříve publikovaný spis, na který Galénos v komentáři odkazuje, hovoří už jen svým názvem: *O tom, že mohutnosti duše následují směsi těla* (*QAM = Quod animi mores corporis temperamenta sequantur*). Galénos v něm zdůrazňuje přímý příčinný vztah mezi tělesnými směsmi a charakterem člověka, který je jimi utvářen; na podobnost s formulacemi ze spisu *Physiognomonica* i s formulacemi Poseidóniovými jsme poukázali výše. Když však Galénos v tomto spise odkazuje na Hippokrata, míní tím v prvé řadě Hippokrata jakožto autora spisu *O vzduchu, vodách a místech*. Jen jedenkrát je tu zmínka o třech ze čtyř šťáv: přílišné množství žluči v mozku prý vede k deliriu, přílišné množství černé žluči k melancholii, přílišné množství hleny k letargii se ztrátou paměti a inteligence (*QAM IV, 776–777 K*). Je tudíž zřejmé, že v mezidobí mezi napsáním komentáře k *Nat. hom.* a sepsáním tohoto spisu musel Galénos stran role hleny změnit svůj náhled, podotýká Jouanna.²⁸⁹

Samotný Galénos výslovně uvádí, že už v mládí, kdy studoval u svého učitele

289 J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, str. 122, pozn. 24. Takovéto hodnocení ovšem není nezbytně nutné, neboť v obou spisech jsou akcentovány rozdílné aspekty: zatímco v *HNH* jde o utváření charakteru, v *QAM* se jedná o následky přemíry té či oné šťávy.

Pelopa, se seznámil s povahou jednotlivých šťáv, kterým pak věnoval pozornost i nadále (*De atra bile* V,112 K); o černé žluči a jejím rozmanitém působení ostatně napsal celý právě citovaný spis.²⁹⁰ Přesto však v jeho chápání lidského těla nehrály primární roli šťávy, ale kvality. To je jasně vidět ve spise *De temperamentis*:

„Říkám-li přirozenost, míním tím, že celá podstata člověka je smíšená ze čtyř prvotních kvalit, tepla a chladu a sucha a vlhka (φύσιν δ' ὅταν εἶπω, τὴν ὅλην οὐσίαν [scil. ἀνθρώπου] τε καὶ κρᾶσιν λέγω τὴν ἐκ τῶν πρώτων στοιχείων, θερμοῦ καὶ ψυχροῦ καὶ ξηροῦ καὶ ὑγροῦ).“²⁹¹

(Galénos, *Temp.* I,675 K)

Krasis představuje pro pergamského lékaře pojem svrchované důležitosti: v jeho díle nalézáme celých 1 519 výskytů tohoto termínu!²⁹² Vlastní Galénova nauka rozeznává osm dyskrasií, které vznikají z různých kombinací studeného – teplého – suchého – vlhkého; ve čtyřech z nich dominuje jediná kvalita, ve zbylých čtyřech převládají dvě kvality (*Temp.* I,509 n. K). Devátá je dokonalá směs, eukrasie, při níž jsou všechny čtyři kvality rovnoměrně smíšený (*Temp.* I,559 K). *Kraseis* jsou přitom odpovědné za velké množství fyzických, psychologických i etických vlastností, které jsou relativně stabilní: proto je Galénos může označit i jako *hexeis* (*Temp.* I,558; I,604 K); existují směsi vrozené, *symfytoi*, stejně jako takové, které byly získány na základě dlouhodobého zvyku (*Temp.* I,616–618 K), a roli hraje přirozeně podnebí, místo, kde člověk žije atp. (*Temp.* I,628). Nejedná se tedy o pouhé teoretické konstrukty, ale *kraseis* lze na základě určitých kritérií rozpoznat. Tuto diagnostickou znalost chce právě Galénos podle svých slov předat čtenářům–lékařům, aby ji mohli uplatnit při léčbě. Jak zdůrazňuje Philip van der Eijk, koncept *krasis* je tak ústřední nejen pro Galénovu fyziologii, ale i pro jeho farmakologii, dietetiku a terapeutiku.²⁹³

290 Ve spise nacházíme jemné distinkce mezi *melaina cholé* – *melas chymos* – *melaina*, podobně ostatně také ve spise *Loc. aff.* (více viz *Anthologie de l'humeur noire*, vyd. P. Dandrey, str. 154, pozn. 1). Tyto sofistikované distinkce ovšem nejsou pro vlastní proces formování teorie temperamentů relevantní.

291 To však neznamená, že by podle Galéna směsi vysvětlovaly všechny relevantní jevy organismu vlastní (včetně například formy orgánů), jak naznačuje distinkce mezi *διαπλαστική δύναμις* a *ἀλλοιωτική δύναμις*, tzn. utvářející a proměňující mohutností, ve spise *Nat. fac.* Zatímco *ἀλλοιωτική δύναμις* je zakotvena v principu směsi prvků a jejich kvalit, původ *διαπλαστική δύναμις* Galénos nevysvětluje. Na tyto i další rozdíly a důsledky z nich plynoucí upozorňuje M. Havrda, *Body and cosmos in Galen's account of soul*. Další subtlních rozdílů v Galénově pojetí směsí jakožto vrozených dispozic na jedné straně a možností, jak je ovlivnit (např. studiem filosofie), na straně druhé, si všímá P. J. van der Eijk, *Cure and (in)curability of mental disorders in ancient medical and philosophical thought*, str. 327–332.

292 Uvádím dle V. Boudon-Millot, *La notion de mélange dans la pensée médicale de Galien : mixis ou crasis ?*, str. 266.

293 P. J. van der Eijk, *Galen on the assessment of bodily mixtures*, str. 677. Galénos přitom někdy mluví také o hlenovitých, žlučnatých či melancholických lidech, srv. např. *Temp.* I 630, 12 nn. K, kde zmiňuje lidi, kteří jsou vcelku hlenovití (*ικανῶς φλεγματώδεσιν ἀνθρώποις*), avšak bývají chybně považováni

Kromě konceptu eukrasíí a dyskrasií nacházíme v *Corpus Galenicum* tato další rozšíření kvartérního schématu:

věky lidského života jsou přiřazeny k ročním obdobím (*PHP VIII,6,17–18*, ed. P. de Lacy):

jaro – dětství

léto – mládí

podzim – zralý věk

zima – stáří

ke šťávám jsou přiřazeny chutě (*HNH XV,80 K.*):²⁹⁴

krev – sladká

žlutá žluč – trpká

černá žluč – ostrá

hlen – slaný

ke šťávám jsou přiřazeny prvky (*PHP VIII,4,21*, ed. P. de Lacy):

žlutá žluč – oheň

černá žluč – země

hlen – voda

Krev se ovšem v této soustavě rovnic nepáruje se vzduchem, jak by bylo lze očekávat a jak tomu bude později, ale – v souladu se svým privilegovaným postavením v Galénově uvažování – je tvořena vyváženou směsí všech čtyř prvků (*PHP VIII,4,23*).

Ačkoli tedy Galéna nemůžeme označit za skutečného zakladatele teorie temperamentů, nacházíme u něj zřetelně formulovanou teorii eukrasíí a dyskrasií (důraz je ovšem kladen spíše na dyskrasie, stejně tak primární roli při klasifikaci hrají kvality, nikoli šťávy); jednotlivé směsi už jsou charakterizovány i duševními, nejen tělesnými vlastnostmi; kvartérní schéma je rozšířeno, nepochybně pod vlivem dosavadních klasifikací zmíněných výše, o další položky (věk člověka; chutě; prvky), jakkoli toto přiřazení není zřejmě chápáno jako závazné. Zásadní důležitosti je přitom myšlenka, vyjádřená přímo v názvu spisu *O tom, že mohutnosti duše následují směsi těla*, totiž že jsou to tělesné směsi, co utváří charakter člověka (= jeho duše), nikoli naopak. Tato Galénem

za žlučnaté (χολώδεις φύσει), jelikož zvracejí žluč. Připojuje jejich popis: „Jsou celí hladcí, bílí, bez vlasů, tlustí, s neviditelnými žilami, bez svalů ... a velmi horcí na dotek.“ To je zjevně popis hlenovitého člověka; hned nato pak popíše typ zdánlivě hlenovitý, avšak de facto žlučnatý. Dokonce je výslovně zmíněna i melancholická směs, její příčinou však podle Galéna není nadměrné množství černé žluči, ale „spálení“ krve: γίγνονται μὲν γὰρ αἱ μελαγχολικαὶ κράσεις ἐκ συγκαύσεως αἵματος“ (*Temp.* I,641 K). Jednotlivé směsi tedy podle Galéna mohou být ovlivněny také přítomností šťáv v těle, neboť i ty mají své kvality, tudíž mohou ovlivnit podobu celkové směsi (založené kvalitativně).

294 I přes toto přiřazení zde nicméně Galénos s odkazem na předchozí Hippokratův rozklad konstatuje, že šťávy mají mnohem více vlastností a nelze každou z nich charakterizovat pouze jednou chutí.

jednoznačně hlásaná a podávaná nauka, spolu s jeho vyzdvižením teorie čtyř šťáv ze spisu *O přirozenosti člověka* jakožto pravé hippokratovské nauky, ovlivnila následující teorii temperamentů možná více než celá sada korespondencí uvedená výše.

K propracované nauce o temperamentech vede přesto od Galéna ještě dlouhá cesta, kterou jsme s to sledovat jen částečně, na vybraných dílech často spíše méně známých nebo vůbec anonymních autorů. Velmi užitečná je při této humorálně-konstituční investigaci tabulka, kterou otiskují ve své knize Klibansky *et al.* a jež obsahuje následující díla:²⁹⁵Galénův komentář ke spisu *O přirozenosti člověka*; Galénovo dílo *Ars medica*; Ps.-Galénův spis *De humoribus*; Ps.-Sóranos, *Isagoge saluberrima*; Vindicianův *Dopis Pentadiovi*;²⁹⁶ *O vzniku světa a člověka – Peri kataskeués*;²⁹⁷ *Sapientia Artis Medicinae*; Isidor ze Sevilly a Beda Venerabilis, *De temporum ratione*.

J. Jouanna, který se v posledních letech otázkou ustavení teorie temperamentů intenzivně zabývá,²⁹⁸ připojuje k této množině děl ještě několik spisů méně známých anebo dostupných jen v rukopise, a doplňuje tak tuto „archeologii temperamentů“ následujícím způsobem:²⁹⁹

- Ps.-Jan Damascenus, *Quid est homo?* (PG 95, col. 244 A–B), jedná se o fragmentárně dochovaný dopis připisovaný Janovi z Damašku, zřejmě z mezidobí 650–750; jedna verze se nachází v PG, druhou verzi v rukopise *Vaticanus gr.* 293 dohledal a vydal J. Jouanna;³⁰⁰
- pseudohippokratovský dopis Ptolemaiovi *O stavbě člověka*, vydaný Ermerinsem v *Anecdota medica Graeca*;
- pojednání mnicha Meletia *De natura hominis* (ve sbírce *Anecdota Graeca*

295 R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la Mélancolie*, str. 114–117.

296 Vindicianus byl lékař a prokonzul v Africe v době Augustinově, který ho zmiňuje (viz *RE*, s. v. Vindicianus). Otázkou je, zdali mu lze skutečně přiřknout autorství spisu – v tom se názory badatelů různí, viz dále.

297 Spisek publikoval v polovině 19. století J. L. Ideler, in: *Physici et medici Graeci minores*, str. 303 nn. Rukopisy, v nichž se spis dochoval, stručně představuje J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, str. 123, pozn. 26.

298 Podle svých vlastních slov byl Jouanna k otázce ustavení temperamentů přiveden během reedice svého vydání hippokratovského spisu *Nat. hom.* na počátku tohoto milénia, přitom důležitým impulsem byla spolupráce s J.-P. Mahém nad arménskými lékařskými texty a při hledání jejich řecké předlohy (J. Jouanna, *Le Pseudo-Jean Damascène, Quid est homo ?*, str. 1–2; srv. také J. Jouanna – J.-P. Mahé, *Une anthologie médicale arménienne et ses parallèles grecs*).

299 Srv. J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs* (anglický překlad studie s aktuálními doplňky viz: J. Jouanna, *The legacy of the Hippocratic treatise The Nature of Man: The theory of the four humours*), a další jeho studie citované dále v textu.

300 J. Jouanna, *Le Pseudo-Jean Damascène, Quid est homo ?*; revidovanou verzi viz: J. Jouanna, *La théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments dans la tradition latine (Vindicien, Pseudo-Soranos) et une source grecque retrouvée*. Tato rukopisná verze zřejmě vychází ze spisu *Hippocratis ad Galenum discipulum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani* (viz níže v textu).

vydané J. A. Cramerem);

- pseudohippokratovský spisek *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis*, vydáný Jouannou jakožto *editio princeps* v r. 2006;³⁰¹
- pseudohippokratovský – a mimořádně důležitý – inedit *Hippocratis ad Galenum discipulum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani*, vydáný Jouannou v r. 2005.³⁰²

Všechny tyto texty se vyznačují v základu jednotnou strukturou, zároveň však otevřenou určitým variacím. Teorie čtyř šťáv je vždy představena v sekvenci po sobě jdoucích rubrik – Jouanna je přirovnává k cihlám –,³⁰³ jejichž počet není zcela standardizován, což platí i pro obsah jednotlivých rubrik. Texty jsou tak systematické co do svého uspořádání, ale zároveň nabízejí prostor pro variace a vylepšení, anebo prostě pro odlišný pohled na věc. Vyjdeme-li z Vindicianova dopisu adresovaného jeho synovci Pentadiovi a z Ps.-Sóranovy *Isagoge*, které nabízejí nejpropracovanější schéma, vidíme následující strukturu:

(1) nejprve je stanoveno, že tělo sestává ze čtyř šťáv, a to krve, hlenu a obou žlučí (resp. žluté a černé žlučí); (2) dále je upřesněno, že tyto šťávy se nacházejí na určitých místech v těle a jsou spojeny s určitými orgány; (3) poté jsou popsány jejich vlastnosti; (4) následuje spojení šťáv s ročním obdobím a (5) s periodami během dne a noci; (6) poté je upřesněno, jak jsou šťávy z těla „vydechovány“; (7) následuje spojení šťáv s věky lidského života; (8) další bod představují temperamenty neboli povahy; (9) pak následuje charakter pulsu a (10) jako poslední návod, jak všechny tyto znaky užít jako vodítko pro léčbu nemocí, jež šťávy způsobují; léčba je založena na alopatickém principu.

Ve všech uvedených spisech nenacházíme všechny z výše vypočtených rubrik, někdy některé z nich chybí. Soustředíme-li se pouze na rubriku temperamentů, jež stojí ve středu našeho zájmu, pak vidíme, že i ta má určitou standardizovanou strukturu (pro srovnání viz Appendix i s tabulkou v závěru této práce.³⁰⁴ Závazné (až na dvě

301 J. Jouanna, *Un traité inédit attribué à Hippocrate Sur la formation de l'homme : editio princeps*.

302 J. Jouanna, *Un traité pseudo-hippocratique inédit sur les quatre humeurs (Sur le pouls et sur le tempérament humain)*. Rukopis, obsahující *liber de pulsibus*, sice H. Diels uvedl ve svém katalogu řeckých lékařských spisů (jedná se o *Par. suppl. gr.* 1254 ze 14. století), ale jeho obsah zůstával neznámý; množství shod s Vindicianovým dopisem vedlo J. Jouannu k závěru, že právě *liber de pulsibus* (případně nějaký její nedochovaný archetyp, viz níže) sloužila jako zdroj Vindicianova dopisu, a že tudíž tento znovuobjevený řecký spisek má „zcela výjimečnou historickou hodnotu“ (J. Jouanna, *Hippocrates as Galen's Teacher*, str. 12–13). Francouzský badatel objevil ještě další rukopis obsahující text spisku: *Ambrosianus gr.* 331, Dielsovi neznámý, a ten měl k dispozici pro vydání „provizorní“ *editio princeps* spisu v r. 2005. Teprve poté našel ještě další pařížský rukopis s jinou verzí textu spisu (*Par. gr.* 2494), viz J. Jouanna – J.-P. Mahé, *Une anthologie médicale arménienne et ses parallèles grecs*, str. 581, pozn. 85.

303 J. Jouanna, *La théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments dans la tradition latine (Vindicien, Pseudo-Soranos) et une source grecque retrouvée*, str. 165.

304 Appendix obsahuje originální texty i s překladem; přebírám do něj všechny spisy doplněné Jouannou a uvedené výše, z Klibanského tabulky přejímám pouze ty spisy, jež považuji za relevantní, a to

výjimky) je totiž už pořadí, v němž jsou jednotlivé šťávy jakožto zdroje temperamentů uváděny: nejprve krev, poté žlutá žluč následovaná černou žlučí a celou sekvencí uzavírá hlen.³⁰⁵ Vlastní výčet se pak rozčleňuje do skupin podle typu vlastností. První a nejrozsáhlejší skupinu představují následující charakteristiky: veselí – smutek; hněvivost – mírnost; bázlivost – statečnost; dále lenost, závistivost, žárlivost, lakomost, zapomnětlivost atp. Druhá skupina zahrnuje rysy fyziognomického (či širěji fyzického) rázu: odstín pleti, barva očí a vlasů, dále to, zda vlasy rostou rychle anebo rychle šediví, případně jestli lidé plešatí; dalším faktorem je trávení, např. jeho rychlost, a dále chuť k jídlu či sklony k ospalosti. K tomu přistupují i taková specifika, jako je výskyt tmavých oděrek na nohou atp. Najdeme ale i rozdíly, zejména v pojetí flegmatického a melancholického typu: pro jednu skupinu spisů je melancholik spáč a flegmatik je bdělý (Vindicianův *Dopis Pentadiovi*; Ps.-Sóranova *Isagoge*; Ps.-Jan z Damašku, *Quid est homo*; *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis*; *Hippocratis ad Galenum discipulum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani*), pro jinou je flegmatik spáč a melancholik naopak bdělý (Beda Venerabilis, podobně pak také v salernské škole: *Flos medicinae* 1,184, možná i u mnicha Meletia a u Ps.-Galéna, *De humoribus*; v obou posledně jmenovaných spiscích je ovšem uvedeno charakteristik výrazně méně než jinde).³⁰⁶ Některé výrazy se ve výčtech standardně opakují téměř jako termini technici, jiné nabízejí řadu variací, a objevují se také slova dosti vzácná či dokonce hapaxy, které jinde v korpusu řeckých textů nenalézáme (např. χαριεντικός, φιλάσθενος atp.).³⁰⁷

Ps.-Galénův spis *De humoribus*, Ps.-Sóranovu *Isagoge saluberrima*, Vindicianův *Dopis Pentadiovi*, spis *O vzniku světa a člověka – Peri kataskeués* a *De temporum ratione* Bedy Ctihodného.

305 Výjimky představují Ps.-Galénos, *De humoribus*, a Ps.-Sóranova *Isagoge*, kde je pořadí v závěru obráceno: napřed je uveden hlen a poté černá žluč. Doplňme dále, že existuje také arménský rukopis obsahující úryvky z lékařských textů, vydaný J. Jouannou spolu s J.-P. Mahém, stejně jako německý překlad hebrejského rukopisu věnovaného temperamentům; texty ozřejmují další vazby mezi těmito různými, ale navzájem spjatými tradicemi. Viz J. Jouanna – J.-P. Mahé, *Une anthologie médicale arménienne et ses parallèles grecs*; E. Peyser, *Eine hebräische medizinische Handschrift*, kde je uveden německý překlad textu. Zde v pasáži věnované humorům čteme nejdříve o místě v těle, kde se šťáva nachází; poté o nemocích, které způsobuje; následují jednotlivé temperamenty a dále doporučená životospráva. Pořadí šťáv je odlišné než ve většině ostatních spisů, a to hlen – krev – žlutá žluč – černá žluč.

306 Blíže srv. Jouanna, *Hippocrates as Galen's Teacher*, str. 14.

307 S výrazem φιλάσθενοι se setkáváme pouze ve spise *O vzniku světa a člověka (Peri kataskeués)*, v pseudohippokratovském listu Ptolemaiovi *O stavbě člověka* a u Ps.-Jana z Damašku, *Quid est homo?* (verze v PG); termín χαριεντικός nacházíme v pseudohippokratovském spise *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis*, v pseudohippokratovské *Liber de pulsibus* a u Ps.-Jana z Damašku, *Quid est homo* (verze z rkp. *Vaticanus gr.* 293); přitom ve spise *O vzniku světa a člověka* čteme pozitiv χαριεις. Dalšími relativně vzácnými výrazy jsou ἀλλόχροον (pseudohippokratovský spis *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis*), dále καλλίχροοι (*O vzniku světa a člověka*), resp. καλόχροοι (pseudohippokratovský list Ptolemaiovi *O stavbě člověka*) či καλόχρωοι (Ps.-Jan z Damašku, *Quid est homo?*, verze v PG). Pozoruhodné je také spojení ὀργιλωτέραν ἢ θρασυτέραν ἢ γοργοτέραν, charakterizující ty, u nichž převládá žlutá žluč (Ps.-Galénos, *De humoribus*); mnich Meletius používá spojení γοργοτέραν ἢ θρασυτέραν. Přitom již u Rúfa nacházíme charakteristiku θρασύτερον

Charakteristiky temperamentů, jak podotýká Jouanna, jsou tu podány jako dogma, které se nijak dále nevysvětlí – není řečeno, proč někdo má ten a jiný onen temperament.³⁰⁸ Jedinou výjimkou je pseudohippokratovský spisek *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis*, který předkládá prostorovo-časovou teorii o vzniku semene, jež představuje naprosté unicum a „zasluhuje si být vytažena ze zapomnění“.³⁰⁹ Semeno totiž podle autora spisu může vycházet ze čtyř různých míst těla, odkud pak vejde do míchy. Tato místa přitom představují výše zmíněné lokace příslušející právě jednotlivým šťávám (bod 2 v uvedeném přehledu rubrik): pro krev je to hlava, pro hlen hrud', pro žlutou žluč žaludek a srdce a pro černou žluč ledviny. Dále autor vysvětluje, jak se semeno v každém z těchto míst formuje během doby tří dnů. Pod vlivem šťávy, která v místě převládá, získává totiž semeno kvality jí vlastní: teplo a vlhko v případě krve; teplo a sucho v případě žluté žluči; chlad a sucho u černé žluči a chlad a vlhko u hleny. Odtud vznikají čtyři druhy semene, jež pak sestupuje míchou, je ejakulováno a usídli se v děloze, kde dále roste. Předestřená teorie má ale také svůj časový rámeček, v němž navazuje na humorální teorii ze spisu *Nat. hom.*, kde ovšem roli hrály roční doby; zde autor pracuje s jednotlivými periodami dne a noci (bod 5 v uvedeném přehledu rubrik). Pokud totiž semeno sestoupí do dělohy v prvních třech hodinách dne, bude jeho směs teplá a vlhká, jak to odpovídá povaze této části dne, a bude v něm převládat krev. Analogicky to platí pro další tři hodiny dne, kdy převládá žlutá žluč a semeno je teplé a suché; během sedmé až deváté hodiny převládá černá žluč, semeno je studené a suché; od desáté do dvanácté hodiny převládá hlen, semeno je studené a vlhké. Čtyři druhy semene takto odpovídají čtyřem šťávám a čtyřem temperamentům.³¹⁰ Pozoruhodné je, že tato embryologická teorie pracuje pouze s konceptem mužského semene, oproti autorovi *Nat. hom.*, jenž pro zrození chápal jako nezbytnou přítomnost směsi (3. kap.).³¹¹

ἢ ὀργιλώτερον (F 11 Pormann; týká se to těch, kdo trpí melancholií vinou špatné životosprávy a u nichž dojde k přílišnému „uvaření“, ἐξ ὑπεροπτήσεως, žluté žluči; viz výše, str. 66); podobně pak u Alexandra z Tralles, autora ze 6. století: jako θρασύτεροι καὶ ὀργιλώτεροι (scil. τοῦ πρόσθεν, tj. oproti dřívějšímu stavu) jsou označeni ti, u nichž se objeví počínající frenitida (*Therapeutica*, 1,511,5). Také výraz γοργοτέρος je vzácný, v klasickém korpusu textů jej nacházíme pouze dvakrát u Xenofóna (*Rep. Lac.* 11,4; *Equest.* 1,14) a jednou u Plútarcha (*Quaest. conv.* 642a7), z toho dvakrát v souvislosti s koňmi (viz také *Geoponica* II,45,5), později u církevních autorů, jako byl Jan Zlatoústý, Eustathios a Cyril Teolog.

308 J. Jouanna, *La postérité de l'embryologie d'Hippocrate dans deux traités pseudo-hippocratiques de la médecine tardive : Sur la formation de l'homme et Sur la génération de l'homme et la semence*, str. 17.

309 Tamtéž.

310 Jak bylo zmíněno výše, některé z rubrik nenacházíme ve všech uvedených spisech; to platí i pro rubriku 5), která je obsažena jen v těchto dalších spiscích: Vindicianus, *Dopis Pentadiovi*; Ps.-Sóranos, *Isagoge saluberrima*; *Hippocratis ad Galenum discipulum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani*; Ps.-Jan z Damašku, *Quid est homo*. Ve všech těchto spisech však nacházíme jiné členění dne, a to na čtyři části po šesti hodinách. Členění na tříhodinové části (z celku dvanácti hodin) z výše uvedeného spisu *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis* tedy nenacházíme nikde jinde stejně jako popis tvorby semene ve vztahu k periodám dne.

311 Náhledy na to, pochází-li lidský zárodek pouze z mužského semene, nebo zdali k němu přispívá také

Shrňme: tyto svým původem odlišné texty představují postgalénovskou teorii čtyř temperamentů, zakotvenou v ústředním konceptu čtyř šťáv: krve, hlenu a žluté a černé žluči; temperamety jsou charakterizovány zároveň kvalitami tělesnými i morálními.³¹² Jakkoli tyto texty náleží do různých a heterogenních celků, vazby mezi nimi jsou natolik úzké, a to dokonce i ve slovníku, že je možné postulovat hypotézu o existenci již vypracované a promyšlené teorie, která byla šířena v různých variantách, a to jak v řečtině, tak i v jiných jazycích. Otázkou však zůstává, kde přesně hledat datum ustavení této teorie. Podle Klibanského *et al.* se objevuje kompletní schéma čtyř temperamentů jakožto konstitučních typů (po stránce fyzické i duševní) už v průběhu druhého, nejpozději třetího století.³¹³ Vindicianův *Dopis Pentadiovi* nahlízejí tito badatelé jako pravý (podobně jako Flashar a na rozdíl od Schönera)³¹⁴ a Ps.-Sóranův spis datují do 3. století, Ps.-Galénův spis *De humoribus* pak do 6.–7. století.³¹⁵ Jouanna s tímto raným scénářem polemizuje, máje za oporu mj. názor K.-D. Fischera stran Ps.-Sóranovy *Isagoge*, kterou Fischer datuje nejdříve do doby karolinské renesance.³¹⁶ Vindicianův dopis (který jako jediný z uvedených textů je s to poskytnout přesnou dataci, a to do druhé poloviny 4. století) nepovažuje Jouanna za autentický, klade jej do řady s dalšími pseudoepistolami uvedenými výše (Ps.-Jan z Damašku, *Quid est homo?*; pseudohippokratovský dopis Ptolemaiovi *O stavbě člověka*) stejně jako s pseudohippokratovským spiskem *Hippocratis ad Galenum discipulum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani*, jehož nedochovaný, leč předpokládaný archetyp chápe jako řeckou předlohu Vindicianova listu i Ps.-Sóranovy *Isagoge*.³¹⁷ Teorie temperamentů tedy podle Jouanny vzniká až později,

žena (a můžeme tak hovořit dokonce o „ženském semeni“), byly v antice různé; blíže viz např. E. Lesky, *Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike und ihr Nachwirken*; F. Stiebitz, *Biologické základy antických názorů o dědičnosti*.

312 Roli v tomto procesu mohl hrát také Nemesius z Emesy, podle tradice křesťanský biskup ze syrské Emesy ve 4. století, který sepsal spis *De natura hominis*. Zde nacházíme srovnání čtyř šťáv se čtyřmi prvky – vzduchem, ohněm, zemí a vodou –, a už zde se to jeví jako představa etablovaná, jejíž další doklady nalezneme v pseudogalenikách (Nemesios, *Nat. hom.* 4 [45 Morani]; srv. dále J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, str. 138).

313 R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la Mélancolie*, str. 111. Podobně datuje Sassi, která ovšem také ještě nezná anonymní spisky publikované J. Jouannou v následujících letech, jež obraz popisovaného procesu výrazně pozměnily (M. M. Sassi, *The Science of Man in Ancient Greece*, str. 159).

314 H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 112, pozn. 10. Ani Dandrey ve své antologii pravost dopisu nezpochybňuje (*Anthologie de l'humeur noire*, vyd. P. Dandrey, str. 228), Schöner však píše o „sog. Brief des Vindician“ (E. Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, str. 97).

315 R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la Mélancolie*, str. 118.

316 K.-D. Fischer, *The Isagoge of Pseudo-Soranus. An analysis of the contents of a medieval introduction to the art of medicine*, str. 20.

317 Celá textová situace je velmi komplikovaná, existuje totiž více verzí jednotlivých textů, které mezi sebou Jouanna srovnává. Podle jeho analýz a na základě přesvědčivých textových shod vychází pasáž věnovaná charakterům v Ps.-Sóranově textu z verze B Vindicianova dopisu (o existenci rukopisu, kde se odlišná verze nachází, totiž *Dresdensis Dc 185*, sice vydavatel dopisu Rose v 19. století věděl, ale

„à la seconde renaissance de la médecine grecque“,³¹⁸ tzn. od 5. do 6. století nejspíše v Alexandrii, kde studium Galénových a Hippokratových spisů představovalo součást lékařského pedagogického curricula a kde lékaři jako Palladios, Stefanos z Athén, Jan z Alexandrie či Aetios z Amidy nově komentovali některé Hippokratovy a Galénovy spisy.³¹⁹

Nutton upozorňuje na specifický charakter daného období, kdy „se odehrávají důležité změny, ačkoli ti, kdo jsou jich účastni, tvrdí, že se drží staré tradice, a tyto změny tudíž bývají nahlíženy jakožto součást této tradice. Jen velmi zřídka lze ukázat na nějakého jedince jako na původce změny – není tu žádný Hérofilos ani Asklépiadés – ani na nějaký rozhodující moment. Často mohou být tyto proměny či rozvinutí rozpoznány až po delším čase ať už ve srovnání s tím, co předcházelo, nebo jako základ pro to, co teprve mělo přijít.“³²⁰ Pormann poukazuje na další podstatný rys daného období: vzdělávací a vyučovací strategie užívané v Alexandrii měly důležitý vliv na vývoj medicíny ještě po řadu dalších staletí.³²¹ Charakteristická je – kromě komentářů – výroba sylabů a výtahů, encyklopedií a také schémat. Tato schémata, která užívají metody postupného dalšího členění, tzv. diarese, kdy se jednotlivé výčty řadí do skupin na různých úrovních, umožňují vyjít z celku a členit jej do dalších přehledných částí. Zvláště oblíbená byla

nepracoval s ním; kolaci obou rukopisů provedl R. Fuchs, *Anecdota Hippocratea. Die Epistula Vindiciani ad Gaium (oder Pentadium) nepotem suum und der codex Dresdensis Dc 185*), dalším prostředníkem je pseudohippokratovský dopis Maecenatovi; *Isagoge* by tudíž byla pozdější než Vindicianův dopis. Dále Jouanna poukazuje na existenci předchozí řecké tradice, představované textem Ps.-Jana z Damašku, dochovaným opět jen rukopisně (*Vaticanus gr. 293*), a textem *Hippocratis ad Galenum discipulum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani*, jehož další verzi představuje rkp. *Parisinus gr. 2494* z 15. století, nesoucí titul Διάθεσις τοῦ ἀνίου [*lege ἀνθρωπέιου*] σώματος. Nechovaný archetyp posledních dvou textů měl podle Jouanny sloužit jako předloha pro výše zmíněné texty latinské. Hned na začátku Vindicianova dopisu uvedená slova, že totiž jeho autor jen překládá z lékařských knih Hippokratových: „*ex libris medicinalibus Hippocratis intima latinavi*“, tedy Jouanna navrhuje vzít doslova a jako zdroj nabízí právě archetyp pseudohippokratovské *Liber de pulsibus*. Při té příležitosti poukazuje na fakt, že v textu Vindicianova dopisu nacházíme vícero řeckých technických termínů jen přepsaných do latinky (*epate; xanthe; melena*). Podrobněji viz J. Jouanna, *La théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments dans la tradition latine (Vindicien, Pseudo-Soranos) et une source grecque retrouvée. Stemma codicum* různých variant těchto rukopisů přetiskuje Jouanna tamtéž, str. 153 (latinské texty), resp. 163 (řecké texty).

318 J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, str. 140; J. Jouanna – J.-P. Mahé, *Une anthologie médicale arménienne et ses parallèles grecs*, str. 582.

319 K alexandrijské škole v daném období viz např. V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 292–300; N. Palmieri, *La médecine alexandrine et son rayonnement occidentale (VIe-VIIe s. ap. J.-Ch.)*. Konkrétně se v Alexandrii četl syllabus hippokratovských textů (většinou těch, které měl v oblibě Galénos) i galénovský kánon obsahující zhruba šestnáct spisů. Výčet Galénových spisů studovaných v Alexandrii uvádí V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 298, pozn. 28. K problematice alexandrijského galénovského kánonu viz také B. Gundert, *Die Tabulae Vindobonenses als Zeugnis alexandrinischer Lehrtätigkeit um 600. n.*, str. 92, pozn. 9; dále A. Z. Iskandar, *An attempted reconstruction of the late Alexandrian medical curriculum*.

320 V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 295.

321 P. E. Pormann, *Medical education in late antiquity: from Alexandria to Montpellier*, str. 419; 437.

tzv. větvená či stematická schémata, nepochybně pro svou přehlednost;³²² to vidíme nejlépe na sadě schémat v tzv. *Tabulae Vindobonenses*, dochovaných v kodexu z 13.–15. století (*Vindobon. med. gr. 16*), uloženém v knihovně ve Vídni.³²³ Schémata mají ilustrovat deset Galénových knih a jejich vznik klade B. Gundert do druhé poloviny 6. či do první poloviny 7. století.³²⁴ Dobře v nich vidíme tendenci k doplnění již existujících (nebo třeba Galénem jen naznačených) charakteristik a k systematizaci i k terminologické ustálenosti, přitom zde ale není snaha vytvořit jedno všeobecně platné schéma či vzorec.³²⁵ Přístup je velmi podobný tomu, jaký jsme viděli u jednotlivých rubrik ve spiscích uvedených výše: i tam se setkáváme se sadou přiřazení, počet rubrik však není pevně stanoven a stejně tak jsme svědky určitých variací. Mnemonické výhody tohoto schematizujícího přístupu jsou nasnadě. Celý proces lze pak spolu s Nuttonem označit jako „change within continuity“;³²⁶ kdy přitom autorům uniká, že se od svých vzorů a učitelů vlastně leckde odchylují (nepochybně i proto, že znalost jejich děl se už do valné míry zdeformovala).³²⁷

Takto ustavená teorie snad mohla být dále rozvíjena v Byzanci a také na latinském Západě, např. v Ravenně, kde byly některé lékařské texty – zřejmě zejména ty, které se četly v Alexandrii – překládány do latiny.³²⁸ Terminus ante quem představuje datum úmrtí Bedy Ctíhodného, tzn. rok 735.³²⁹ Stran terminologie je nicméně hodno pozornosti, že vlastní označení sangvinik – choleric – flegmatik – melancholik se jakožto latinské termini technici objevují teprve ve 12. století u Guillaumea z Conches,³³⁰ který je začlení do své „biblické kosmologie“: člověk je stvořen v dokonalé směsi, tj. jako teplý a vlhký, ale kvůli

322 K povaze diairese i k tzv. stematických diagramům („branch diagrams“) viz tamtéž, str. 421; 429 nn.

323 B. Gundert, *Die Tabulae Vindobonenses als Zeugnis alexandrinischer Lehrtätigkeit um 600. n.*; sada schémat je ofocena ve zvláštní příloze za str. 144.

324 Tamtéž, str. 144.

325 Tamtéž, str. 111–112; 142–143.

326 V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 299.

327 Tak komentuje J. Jouanna, *La théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments dans la tradition latine (Vindicien, Pseudo-Soranos) et une source grecque retrouvée*, str. 166. Srv. také N. Palmieri, *La médecine alexandrine et son rayonnement occidentale (VIe-VIIe s. ap. J.-Ch.)*.

328 Jouanna upozorňuje na pravděpodobný byzantský původ termínu συγκερασμός pro směs (namísto obvyklých termínů jako κρᾶσις a μίξις, resp. σύγκρασις a σύμμιξις: J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, str. 140 n.). Pozoruhodné jsou také určité afinity, s nimiž se setkáváme v textech zakotvených v různých prostředích a na něž poukázal opět Jouanna: srv. například dosti vzácné adjektivum καλλιφωνος, kterým charakterizuje člověka krevnaté konstituce autor spisu *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis*. Podle arménské antologie lékařských spisů, přeložených z řečtiny, má sangvinik mj. tuto vlastnost: „il aime la voix des chanteurs“, překládá z arménštiny J.-P. Mahé; výraz cantans pak nacházíme u charakteristiky sangviniků v salernském *Flos medicinae* („Largus, amans, hilaris, ridens, rubeique coloris, cantans, carnosus, satis audax atque benignus“, *Flos medicinae*, 484; více viz in: J. Jouanna – J.-P. Mahé, *Une anthologie médicale arménienne et ses parallèles grecs*, str. 580; 584). Srv. také N. Palmieri, *Nouvelles remarques sur les commentaires à Galien de l'école médicale de Ravenne*.

329 J. Jouanna – J.-P. Mahé, *Une anthologie médicale arménienne et ses parallèles grecs*, str. 582.

330 Srv. M. M. Sassi, *The Science of Man in Ancient Greece*, str. 159.

pádu tuto svou vyváženost, *aequalitas*, ztrácí a stává se z něj flegmatik, choleric nebo melancholik; jediný sangvinik tak upomíná na rajský a vyvážený stav člověka...³³¹ Je možné, že Guillaume byl ovlivněn arabskými autory, kteří s podobným členěním pracovali také, ať už se jednalo o lékaře (Hunajn ibn Išák neboli Johannitius) nebo o astrology.³³² opět jsme svědky přelévání mezi různými sférami, přičemž zaměření na klasifikaci zde představuje jasnou invariantu stejně jako adaptabilita schématu na různé ideologické rámce.

331 „Homo naturaliter calidus et humidus, et inter quattuor qualitates temperatus; sed quia corrumpitur natura, contingit alias in aliquo intendi et remitti. Si vero in aliquo intendatur calor et remittatur humiditas, dicitur cholericus, id est calidus et siccus. ... Sin vero in aliquo intensus sit humor, calor vero remissus, dicitur phlegmaticus. Sin autem intensa sit siccitas, remissus calor, melancholicus. Sin vero aequaliter insunt, dicitur sanguineus“ (Guillaume z Conches, *Philosophia*, IV,20 [PL, CLXXII, col. 93]). I z těchto důvodů byl Guillaume z Conches s to rozlišit melancholická, cholericá a flegmatická zvířata, ale sangvinická nikoli...

332 Že v terminologii jednotlivých temperamentů mohl Guillaume z Conches následovat alespoň částečně Johannitia, soudil J. van Wageningen, *Die Namen der vier Temperamente*, str. 54; podobně R. Klibansky *et al.*, *Saturne et la Mélancolie*, str. 171; k arabské astrologii viz tamtéž, str. 113.

f) „Archeologie temperamentů“ – shrnutí

Celý tento myšlenkový pohyb, jehož jsme byli svědky a jenž se odehrál během mnoha staletí (časové rozpětí sahá od Homéra po Bedu), se nyní pokusíme stručně shrnout. Úplně na počátku nacházíme zmínky o čtyřech částech světa (nebe, moře, země, podsvětí, resp. Noci) u Homéra a Hésioda. Tyto představy můžeme chápat jako stojící v základu konceptu předsókratovských prvků či živlů, které jsou nadány určitými elementárními kvalitami (suché – vlhké, teplé – studené) a přitom fungují jako univerzální kosmické síly. Už u presokratiků také nacházíme představu lidského těla jako složeného z určitých složek či mohutností, *dynameis*, a koncept rovnováhy, *isonomie*, která zajišťuje jeho zdraví. Tato představa je v souladu s chápáním světa jako celku, který je nahlížen jakožto složený z rozmanitých částí, uspořádaných podle daného řádu; složky tohoto celku jsou přitom navzájem provázány, takže už zde je založena jednota mikrokosmu a makrokosmu. Zdůrazněme dále, že s pojetím lidského těla jako řádně uspořádaného skladu *dynameis* přichází Alkmaion, který byl lékař – jakkoli jsme si vědomi toho, že vést ostrou hraniční čáru mezi medicínou a filosofií je v této době krajně problematické, ne-li nemožné, na což jsme výslovně poukázali. I přesto se jeví lékařské angažmá důležitých aktérů tohoto pohybu jako podstatné.

Vzhledem k výše řečenému není nijak překvapivé, že Empedoklés prohlásil své kořeny, *rizómata*, za nové bohy: chtěl nahradit tradiční mýty jinou řečí o bozích, a tudíž napsat jinou než tradiční epopej. Zdůrazněme dále, že také Empedoklés byl pokládán – mimo jiné – za lékaře. Jeho učení o čtyřech *rizómatech* (ve kterém je principem povstávání věcí míšení a vzájemná výměna, stejně jako pevný poměr tohoto míšení; přitom od kosmogonie se zde postupuje dále k vydělování živých bytostí) podstatným způsobem ovlivnilo autora hippokratovského spisu *O přirozenosti člověka*. Tento autor – který už je nepochybně svou profesí lékař, třebaže se velmi dobře orientuje ve filosofickém myšlení svých předchůdců i současníků – předkládá teorii o čtyřech tělních tekutinách jakožto základních stavebních prvcích lidského těla: těmito tekutinami jsou krev, hlen, žlutá a černá žluč a jejich pohyb v těle je v závislosti na střídě ročních dob navázán také na sféru makrokosmickou.

Samotný koncept tělních tekutin je ovšem mnohem starší a i zde potkáváme na počátku Homéra: výrazy pro *cholos* jsou v obou básních užity primárně pro určité vypjaté psychologické stavy, jako je vzedmutý vztek a hněv, a to jak u lidí, tak u bohů; jednou nacházíme *cholos* zároveň ve významu žluči jako tělní tekutiny.³³³ Stejně přirozeně se zde pracuje i s pojetím krve jako nositelky života, navíc také ona může mít svůj podíl na výše zmíněných vypjatých emočních stavech. Jedenkrát nacházíme také *flegma* v konkrétním významu požár. Přitom zdůrazněme, že rozdělování na ‚duševní‘ a ‚tělesné‘, na jaké jsme zvyklí v antice od klasické doby, se zdá být u Homéra nepoužitelné, naopak se setkáváme s bytostným prostupováním obojího. Poté následuje další podstatný

333 Homér, II. XVI,203–206.

krok: uvedené termíny popisující city či duševní hnutí jedinců jakožto psycho-fyzických jednotek s bohatě strukturovaným vnitřním životem jsou užity k pojmenování fyzických fenoménů. Lékaři je převezmou pro označení tekutin působících rozrušení, blokace, uvolnění, záněty atp. (u žluči byla navíc zjevná její vazba na emoce hněvu či vzteku, po tělesné stránce pak na žlutou pleť a žlučník; roli žluči a krve v tomto myšlenkovém pohybu lze tedy jen stěží přecenit). Přitom šťávy samy – jakkoli je nemůžeme považovat za skutečnosti ryze anatomického rázu, nýbrž za abstrakce – mají tu výhodu, že buď ony, nebo alespoň některé jejich projevy jsou pozorovatelné, a přemisťují tak „mezeru mezi viditelným a neviditelným“;³³⁴ to ostatně platí i o kvalitách, jimiž jsou šťávy nadány. Šťávy lékařů tedy představují něco, co je pro mikrokosmos specifické, byť na něj nezůstává omezeno (zejména prostřednictvím kvalit, kterými se šťávy vyznačují, a také s ohledem na jejich provázanost s ročními dobami); tato skutečnost vyvstane zvláště ve srovnání s prvky, jejichž jednoznačné spojení s kvalitami nacházíme u Platóna a Aristotela, jejichž povaha je ale naopak už z principu „kosmická“. U lékařů se však pohybujeme v myšlenkovém prostředí, kde ani fyzické a psychické není ostře odděleno – zdá se, že v souladu s dřívější tradicí –, naopak obojí je úzce provázáno.³³⁵ Slovy A. Nogy: „Humorální systém poskytl racionální schéma, které zahrnovalo citová hnutí, nemoci, krev i vnitřnosti stejně jako temné a neurovnané stavy vnitřního života.“³³⁶

Signifikantní a pikantní je, že v další peripetii této spleť historie zase tělesné šťávy poslouží – už zmíněným refluxem, zpětným pohybem, a přitom také na základě působení klasifikačních a typizačních konceptů – k vytvoření teorie temperamentů. Typizace funguje v tomto pohybu jako nutný střední člen. Klasifikace totiž slouží jako základ pro nosologii a terapii, neboť lékař se snaží setřídít si pacienty podle určitých kategorií do typů, což mu pomáhá při stanovení léčby. Zacílení na léčbu – nikoli na klasifikaci samotnou – se tu jeví jako ústřední. Typy jsou přitom rozmanité: v hippokratovských spisech nacházíme rozčlenění na žlučnaté a hlenovité, na specifické směsi vody, resp. ohně, s různými typy se setkáváme také v různých geografických oblastech, objevují se i fyziognomické charakteristiky, které postupně nabývají na důležitosti, a to zejména v souvislosti s ustavením nové psychologie typů za hellénismu a se vzrůstající oblibou umění fyziognomonického; důležitou roli zde hrají Theofrastovy *Charaktery* i spis *Physiognomonica*, mající svůj původ v aristotelské škole. Důraz přitom bývá kladen na patogenní charakter směsí či povah a na způsoby terapie. Jedním z důsledků je také skutečnost, že i později bude pro ustrojení či konstituci variovat užití termínů *fysis* – *krasis* – *eidos* – *éthos* či *hexis*.

Temperament, figurující na konci tohoto procesu, tedy představuje směs složek,

334 A. Noga, *Passions and Tempers*, str. 19.

335 K vazbám duše – tělo v hippokratovském lékařství viz S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS I*, str. 81 n.; H. Bartoš, *Očima lékaře. Studie k počátkům řeckého myšlení o lidské přirozenosti z hlediska rozlišení duše – tělo*, i s odkazy na další literaturu.

336 A. Noga, *Passions and Tempers*, str. 9.

kteřá musí být dobře namíchána a zároveň je chápána jako stabilní, nikoli primárně patologická, jakkoli jsme opakovaně konfrontováni i s patologickými jevy (s výjimkou sangvinického temperamentu, který je nahlížen jako nejlepší). Ústřední nadále zůstává vzájemná vazba mezi fyzickým a psychickým: směs představuje charakteristiku těla, zároveň ale určuje duševní a charakterové rysy; odtud pestrá paleta vlastností, s nimiž se u jednotlivých temperamentů setkáváme. Otázkou dlouho zůstává, co vlastně tvoří složky směsi: mohou to být živly, jako v hippokratovském spise *O životosprávě*, nebo kvality, jako tomu bylo u Galéna, anebo šťávy, jejichž počet i jména však mohou být různé. Nad celým tímto spleťtým konceptuálním pohybem se ze zpětného pohledu nabízí několik otázek: proč vlastně „nezvítězily“ Galénovy kvality? A proč ve vítězném kvartérním schématu „nezvítězila“ voda nad černou žlučí (a proč tedy nemáme vedle sangviniků, choleriků a flegmatiků ještě „akvatiky“ či „hydrotiky“)? A byla černá žluč skutečně tak důležitá pro utvoření konceptu temperamentů *en bloc*?

V principu je odpověď na tyto otázky nemožná: myšlenkové konstrukce se pohybují způsobem, který může být často ovlivněn kontingencí a souhrou náhod, a pokus o jakýkoli jednoznačný výklad musí nutně ztroskotat. Přesto lze poukázat na několik momentů, které v tomto procesu mohly sehrát roli. Důležitá byla nepochybně autorita Galéna, který v době, kdy už probíhala diskuse o pravosti či nepravosti jednotlivých doktrín a spisů hippokratovského corpus, označil teorii čtyř tělesných šťáv ze spisu *O přirozenosti člověka* jako „pravou hippokratovskou nauku“, a tím jí zaručil legitimitu pro následující staletí. Galénovy kvality jakožto základní složky směsi utvářející lidské tělo se naopak mohly jevit jako přece jen příliš abstraktní, navíc jeho systém se soustředil na dyskrasie, čili opět na patologii, a nikoli na „normální“ směs či ustrojení člověka (jakkoli nahlížíme, že vzájemná mezihra mezi patologií a „normalitou“ představuje další invariantu celého tohoto myšlenkového pohybu). Podstatný vliv na ustavení samotné teorie temperamentů pak mohlo mít pevné Galénovo přesvědčení, že jsou to tělesné směsi, které utvářejí charakter člověka, nikoli naopak; i toto přesvědčení má v Řecku své předchůdce.

Co se týče vody jakožto tělesné tekutiny, jistě by lépe odpovídala Empedokleově Néstidě i anatomické realitě. Přesto se voda mohla zdát v rámci tělesných toků a projevů příliš podobná hlenu, navíc nebyla dostatečně nosologicky produktivní. Černá žluč je v tomto ohledu jejím pravým opakem: je chápána jako ze všech tělesných tekutin nejnebezpečnější, obdařená největším nosologickým potenciálem; zde mohlo roli sehrát fyziologické zakotvení, určitým způsobem pozorovatelné (viz výše uvedená meléna, objevující se při zvláště závažných stavech organismu). K náhledu na tuto podivnou tekutinu ale přispívaly nepochybně také folklórní konotace – přítomnost černé žluči v *CH* může odrážet i racionalizaci a systemizaci starších magicko-náboženských či obecně lidových představ. Pozoruhodný je v této souvislosti důraz na stavy hraničící se šílenstvím, *manié*, a *melancholié*: melancholik představuje typ zmiňovaný v rámci *Corpus Hippocraticum*, kterému věnovali lékaři svou pozornost nejčastěji. Přitom melancholie je

nahlížena jakožto choroba, která napadá duševní schopnosti, jako „choroba nitra“.³³⁷ Nesmírně důležitou roli sehrál v této souvislosti dlouhý rozklad věnovaný melancholii a melancholické povaze, dochovaný v *Corpus Aristotelicum* ve spise nazvaném *Problémata*, na který navázaly v následujících stoletích další spisy lékařů zabývající se výslovně fenoménem melancholie: těmito autory jsou Rúfus z Efesu, Aretaios z Kappadokie, dále Aetios z Amidy, Alexandr z Tralles a Pavel z Aigíny.³³⁸ Sám koncept melancholie je přitom natolik složitý a nejednoznačný, že umožnil mnohačetné variace a posuny v jejím chápání i hodnocení, a to jak u těchto autorů, tak i v pozdějších staletích. Možná ale za tuto nejednoznačnost a téměř „kompozitnost“ konceptu může už samotné jeho ustavení z více na sebe navázaných a různě se prostupujících, ale vlastně odlišných tradic. Podle Pigeauda jsou tyto tradice tři: první představuje zrození melancholie jako nemoci v *CH*, druhým zdrojem je aristotelský *Probl.* XXX, třetím zdrojem pak pseudohippokratovský román v dopisech popisující historii Démokritova šílenství.³³⁹ Tento postřeh sice mapuje rozmanitost tradic spjatých s hippokratovskou melancholií (a odtud i jejich rozdílné zakotvení), neříká však nic o tom, jak se v *CH* zrodila či konstitovala melancholie jako nemoc, ani o dalších vazbách na humorální teorii, jiné duševní stavy atp. Navíc zasazení pseudohippokratovského románu v dopisech do „melancholického diskursu“ je problematické: Rüttenova přesvědčivá argumentace klade utvoření překvapivé figury sangvinického melancholika (*melancholicus sanguinicus*) až do 15. století.³⁴⁰ Přesto však zdůrazněme důležitost vzájemného míšení a přesazování, přeznačování i připojování dalších a dalších představ, zakotvených často v jiných kontextech: právě tento proces tvoří invariantu nejen velmi proměnlivé cesty melancholie dalšími staletími, ale možná už samotného zrození melancholie jako nemoci i určitého typu. Toto zrození sice jistě neimplikuje ustavení humorálního systému toho či onoho druhu, mohlo být ale důležité právě při konstituování představy jednotlivých temperamentů i s jejich ústřední vazbou tělesných a duševních vlastností. Roli zde mohla sehrát strategie, s níž se setkáváme v alexandrijské škole během 5. a 6. století, kdy se hojně vyrábí sylaby, výtahy i schémata, usilující o doplnění již existujících charakteristik a o systematizaci dosavadních znalostí i dosavadního členění, přitom zde ale není snaha vytvořit jedno všeobecně platné schéma.

Zásadní význam má dále skutečnost, že už od počátku postuluje tento velmi komplikovaný myšlenkový pohyb, který jsme se pokusili načrtnout, základní jednotu mikrokosmu a makrokosmu. Lidské tělo je pevně zasazeno do struktury kosmu a je s ním v úzké interakci, jak dokládá zejména představa spjatosti šťáv s ročními dobami, ale také

337 W. Müri, *Melancholie und schwarze Galle*, str. 157.

338 Všichni uvedení autoři přistupují k melancholii jako ke komplikovanému fenoménu majícímu mnoho podob, snad nejvíce nuancí nacházíme u Alexandra z Tralles v jeho *Libri duodecim (de arte medicina)*.

339 J. Pigeaud, *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl.* XXX, str. 38–59.

340 T. Rütten, *Demokrit – lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker. Eine pseudohippokratische Geschichte*, str. 55 i jinde; jedná se o jednu z hlavních myšlenek knihy. Kazantzidis nicméně poukazuje na obsahové vazby mezi tímto souborem dopisů a *Probl.* XXX: G. Kazantzidis, *Between Insanity and Wisdom: Perceptions of Melancholy in the Ps.-Hippocratic Letters 10–17*.

celé pojetí „energetické výměny“ mezi organismem člověka a jeho okolím, jež leží v jádru konceptu životoprávy, *diaité*. Bez tohoto zasazení by celý systém rubrik, stručně nastíněný výše, v němž výčet temperamentů představuje pouze jednu z jeho složek, nemohl vůbec fungovat. Ὡσαύτως καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ μικρὸς κόσμος, „a tak i člověk představuje malý svět (kosmos)“, čteme ve spise *O vzniku světa a člověka*. Právě toto zasazení implikuje následné nabalování dalších a dalších rovin k danému schématu stejně jako už zmíněné posuny v kladení důrazů, které se netýkají jen melancholie, jakkoli ta je k tomu zjevně skvěle disponována.³⁴¹

341 O stručný náčrt dalšího postupu teorie temperamentů (včetně výsadní role melancholie) jsem se pokusila v kapitole „Temperamenty a melancholie: další život“ (in: *HVS II*, str. 97–105). K melancholii viz již citovanou zásadní publikaci R. Klibansky – E. Panofsky – F. Saxl, *Saturne et la Mélancolie*), dále dva soubory textů: *Anthologie de l'humeur noire. Écrits sur la mélancolie d'Hippocrate à l'Encyclopédie* (vyd. P. Dandrey); J. Radden, *The Nature of Melancholy. From Aristotle to Kristeva*. Ze studií vyjímám: P. E. Pormann, *Melancholy in the medieval world*; J. Schmidt, *Melancholy and the Care of the Soul*; G. Bandmann, *Melancholie und Musik: ikonographische Studien*; H.-G. Schmitz, *Das Melancholieproblem in Wissenschaft und Kunst der frühen Neuzeit* a d. Pro českého čtenáře představuje zasvěcený úvod do problematiky melancholie doslov K. Theina k Burtonově knize (K. Thein, *Celý svět je šílený: Robert Burton a jeho Anatomie melancholie*) stejně jako katalog k brněnské výstavě (*Melancholie: Moravská galerie v Brně*, vyd. K. Chamonikola et al.). Naopak populární publikace L. F. Földényiho, *Melancholie: její proměny od starověku po současnost* pracuje často jen se sekundárními zdroji a uvádí řadu nedoložených dat.

3. Datace a autorství

O přirozenosti člověka je jedním z mála spisů celé hippokratovské sbírky, u něhož bývá i řadou moderních badatelů autorství prisuzováno konkrétní osobě, a to lékaři Polybovi, žáku (a zřejmě i zeti) Hippokratovu, o němž jsme více informováni většinou právě z Hippokratových životopisů.³⁴² Hlavním argumentem pro tuto atribuci je jedenáctá kapitola spisu, podávající relativně podrobný popis cév nacházejících se v lidském těle. Velmi podobný a ve věcném jádru shodný popis zachoval ve svém spise *Historia animalium* Aristotelés, přitom jej zde uvádí jako Polybův (*Hist. anim.* 512b12–513a7). Další svědectví podává spis tzv. Londýnského anonyma (*Anonymus Londinensis*, *O lékařství*, dále citovaný jako *AL*), papyrus zachovaný místy bohužel dosti torzovitě, který podle badatelů představuje pravděpodobně autograf, sérii poznámek, jež si ze své četby pořídil lékař, který žil zřejmě v Alexandrii v prvním století a patřil snad ke škole Hérofilově; jedním z jeho zdrojů měla být lékařská doxografie sepsaná pravděpodobně Aristotelovým žákem Menónem.³⁴³

Uvedený spis, prezentující postupně rozmanité lékařské názory, zmiňuje Polyba v kap. XIX v souvislosti s teorií o čtyřech tělních tekutinách (jež má jasnou paralelu se čtvrtou kapitolou spisu *O přirozenosti člověka*); předtím je zmíněno také kvalitativní pojetí: studené – teplé; suché – vlhké, o kterém hovoří předcházející, třetí kapitola spisu *Nat. hom.* Londýnský anonym ovšem nemůže stranou své pozornosti ponechat ani osobu Hippokratovu, jejíž názory představuje dvojím způsobem: nejprve charakterizuje jeho nauku tak, jak ji podává Aristotelés (*AL* V,35 nn.),³⁴⁴ v závěru další kapitoly pak už čteme, co říká Hippokratés sám, αὐτὸς Ἱπποκράτης λέγει (*AL* VI,44 nn.). Pasáž je na začátku porušena, dále je však výslovně řečeno, že podle Hippokrata jsou vnitřní (ἐν ἡμῖν) příčiny

342 Hlavní zdroje představují latinský *Hippokratesvita*, dochovaný v bruselském Priscianově rukopisu 1342–1350, dále *Vyslanecká řeč* (*Or. Thess.* = L IX,420), jeden z tzv. pseudepigrafických spisů *CH* (zde je Polybos zmíněn jakožto Hippokratův zeť a žák zároveň; o obou dílech viz více u J. R. Pinault, *Hippocratic Lives and Legends*, kde jsou také přetištěna), a Galénův spis *O tom, že nejlepší lékař je také nejlepší filosof* (I,58 K). Latinský životopis uvádí Polyba hned za výčtem Hippokratových synů Thessala a Drakonta, Galénos jej pak na výše uvedeném místě jako jediného z Hippokratových žáků uvádí jménem; jako zetě jej ještě označuje v *Diff. resp.* VII,959 n. K, zatímco jinde o něm hovoří pouze jako o Hippokratově žáku. Viz také heslo Polybos v *RE Suppl.* 14, str. 428–436, vypracované H. Grensemannem, a časově mu předcházející podrobnou studii téhož autora (H. Grensemann, *Der Arzt Polybos als Verfasser hippokratischer Schriften*), na niž částečně polemicky reagoval J. Jouanna (J. Jouanna, *Le médecin Polybe est-il l'auteur de plusieurs ouvrages de la Collection Hippocratique?*).

343 Odtud také někdy uváděný název *Menonis Iatrix*. Viz D. Manetti, *Autografi e incompiuti: Il caso dell'Anonimo Londinese* P. Lit. Lond. 165, a její nové vydání spisu: *Anonymus Londiniensis, De medicina*, vyd. D. Manetti.

344 Zde je Hippokratovi přisouzena představa o vzniku nemocí, jakou zhruba předkládá spis *O vzduchu a dechu*, tj. z *fysai* (termín *fysa* označuje vzduch sevřený v různých tělesných dutinách, jejichž zneprůchodněním vznikají různá onemocnění; vzduch nacházející se vně těla je označován *aér*), byť shoda je jen částečná. Podrobně komentuje danou pasáž K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum: Voruntersuchungen zu einer Geschichte der kaischen Ärzteschule*, str. 152 nn.

vzniku nemocí dvojí, a to žluč a hlen, vnější pak zranění, námahy, přílišné zahřátí či ochlazení atp.; podobné formulace včetně identické nosologické aitiologie čteme v první knize spisu *O nemocech*.³⁴⁵ Výklad vlastních názorů Hippokratových bezprostředně nato pokračuje rozlišením mezi nemocemi epidemickými (vzniklými ze vzduchu, ἀπὸ τοῦ πνεύματος) a individuálními, způsobenými životospřávou (τὰ διαιτήματα): zde nacházíme zřetelné shody s devátou kapitolou spisu *O přirozenosti člověka*.

Spis Londýnského anonyma se tedy jeví – už jen z tohoto stručného výčtu – jako problematický pramen spíše sběrného charakteru, který byl označen za „amalgám“ a „akumulaci omylů“,³⁴⁶ což lze ostatně předvést prostým srovnáním referátu autora o nauce Platónově, kterou podává v dialogu *Timaios*, s autorovým – v tomto případě dochovaným – zdrojem: výsledek je dosti tristní.³⁴⁷ A domyslíme-li výše nastíněná představení Hippokratovy nauky, vidíme, že na jejich základě bychom mohli ze spisů *CH* vygenerovat hned několik různých Hippokratů. Jestliže však jako relevantní doxografická autorita Londýnský anonym sloužit nemůže, pak se z hlediska autorství stává ústředním svědectví Aristotelovo o popisu cév ze spisu *Historia animalium* zmíněné výše, jehož paralelu nacházíme v jedenácté kapitole *Nat. hom.* Fredrich argumentoval proti Polybovu autorství zejména na bázi svého antiunitářského přístupu k *Nat. hom.*: pokud totiž kapitoly 1–8 napsal někdo jiný než kapitolu 11, pak uvažovat o atribuci spisu Polybovi na základě Aristotelova svědectví jednoduše postrádá smysl.³⁴⁸ Kromě toho považoval Fredrich zde dochovaný popis cév za jeden z „nejstarších a nejméně uspokojujících, které se ze starověku zachovaly“; připsat prý takto archaické pojetí, neberoucí v potaz roli srdce v celém procesu, žáku Hippokratovu, by bylo scestné.³⁴⁹ Toto hodnocení označil už Deichgräber za ahistorické: nemůžeme vnášet do starověkých lékařských teorií naše vlastní kritéria. Sám byl toho názoru, že autorem celého spisu *Nat. hom.* byl Polybos.³⁵⁰

Polybos ovšem figuruje v tradici i jako autor dalšího spisu *CH*, a to gynekologického pojednání *O osmiměsíčním plodu*; za jeho autora jej označují Aetios (*Plac.* V,18,5) a Klement Alexandrijský ve *Stromatech* (*Strom.* VI,16,139,1).³⁵¹ S nimi se shoduje Ps.-Galénos (*Hist. phil.* XIX,333 K). Další dva spisy, jejichž autorem údajně mohl být Polybos, byla pojednání *O chorobách* a *O přirozenosti dítěte*.³⁵² V této souvislosti je

345 *Morb.* I,24 = L VI,188; *Morb.* I,11 = L VI,158.

346 Tak jej charakterizuje A. Thivel, *La doctrine d'Hippocrate dans l'Anonyme de Londres*, str. 209.

347 Stručnou komparaci provedl K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum: Voruntersuchungen zu einer Geschichte der koischen Ärzteschule*, str. 152 n.

348 C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 51–56.

349 Tamt., str. 23.

350 K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum: Voruntersuchungen zu einer Geschichte der koischen Ärzteschule*, str. 112.

351 Podle Grensemanna měli oba autoři týž zdroj, nejspíše z peripatetické školy a jdoucí snad až zpět k Aristotelovi (heslo Polybos v *RE Suppl.* 14, str. 432).

352 Polyba jako autora obou těchto spisů uvádí jak Galénos (*Foet. form.* IV 653 K pro *Nat. puer.*, resp. *In Hipp. Aph. comm.* XVIII a8 K pro *Aff.*), tak rukopis Marcianus Venetus 269 vždy u obou uvedených spisů s odkazem na Galéna; viz H. Grensemann, *Der Arzt Polybos als Verfasser hippokratischer Schriften*, str. 56;

zajímavé, že s jedinou výjimkou (spis *O životosprávě*, který byl připisován Filistiónovi, Aristónovi, Ferekydovi a dalším, viz Galénos, *In Hipp. Aph. comm.* XVIIIa8 n. K) se všechny další atribuce spisů *Corpus* pohybují výhradně v rámci hippokratovské rodiny (tj. Hippokratés, synové a vnuci Hippokratovi, zeť Polybos), jak zdůrazňuje Langholf.³⁵³

Spisy *O chorobách* a *O přirozenosti dítěte* předkládají pojetí, jež jsou v rozporu s myšlenkami *Nat. hom.*, a proto otázce jejich atribuce Polybovi nebývá věnována větší pozornost; ta se naopak soustředí na spis *O osmiměsíčním plodu*. Ten přitom pravděpodobně tvořil jeden celek se spisem *O sedmiměsíčním plodu*, přestože pořadí kapitol bylo badateli nahlíženo různě.³⁵⁴ Spis *O osmiměsíčním plodu* je však od *Nat. hom.* tematicky zjevně zcela odlišný a snahy zejména Grensemannovy najít zde shody vědeckou obec příliš nepřesvědčily. Snad nejbližší pohledu autora *Nat. hom.* je dvanáctá kapitola spisu (ve vydání v *CMG* čtvrtá), podávající srovnání podmínek, jaké má dítě uvnitř těla matky a v jakých se octne po porodu; také je zde zmíněno nebezpečí náhlých změn, které mohou mít těžké následky (podobnou myšlenku najdeme i v deváté a jedenácté kapitole *Nat. hom.*). Výraz „šťávy“, který zde padne hned dvakrát, považoval Grensemann za jeden z argumentů pro Polybovo autorství,³⁵⁵ Jouanna ovšem ve svém vydání *Nat. hom.* ukázal, že ve starých rukopisech *Nat. hom.* se tento termín neobjeví ani jednou, autor se drží své perifrastické strategie a hovoří stále o τὰ ἐν τῷ σώματι ἐνεόντα (to, co se nachází uvnitř těla), resp. jen o τὰ ἐνεόντα.³⁵⁶ Další shody, jaké v obou spisech nacházíme, a to v použití analogie rostlinného a lidského života, jsou v rámci *CH* běžné a nelze z nich nic vyvodit. Navíc aritmologie spisu *O sedmiměsíčním plodu* je komplikovanější než u *Nat. hom.*, kde jasně převažuje kvartérní schéma. V gynekologickém spise se setkáme s důležitou rolí sedmiček a jejich násobků a kromě toho se hovoří i o kritických dnech, zatímco ročním dobám, které hrají v *Nat. hom.* zásadní roli, není věnována v podstatě žádná pozornost. A tak i Jouanna, který trvá na tom, že přiřknout autorství *Nat. hom.* Polybovi je oprávněné, mu autorství spisu *O osmiměsíčním plodu* upírá.³⁵⁷

Jak bylo vyloženo výše, považuji Fredrichův „kouskovací“ přístup k *Nat. hom.* za hyperkritický, a v tomto ohledu chápu spolu s Jouannou popis cév v jedenácté kapitole za organický: je spojen s výčtem pravidel flebotomie. Přesto se domnívám, že založit na něm atribuci celého spisu Polybovi je příliš odvážné (a svědectví Londýnského anonyma nevěrohodné a rozporné). Autor mohl popis přejmout odjinud bez uvedení

heslo Polybos v *RE Suppl.* 14, str. 433.

353 V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 251.

354 Littré tisknul nejprve *O sedmiměsíčním plodu* (kap. 1–9), za ním *O osmiměsíčním plodu* (kap. 10–13), Grensemann ve svém vydání těchto spisů v *CMG* pořadí obrací a zavádí také jiné členění kapitol (*CMG* I,2,1). Tvrzení o vlastnostech sedmiměsíčního plodu, na něž se odkazují Aetios i Klement, představuje úvodní větu spisu *O sedmiměsíčním plodu* v pořadí Littrého edice (a kap. 4,8 Grensemannovy edice v *CMG*). Blíže k oběma spisům viz v přehledu spisů *CH*, in: *HVS* II, str. 626–627.

355 H. Grensemann, *Der Arzt Polybos als Verfasser hippokratischer Schriften*, str. 87.

356 J. Jouanna, *Commentaire*, str. 295.

357 J. Jouanna, *Le médecin Polybe est-il l'auteur de plusieurs ouvrages de la Collection Hippocratique ?*, str. 562.

svého zdroje – na rozdíl od Aristotela autoři spisů *CH* své lékařské kolegy a oponenty neuváděli jménem, jak je tomu ostatně i ve spise *O přirozenosti kostí*, kde uvedený popis cév čteme také (Oss. 9 = L IX,174–178). Tento pasus mohl fungovat jednoduše jako jakýsi kus čítanky, který se excerpoval, bylo-li třeba uvést něco k tématu; ostatně autor zde nemluví o svých vlastních objevech, pasáž je čistě popisná. Navíc zaštitujeme-li se doxografií, je třeba vzít v úvahu také názor Galénův, který se o Polybovi zmiňuje pouze jakožto o autorovi třetí části *Nat. hom.* – neboli spisu *O životosprávě ve zdraví* –, zatímco předchozí dvě části včetně popisu cév mu upírá. Vzhledem k výše uvedené diskusi stran spisu *O osmiměsíčním plodu* platí, že ani tento spis nemůže být vodítkem pro atribuci autorství *Nat. hom.* Uvedená evidence tedy pro autorství Polybovo jednoznačně nesvědčí a je třeba se podívat jinam.

Další svědectví o případném autorství *Nat. hom.* nacházíme v Platónově dialogu *Faidros*, kde Platónův Sókratés hovoří o Hippokratově metodě:

„Nuže tedy pozoruj, co asi praví o přirozenosti, *fysis*, Hippokratés a pravdivý rozum, *aléthés logos*. Bezpochyby je třeba takto uvažovat o přirozenosti čehokoli; zaprvé, zdali je to, v čem budeme chtít sami být odborníky i být schopni dělat odborníkem jiného, jednoduché či složené, dále pak, jestliže to je jednoduché, zkoumat, jakou má přirozenou způsobilost k činnosti a vzhledem k čemu nebo jakou k trpění a od čeho, pokud však má více složek, spočítat je a u každé uvidět právě to, co u jednoduchého; kterou z nich je přirozeně způsobilé k činnosti a k jaké nebo kterou je způsobilé trpět, a co a od čeho.“
(Platón, *Phaedr.* 270d–e, přel. F. Novotný, upravila S. F.)

Tato pasáž spustila už ve starověku hon za historickým Hippokratem:³⁵⁸ jestliže měl Hippokratés vskutku argumentovat tímto způsobem, pak spis, ve kterém danou metodu najdeme, budeme moci přisoudit jeho osobě, a to se stane východiskem pro další postup. Přinejmenším Galénos takto opravdu uvažoval: soudil, že Platón žil blíž době Hippokratově, tudíž i jeho popis Hippokratovy metody chápal jakožto hodnověrný (Galénos, *HNH XV*,104 K). Danou metodu pak podle něj nacházíme právě ve spise *O přirozenosti člověka*, jehož první část, tj. kap. 1–8, představuje podle pergamského lékaře „jakoby základ celého Hippokratova umění“ (ἀπάσης τῆς Ἱπποκράτους τέχνης ἔχει τὴν οἶον κρηπίδα, Galénos, *HNH XV*,11 K). Galénos šel dokonce tak daleko, že Platóna chápal stran představené metody (v jejímž základu vidíme zřetelně rysy platónské diaireze) jako napodobovatele a následovatele Hippokratova; právě od něj prý měl převzít ty nejdůležitější nauky.³⁵⁹ Pravděpodobně i tyto Galénovy argumenty přispěly k atribuci

358 Jedná se o jednu z prvních zmínek o osobě Hippokratově vůbec; další, podle tradiční chronologie Platónových dialogů ranější, a tudíž v literatuře úplně první zmínku nacházíme ve scéně s Hippokratovým jmenovcem v Platónově dialogu *Prótagoras* (*Prot.* 311b); zde se hovoří mj. o tom, že Hippokratés měl školu na ostrově Kós a pobíral za svou výuku lékařskému umění peníze.

359 Jako napodobovatel: ταύτην οὖν τὴν μέθοδον ὁ Πλάτων ἀξιοῖ μιμεῖσθαι (Galénos, *HNH XV*,103 K);

humorální teorie v té podobě, v jaké ji nacházíme ve spise *O přirozenosti člověka*, historickému Hippokratovi a k dalšímu, výše zmíněnému vítěznému tažení kvartérní humorální teorie středověkem, renesancí i dalšími staletími.

Diskuse o Hippokratově metodě ovšem nekončí ve starověku, pokračují v ní i moderní badatelé, a to s výsledky velmi různými. Littré byl toho názoru, že pasáž ve *Faidru* máme vztáhnout ke spisu *O starém lékařství*,³⁶⁰ Ilberg zase byl s to rozpoznat metodu ve spise *O sedmičkách*.³⁶¹ Ve prospěch spisu *O vzduchu, vodách a místech* se vyjádřil Mansfeld,³⁶² další atribuce uvádí Kucharski.³⁶³

Jak ovšem upozornili už počátkem 20. století Schöne a Wilamowitz, popsaná metoda je příliš obecná a nelze ji věrohodně a přesvědčivě spojit s žádným konkrétním spisem *Corpus*.³⁶⁴ Přesto jsme i v následujících desetiletích svědky dalších a dalších pokusů: W. D. Smith nahlížel podobnost popisu metody s tím, co píše autor spisu *O životosprávě* o lidské přirozenosti a o navrhovaném způsobu jejího zkoumání v druhé kapitole první knihy spisu, a šel dokonce tak daleko, že danou pasáž chápal jako doklad Hippokratova autorství spisu *O životosprávě*.³⁶⁵ Thivelovi představovala pasáž charakteristiku „iónské“ medicíny obecně.³⁶⁶ Přitom je zjevné, jak už bylo řečeno, že Sókratův výklad podává v hlavních rysech podstatu platónské diairetické metody – a Platón manipuluje s myšlenkami svých současníků i předchůdců vždy, když to považuje za užitečné, viz například fantastický výklad o starobylosti sofistického umění v dialogu *Prótagoras* (*Prot.* 316d nn.), kde jsou ústy Prótagorovými vydáváni za sofisty Homér, Hésiodos, Simonidés, Orfeus a Músaios, ba dokonce i trenéři a cvičitelé Ikkos z Tarentu a Hérodikos ze Sélymbrie!³⁶⁷ Jako jednoznačné vodítko pro určení autorství tedy ani uvedenou pasáž

jako následovatel a přebírač nauk: καίτοι ζηλωτής ὦν Ἱπποκράτους ὁ Πλάτων, ... καὶ τὰ μέγιστα τῶν δογμάτων παρ' ἐκείνου λαβῶν (*Galénos, UP III,16 K*). Ke Galénově argumentaci stran uvedené pasáže viz J. Jouanna, *The foundations of Hippocratism in Galen*, str. 329 n.

360 Hippokratés, *Ceuvres complètes d'Hippocrate*, I, vyd. a přel. E. Littré, str. 297–298; 346.

361 J. Ilberg, *Die medizinische Schrift „Über die Siebenzahl“ und die Schule von Knidos*, str. 31 n.

362 J. Mansfeld, *Plato and the method of Hippocrates*, str. 356 n.

363 P. Kucharski, *La méthode d'Hippocrate dans le Phèdre*, str. 304, pozn. 2.

364 H. Schöne, C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen* (*Rez.*), str. 654; Wilamowitzův názor cituje P. Kucharski, *La méthode d'Hippocrate dans le Phèdre*, str. 304. Nověji v témže duchu G. E. R. Lloyd, *Methods and Problems in Greek Science*, str. 197; 202 n.

365 W. D. Smith, *The Hippocratic Tradition*, str. 44–60. Smithova teze nebyla přijata žádným z významných hippokratovských badatelů, někteří z nich ji naopak výslovně odmítli: více viz H. Bartoš, úvod k *De victu*, in: *HVS I*, str. 453 n. Pokud se podle H. Bartoše budeme ovšem – namísto autorství – ptát pouze na to, jakému z dochovaných hippokratovských spisů stojí Platónův popis „Hippokratovy“ metody nejbližší, pak prý můžeme spis *O životosprávě* právem považovat za nejvážnějšího kandidáta (*HVS I*, str. 453, srv. také P. J. van der Eijk, *Divination, prognosis and prophylaxis: The Hippocratic work 'On dreams' [De victu 4] and its Near Eastern background*, str. 188).

366 A. Thivel, *La doctrine d'Hippocrate dans l'Anonyme de Londres*, str. 206.

367 I kdybychom však přistoupili na to, že alespoň v určité podobě je v dialogu *Faidros* skutečně představen přístup, jaký Hippokratés nebo jeho následníci provozovali, a porovnali jej s polemikami, jichž jsme svědky v lékařských spisech *CH*, ocitneme se opět v aporii: lékaři sami totiž, jak jsme viděli, nejsou

z dialogu *Faidros* použít nelze.

Vlastní datace spisu se odvíjí přirozeně také od osoby jeho hypotetického autora, takže v případě zastánců Polybova autorství se soustředí na chronologické zařazení tohoto muže; u jiných badatelů je založena na dalších charakteristikách, jež můžeme spisu přiřknout. Fredrich, který Polybovo autorství odmítal, datoval spis kolem r. 400 př. Kr., Deichgräber i Grensemann, kteří naopak dílo Polybovi připisovali, jej datují stejně: kolem r. 400 př. Kr.³⁶⁸

Jones – který si nemyslel, že spis napsal Polybos – stanovuje *terminus post quem*: 440 př. Kr., což je doba, kdy *floruit* Melissos, o němž je ve spise zmínka, a jako spodní mez uvádí r. 400 př. Kr. Dále soudí, na základě údajné celkové podobnosti prvního oddílu *Nat. hom.* a *VM*, že oba spisy byly napsány ve zhruba téže době: v období, kdy dochází k eklektickému oživení starších filosofii, což je podle něj konec 5. století př. Kr.;³⁶⁹ přitom *Salubr.* datuje do první čtvrtiny 4. století př. Kr., a to na základě souladu charakteru spisu s Platónovou kritikou přílišné péče o zdraví u zdravých lidí v *Ústavě* (*Resp.* 405d n.).³⁷⁰

Jouanna vychází stran datace ze čtyřčlenného schématu tělesných šťáv představeného ve spise a jeho přítomnosti, resp. nepřítomnosti v jednotlivých knihách *Epidemií*. Zatímco v *Epid.* I a III nacházíme prý pouze předstupně této nauky, v *Epid.* II, IV a VI je už čtyřčlenný systém včetně samostatně traktované černé žluči používán. Datace knih *Epidemií* je tradičně dosti přesná a spadá v případě knih I a III zhruba do r. 410 př. Kr., pro uvedené sudé knihy *Epidemií* pak kolem r. 399 př. Kr.³⁷¹ Potom by náš spis musel vzniknout v daném mezidobí, tj. v letech 410–399 př. Kr., přitom pravděpodobnější jsou první léta dekády.³⁷² Je snad nemožné, táže se Jouanna, vidět

ve shodě v tom, co všechno je ještě celkem, který je pro ně relevantní (celý vesmír?, „jenom“ člověk?), a v o to menší shodě se nacházejí stran povahy částí, z nichž se tyto příslušné celky skládají. Více viz S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS I*, str. 80 n.

368 K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum: Voruntersuchungen zu einer Geschichte der koischen Ärzteschule*, str. 111. Žák a zeť prý ve spise následoval metodu svého učitele a vypracoval schematický systém podle jeho vzoru (tamt., str. 165). H. Grensemann, *Der Arzt Polybos als Verfasser hippokratischer Schriften*, str. 60 nn.

369 W. H. S. Jones, *Introduction*, str. XXVIII. Flashar chápal termín vzniku kolem r. 400 př. Kr. jako nejranější možný: H. Flashar, *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, str. 39. Naproti tomu Rechenauer se domníval, že spis byl sepsán před lety 425–415 př. Kr. (G. Rechenauer, *Thukydides und die hippokratische Medizin*, str. 175–178).

370 W. H. S. Jones, *Introduction*, str. XXVIII.

371 Časové určení pro *Epid.* I vychází z identifikace jednoho z pacientů (Antifonta, syna Kritobúlova) s mužem téhož jména, které nacházíme uvedeno na nápisně zachovaném seznamu diváků přihlížejících hrám na ostrově Thasu; další přesný údaj nabízí zmínka o Nové hradbě, postavené kolem r. 411 př. Kr. Stran sudých knih *Epidemií* představuje vodítko epidemie v Perinthu, zmíněná v textu, která proběhla v l. 399–395 př. Kr. Podrobněji viz J. Černá, úvod k *Epid.* I, in: *HVS II*, str. 459–460.

372 Takto jednoznačné vyhodnocení vztahu uvedených spisů však mnozí nesdílejí a poukazují spíše na obecné zakotvení daných knih *Epidemií* i *Nat. hom.* v kóské tradici; A. Anastassiou, *Hippocrate, La nature de l'homme*, str. 730. Existence této tradice je ovšem sama více než problematická, jak bylo zmíněno výše.

ve spise *O přirozenosti člověka* manifest Polyba, který stanul v čelě kóské školy poté, co se jeho učitel odebral na Thasos jakožto putující lékař, který své poznatky posléze sepsal v prvních třech knihách *Epidemií*?³⁷³

Golder ve svém přehledu spisů *CH* Polyba jakožto autora spisu neuvádí a spokojuje se s tvrzením, že jak spis *O přirozenosti člověka*, tak *O životosprávě ve zdraví* (které traktuje samostatně) možná pocházejí od jednoho a téhož autora,³⁷⁴ přitom neukončený spis *O životosprávě ve zdraví* datuje na počátek 4. století př. Kr. a spis *O přirozenosti člověka* na konec 5. století př. Kr.³⁷⁵ Langholfova představa, že *Nat. hom.* může být pozdějším heurématem jednoho a téhož muže, zatímco *Salubr.* jeho dřívějším – a jednodušším – uchopením podobné látky, se nicméně jeví jako plausibilnější,³⁷⁶ stejně jako zdrženlivost v pohledu na fungování lékařských škol v Řecku v dané době: jakékoli vnášení životopisných detailů je zde ryze hypotetické.

Můžeme tedy uzavřít, že spis *O přirozenosti člověka* byl pravděpodobně napsán v období „eklektického oživení starších filosofii“ a že lze jeho vznik datovat nejspíše na konec pátého století př. Kr.; jakkoli za jeho autora někteří badatelé považují Hippokratova žáka a zřejmě i zetě Polyba, s jistotou mu autorství spisu přisoudit nelze.

373 J. Jouanna, *Introduction*, str. 61.

374 W. Golder, *Hippocrates und das Corpus Hippocraticum*, str. 58.

375 Tamt., str. 57–59. Do posledních dekád 5. století př. Kr. datuje spis také E. M. Craik, *The Hippocratic Corpus. Content and Context*, str. 212.

376 V. Langholf, *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, str. 243.

4. Rukopisná tradice

Spis *O přirozenosti člověka* se dochoval ve dvaceti sedmi rukopisech, z nichž relevantní pro rekonstrukci textu jsou v podstatě jen tři: *Marcianus Venetus* 269 z 10. století, označovaný M, dále *Parisinus* 2253 z 11. století, označovaný A, a *Vaticanus Graecus* 276 z 12. století, označovaný V. Náš spis má také to privilegium, že – spolu se spisem *O životosprávě při akutních nemocech* a s *Řečí u oltáře* – představuje výlučnou trojici spisů, jež jsou obsaženy v těchto třech vynikajících rukopisech zároveň. Pozdější rukopisy, jejichž výčet podává Jouanna,³⁷⁷ jsou pro rekonstrukci textu irelevantní, neboť vycházejí buď z rukopisu M nebo z rukopisu V. Důležité svědectví představuje papyrus z 6. století, nalezený u Antinoopole Johnem Johnsonem a publikovaný v r. 1967.³⁷⁸ Papyrus je popsán ve stylu *recto-verso*, přitom *recto* nacházíme část patnácté kapitoly spisu, *verso* úryvek z první kapitoly spisu *O životosprávě ve zdraví* (čili podle Jouanny z šestnácté kapitoly spisu *O přirozenosti člověka*; i Jouanna nicméně uvádí, že tento fakt nelze chápat jako doklad jednoty spisu, pouze jako potvrzení skutečnosti, že oba spisy byly v rukopisné tradici uváděny po sobě).³⁷⁹ Papyrus je v souladu s čtením rukopisu A a dokládá „novátorský charakter rukopisné větve, ztělesněné rukopisy M a V“.³⁸⁰

Nepřímá textová tradice vztahující se ke spisu *O přirozenosti člověka* je velmi rozsáhlá, jedná se o jednu z nejbohatších v rámci *Corpus*. Patří do ní jak Erótianův glosář k hippokratovským spisům z 1. století, tak lemmata v Galénových spisech, zejména v jeho komentáři ke spisu a v jeho glosáři, ale také ve spisech *De elementis ex Hippocratis sententia*, *De placitis Hippocratis et Platonis*, *De atra bile*, v komentáři k *Epidemiím* atd. Mnohdy je přitom obtížné určit směr vzájemného působení, neboť na jedné straně Galénova lemmata ovlivnila část hippokratovských rukopisů, na straně druhé zase hippokratovské rukopisy měly vliv na řecké rukopisy obsahující Galénova lemmata.³⁸¹ Dalším svědectvím je papyrus gr. inv. 26 ze Štrasburku, který obsahuje fragmenty lékařského spisu zřejmě z 2. století, jehož součástí je citát ze čtvrté kapitoly spisu *Nat. hom.*³⁸² V úvahu je třeba vzít také hippokratovský spis *O povaze kostí* a Aristotelovo dílo *Hist. anim.* (512b–513a), v nichž nacházíme popis cév uvedený v jedenácté kapitole spisu. Jak spis *O povaze kostí*, tak spis *O přirozenosti člověka* se totiž dochovaly zároveň v rukopise M a oba jsou psány týmž písařem; přitom rozdíly mezi textem obou kapitol jsou nezanedbatelné a vedly Jouannu k formulování teze o kompozitním charakteru rukopisu M jako celku.³⁸³ Shody i rozdíly

377 J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 61 nn.

378 *The Antinoopolis papyri*, vyd. J. W. B. Barns – H. Zilliacus, str. 140–141 (jde o papyrus č. 185).

379 J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 93.

380 Tamt., str. 92.

381 Ovlivnění sleduje podrobně J. Jouanna, *L'Introduction*, str. 96–114.

382 Podle Jouanny je obtížné evidenci jednoznačně vyhodnotit; tento papyrus však minimálně dokládá, že čtení rukopisů M a V, která nejsou doložena jinde, nemusí být nutně pozdní provenience, a tudíž irelevantní, tamt., str. 117 n.

383 Tamt., str. 118–122. Podle francouzského badatele byl text *Nat. hom.* v rukopise M ovlivněn Galénovými

s textem Aristotelova díla (který ovšem s textem *Nat. hom.* nekoreluje vždy doslovně) pak slouží k posouzení spolehlivosti textové tradice obou děl.

Rukopis *Parisinus lat.* 7027 z 10. století (označovaný P) uchovává část latinského překladu spisu *O životosprávě ve zdraví*; překlad lze datovat do 6. nebo 5. století a vychází z předlohy, jež je starší než dochované řecké rukopisy. Vzhledem k tomu, že v rukopisné tradici byly spisy *Nat. hom.* i *Salubr.* traktovány společně, je pravděpodobné (ale ne zcela jisté), že existoval také latinský překlad spisu *Nat. hom.*, který se ovšem nedochoval. Každopádně z dochovaného úryvku je zřejmé, že autorova latina je „extrémně barbarská a jen stěží srozumitelná“, jak zkonstatoval už Littré.³⁸⁴ Pozdější latinské překlady spisu *Nat. hom.* nepřinášejí z textového hlediska nic podstatného, neboť vycházejí z už dochovaných řeckých rukopisů. Arabský překlad spisu je k dispozici ve dvou rukopisech, z nichž druhý obsahuje i Galénův komentář ke spisu; podle názoru badatelů se ovšem nejedná o překlad vlastního spisu, ale o překlad Galénových lemmat.³⁸⁵ Bez zajímavosti není fakt, že spis je zde rozdělen do tří částí, jistě na základě názoru Galénova; třetí a závěrečná je zakončena následně: „Konec třetí části knihy *O přirozenosti člověka*, připisované Polybovi, *O životosprávě ve zdraví*“; přitom první dva oddíly jsou přisouzeny Hippokratovi.³⁸⁶

Při překladu jsem vycházela z druhého Jouannova vydání v CMG z r. 2002; všechna místa, kde se od jeho čtení odchyluji, jsou vyznačena v komentáři.

lemmaty a pozdějšími byzantskými kritickými úpravami, zatímco text spisu *Oss.* v témže rukopise, stejně jako text *Nat. hom.* v rukopise A, zůstaly těmito úpravami nedotčeny.

384 Hippokratés, *Ceuvres complètes d'Hippocrate*, I, vyd. a přel. E. Littré, str. 385.

385 Hippokratés, *Kitāb buqrāt fī ṭabī'at al-insān (On the Nature of Man)*, vyd. a přel. J. N. Mattock – M. C. Lyons, str. VII–VIII.

386 Hippokratés, *Kitāb buqrāt fī ṭabī'at al-insān (On the Nature of Man)*, vyd. a přel. J. N. Mattock – M. C. Lyons.

ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

1

Ὅστις μὲν οὖν εἴωθεν ἀκούειν λεγόντων ἀμφὶ τῆς φύσιος τῆς ἀνθρωπίνης προσωτέρω ἢ ὅσον αὐτῆς ἐς ἱητρικὴν ἀφήκει, τούτῳ μὲν οὐκ ἐπιτήδειος ὄδε ὁ λόγος ἀκούειν· οὔτε γὰρ τὸ πάμπαν ἡέρα λέγω τὸν ἀνθρώπον εἶναι, οὔτε πῦρ, οὔτε ὕδωρ, οὔτε γῆν, οὔτ' ἄλλο οὐδὲν ὅ τι μὴ φανερόν ἐστιν ἐνεὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· ἀλλὰ τοῖσι βουλομένοισι ταῦτα λέγειν παρήμι. Δοκέουσι μέντοι μοι οὐκ ὀρθῶς γινώσκειν οἱ ταῦτα λέγοντες· γνώμη μὲν γὰρ τῇ αὐτῇ πάντες χρέωνται, λέγουσι δὲ οὐ ταῦτά· ἀλλὰ τῆς μὲν γνώμης τὸν ἐπίλογον τὸν αὐτὸν ποιέονται. Φασὶ τε γὰρ ἐν τι εἶναι, ὅ τί ἐστι, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ἐν τε καὶ τὸ πᾶν, κατὰ δὲ τὰ ὀνόματα οὐχ ὁμολογέουσιν· λέγει δ' αὐτῶν ὁ μὲν τις φάσκων ἡέρα τοῦτο εἶναι τὸ ἐν τε καὶ τὸ πᾶν, ὁ δὲ ὕδωρ, ὁ δὲ πῦρ, ὁ δὲ γῆν, καὶ ἐπιλέγει ἕκαστος τῷ ἑωυτοῦ λόγῳ μαρτύριά τε καὶ τεκμήρια ἃ ἐστιν οὐδέν. Ὅποτε δὲ γνώμη τῇ αὐτῇ πάντες προσχρέωνται, λέγουσι δὲ οὐ ταῦτά, δῆλον ὅτι οὐδὲν γινώσκουσιν. Γνοίη δ' ἂν τῷδε τις μάλιστα παραγενόμενος αὐτοῖσιν ἀντιλέγουσιν· πρὸς γὰρ ἀλλήλους ἀντιλέγοντες οἱ αὐτοὶ ἄνδρες τῶν αὐτῶν ἐναντίον ἀκροατέων οὐδέποτε τρίς ἐφεξῆς ὁ αὐτὸς περιγίνεται ἐν τῷ λόγῳ, ἀλλὰ τοτὲ μὲν οὔτος ἐπικρατεῖ, τοτὲ δὲ οὔτος, τοτὲ δὲ ᾧ ἂν τύχη μάλιστα ἢ γλῶσσα ἐπιρρουεῖσα πρὸς τὸν ὄχλον. Καίτοι δίκαιόν ἐστι τὸν φάντα ὀρθῶς γινώσκειν ἀμφὶ τῶν πρηγμάτων παρέχειν αἰεὶ ἐπικρατέοντα τὸν λόγον τὸν ἑωυτοῦ, εἴπερ ἑόντα γινώσκει καὶ ὀρθῶς ἀποφαίνεται. Ἀλλ' ἐμοίγε δοκέουσιν οἱ τοιοῦτοι ἀνθρώποι αὐτοὶ ἑωυτοὺς καταβάλλειν ἐν τοῖσιν ὀνόμασι τῶν λόγων ἑωυτῶν ὑπὸ ἀσυνεσίας, τὸν δὲ Μελίσσου λόγον ὀρθοῦν.

2

Περὶ μὲν οὖν τούτων ἀρκεῖ μοι τὰ εἰρημένα. Τῶν δὲ ἱητρῶν οἱ μὲν τινες λέγουσιν, ὡς ὄνθρωπος αἷμα ἐστιν, οἱ δὲ αὐτῶν χολὴν φασιν εἶναι τὸν ἀνθρώπον, ἔνιοι δὲ τινες φλέγμα· ἐπίλογον δὲ ποιέονται καὶ οὔτοι πάντες τὸν αὐτόν· ἐν γὰρ τι εἶναί φασιν, ὅ τι ἕκαστος αὐτῶν βούλεται ὀνομάσας, καὶ τοῦτο μεταλλάσσειν τὴν ἰδέην καὶ τὴν δύναμιν, ἀναγκαζόμενον ὑπὸ τε τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, καὶ γίνεσθαι γλυκὺ καὶ πικρὸν καὶ λευκὸν καὶ μέλαν καὶ παντοῖόν. Ἐμοὶ δὲ οὐδὲν τι δοκεῖ ταῦτα οὕτως ἔχειν· οἱ μὲν οὖν πλεῖστοι τοιαῦτά τινα ἢ ὅτι ἐγγύτατα τούτων ἀποφαίνονται, ἐγὼ δὲ φημι, εἰ ἐν ἦν ὄνθρωπος, οὐδέποτε ἂν ἦλγει· οὐδὲ γὰρ ἂν ἦν ὑπ' ὅτευ ἀλγήσειεν ἐν ἑόν· εἰ δ' οὖν καὶ ἀλγήσειεν, ἀνάγκη καὶ τὸ ἰώμενον ἐν εἶναι· νῦν δὲ πολλά· πολλά γὰρ ἐστιν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντα, ἃ, ὅταν ὑπ' ἀλλήλων παρὰ φύσιν θερμαίνηται τε καὶ ψύχεται, καὶ ξηραίνηται καὶ ὑγραίνηται, νούσους τίκτει· ὥστε πολλὰ μὲν ἰδέαι τῶν νοσημάτων, πολλὴ δὲ ἡ ἴησις ἐστίν. Ἀξιῶ δὲ ἔγω τὸν φάσκοντα αἷμα μόνον εἶναι τὸν ἀνθρώπον, καὶ ἄλλο μηδὲν, δεικνύειν αὐτὸ μήτε μεταλλάσσειν τὴν ἰδέην μήτε γινόμενον παντοῖον, ἀλλ' ἢ ὥρην τινὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἢ τῆς ἡλικίης τῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐν ἣ αἷμα ἐνεὸν φαίνεται μόνον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· εἰκὸς γὰρ ἐστιν εἶναι μίαν γέ τινα ὥρην, ἐν ἣ φαίνεται αὐτὸ ἐφ' ἑωυτοῦ ἑόν, ὅ τι ἐστίν· ταῦτά δὲ λέγω ταῦτα καὶ περὶ τοῦ φάσκοντος

φλέγμα είναι τὸν ἄνθρωπον, καὶ περὶ τοῦ χολῆν φάσκοντος εἶναι. Ἐγὼ μὲν γὰρ ἀποδείξω ἃ ἂν φήσω τὸν ἄνθρωπον εἶναι, καὶ κατὰ τὸν νόμον καὶ κατὰ τὴν φύσιν, αἰεὶ ταῦτὰ ἔόντα ὁμοίως, καὶ νέου ἔοντος καὶ γέροντος, καὶ τῆς ὥρης ψυχρῆς ἐούσης καὶ θερμῆς, καὶ τεκμήρια παρέξω, καὶ ἀνάγκας ἀποφανέω, δι' ἃς ἕκαστον αὖξεται τε καὶ φθίνει ἐν τῷ σώματι.

3

Πρῶτον μὲν οὖν ἀνάγκη τὴν γένεσιν γενέσθαι μὴ ἀφ' ἑνός· πῶς γὰρ ἂν ἐν γ' ἔόν τι γεννήσειεν, εἰ μὴ τιμι μυχθείη; εἴτ' οὐδὲ ἦν μὴ ὁμόφυλα ἔόντα μίσηται καὶ τὴν αὐτὴν ἔχοντα δύναμιν, γεννᾶ οὐδ' ἂν μία συντελέοιτο. Καὶ πάλιν, εἰ μὴ τὸ θερμὸν τῷ ψυχρῷ καὶ τὸ ξηρὸν τῷ ὑγρῷ μετρίως πρὸς ἄλληλα ἔξει καὶ ἴσως, ἀλλὰ τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου πολλὸν προέξει καὶ τὸ ἰσχυρότερον τοῦ ἀσθενεστεροῦ, ἢ γένεσις οὐκ ἂν γένοιτο. Ὅστε πῶς εἰκὸς ἀπὸ ἑνός τι γεννηθῆναι, ὅτε γε οὐδ' ἀπὸ τῶν πλειόνων γίνεται, ἦν μὴ τύχη καλῶς ἔχοντα τῆς κρήσιος τῆς πρὸς ἄλληλα; Ἀνάγκη τοίνυν, τῆς φύσιος τοιαύτης ὑπαρχούσης καὶ τῶν ἄλλων πάντων καὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου, μὴ ἐν εἶναι τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἕκαστον τῶν συμβαλλομένων ἐς τὴν γένεσιν ἔχειν τὴν δύναμιν ἐν τῷ σώματι, οἷον περ συνεβάλετο. Καὶ πάλιν γε ἀνάγκη ἀναχωρεῖ ἐς τὴν ἑωυτοῦ φύσιν ἕκαστον, τελευτῶντος τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου, τό τε ὑγρὸν πρὸς τὸ ὑγρὸν καὶ τὸ ξηρὸν πρὸς τὸ ξηρὸν καὶ τὸ θερμὸν πρὸς τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν πρὸς τὸ ψυχρὸν. Τοιαύτη δὲ καὶ τῶν ζώων ἐστὶν ἡ φύσις, καὶ τῶν ἄλλων πάντων· γίνεται τε ὁμοίως πάντα καὶ τελευτᾶ ὁμοίως πάντα· συνίσταται τε γὰρ αὐτῶν ἡ φύσις ἀπὸ τούτων τῶν εἰρημένων πάντων, καὶ τελευτᾶ κατὰ τὰ εἰρημένα· ἐς ταῦτ' ὅθεν περ συνέστη ἕκαστον, ἐνταῦθα οὖν καὶ ἀπεχώρησεν.

4

Τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἑωυτῷ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολῆν ξανθὴν τε καὶ μέλαιναν, καὶ ταῦτ' ἐστὶν αὐτῷ ἡ φύσις τοῦ σώματος, καὶ διὰ ταῦτα ἀλγεῖ καὶ ὑγιαίνει. Ὑγιαίνει μὲν οὖν μάλιστα, ὅταν μετρίως ἔχη ταῦτα τῆς πρὸς ἄλληλα δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθους, καὶ μάλιστα μεμιγμένα ἢ· ἀλγεῖ δ' ὅταν τι τούτων ἔλασσον ἢ πλέον χωρισθῇ ἐν τῷ σώματι καὶ μὴ κεκορημένον ἢ τοῖσι ζύμπασιν. Ἀνάγκη γὰρ, ὅταν τι τούτων χωρισθῇ καὶ ἐφ' ἑωυτοῦ στῆ, οὐ μόνον τοῦτο τὸ χωρίον ἐνθεν ἐξέστη ἐπίνοσον γίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἐνθα ἂν στῆ καὶ ἐπιχυθῇ, ὑπερπιμπλάμενον ὀδύνην τε καὶ πόνον παρέχειν. Καὶ γὰρ ὅταν τι τούτων ἔξω τοῦ σώματος ἐκρυῖ πλέον τοῦ ἐπιπολάζοντος, ὀδύνην παρέχει ἢ κένωσις. Ἦν τ' αὖ πάλιν ποιήσεται ἔσω τὴν κένωσιν καὶ τὴν μετᾶστασιν καὶ τὴν ἀπόκρισιν ἀπὸ τῶν ἄλλων, πολλὴ αὐτῷ ἀνάγκη διπλῆν τὴν ὀδύνην παρέχειν κατὰ τὰ εἰρημένα, ἐνθεν τε ἐξέστη καὶ ἐνθα ὑπερέβαλεν.

5

Εἰπὼν δέ, ἃ ἂν φήσω τὸν ἄνθρωπον εἶναι, ἀποφανεῖν αἰεὶ ταῦτὰ ἔόντα καὶ κατὰ νόμον καὶ κατὰ φύσιν, φημὶ δὲ εἶναι αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολῆν ξανθὴν καὶ

μέλαιναν. Καὶ τούτων πρῶτον μὲν κατὰ νόμον τὰ ὀνόματα διωρίσθαι φημί καὶ οὐδενὶ αὐτῶν τωὐτὸ ὄνομα εἶναι, ἔπειτα κατὰ φύσιν τὰς ιδέας κεχωρίσθαι, καὶ οὔτε τὸ φλέγμα οὐδὲν εἰκέναι τῷ αἵματι, οὔτε τὸ αἷμα τῇ χολῇ, οὔτε τὴν χολὴν τῷ φλέγματι. Πῶς γὰρ ἂν εἰκότα ταῦτα εἴη ἀλλήλοισιν, ὧν οὔτε τὰ χρώματα ὅμοια φαίνεται προσορώμενα, οὔτε τῇ χειρὶ ψαύοντι ὅμοια δοκεῖ εἶναι; οὔτε γὰρ θερμὰ ὁμοίως ἐστὶν οὔτε ψυχρὰ οὔτε ξηρὰ οὔτε ὑγρὰ. Ἀνάγκη τοίνυν, ὅτε τοσοῦτον διήλλακται ἀλλήλων τὴν ιδέην τε καὶ τὴν δύναμιν, μὴ ἓν αὐτὰ εἶναι, εἴπερ μὴ πῦρ τε καὶ ὕδωρ ἓν ἐστὶν. Γνοίης δ' ἂν τοῖσδε, ὅτι οὐχ ἓν ταῦτα πάντα ἐστὶν, ἀλλ' ἕκαστον ἔχει δύναμιν τε καὶ φύσιν τὴν ἑωυτοῦ· εἰ γὰρ διδοίης ἀνθρώπῳ φάρμακον ὃ τι φλέγμα ἄγει, ἐμείται σοὶ φλέγμα, καὶ ἦν διδοῖς φάρμακον ὃ τι χολὴν ἄγει, ἐμείται σοὶ χολή. Κατὰ ταῦτα δὲ καὶ χολὴ μέλαινα καθαρεῖται, ἦν διδοῖς φάρμακον ὃ τι χολὴν μέλαιναν ἄγει· καὶ ἦν τρώσης αὐτοῦ τοῦ σώματος τι ὥστε ἔλκος γενέσθαι, ῥυήσεται αὐτῷ αἷμα. Καὶ ταῦτα ποιήσει σοὶ πάντα πᾶσαν ἡμέρην καὶ νύκτα καὶ χειμῶνος καὶ θέρεος, μέχρις ἂν δυνατὸς ἦ τὸ πνεῦμα ἔλκειν ἐς ἑωυτὸν καὶ πάλιν μεθιέναι, ἢ ἔστ' ἂν τινος τούτων στερηθῇ τῶν συγγεγονότων. Συγγέγονε δὲ ταῦτα τὰ εἰρημένα· πῶς γὰρ οὐ συγγέγονε; Πρῶτον μὲν φανερός ἐστὶν ὄνθρωπος ἔχων ἐν ἑωυτῷ ταῦτα πάντα αἰεὶ ἕως ἂν ζῆ, ἔπειτα δὲ γέγονεν ἐξ ἀνθρώπου ταῦτα πάντα ἔχοντος, τέθραπται τε ἐν ἀνθρώπῳ ταῦτα πάντα ἔχοντι, ὅσα ἔγω φημί τε καὶ ἀποδείκνυμι.

6

Οἱ δὲ λέγοντες ὡς ἓν ἐστὶν ὄνθρωπος, δοκεῦσί μοι ταύτη τῇ γνώμῃ χρῆσθαι· ὀρῶντες πίνοντας τοὺς ἀνθρώπους τὰ φάρμακα καὶ ἀπολλυμένους ἐν τῆσιν ὑπερκαθάρσεσι, τοὺς μὲν χολὴν ἐμέοντας, τοὺς δὲ τινὰς φλέγμα, τοῦτο δὲ ἕκαστον αὐτῶν ἐνόμισαν εἶναι τὸν ἄνθρωπον, ὃ τι καθαιρόμενον εἶδον αὐτὸν ἀποθανόντα· καὶ οἱ τὸ αἷμα φάντες εἶναι τὸν ἄνθρωπον τῇ αὐτῇ γνώμῃ χρέωνται· ὀρῶντες ἀποσφαζομένους τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸ αἷμα ῥέον ἐκ τοῦ σώματος, τοῦτο νομίζουσιν εἶναι τὴν ψυχὴν τῷ ἀνθρώπῳ· καὶ μαρτυρίοισι τούτοισι χρέωνται ἐν τοῖσι λόγοισιν. Καίτοι τὸ μὲν πρῶτον ἐν τῆσιν ὑπερκαθάρσεσιν οὐδεὶς πῶ ἀπέθανε χολὴν μόνον καθαρθείς· ἀλλ' ὅποταν πῆ τις φάρμακον ὃ τι χολὴν ἄγει, πρῶτον μὲν χολὴν ἐμεῖ, ἔπειτα δὲ καὶ φλέγμα· ἔπειτα δὲ ἐπὶ τούτοις ἐμέουσι χολὴν μέλαιναν, τελευτῶντες δὲ αἷμα ἐμέουσι καθαρὸν. Ταῦτα δὲ πάσχουσι καὶ ὑπὸ τῶν φαρμάκων τῶν τὸ φλέγμα ἀγόντων· πρῶτον μὲν γὰρ φλέγμα ἐμέουσιν, ἔπειτα δὲ χολὴν ξανθὴν, ἔπειτα δὲ μέλαιναν, τελευτῶντες δὲ αἷμα καθαρὸν, καὶ ἐν τῷδε ἀποθνήσκουσιν. Τὸ γὰρ φάρμακον, ὅταν ἐσέλθῃ ἐς τὸ σῶμα, πρῶτον μὲν ἄγει ὃ ἂν αὐτῷ κατὰ φύσιν μάλιστα ἢ τῶν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντων, ἔπειτα δὲ καὶ τᾶλλα ἔλκει τε καὶ καθαίρει. Ὡς γὰρ τὰ φυόμενά τε καὶ σπειρόμενα, ὅποταν ἐς τὴν γῆν ἔλθῃ, ἔλκει ἕκαστον τὸ κατὰ φύσιν αὐτῷ ἐνεὸν ἐν τῇ γῆ· ἐνὶ δὲ καὶ ὄξυ καὶ πικρὸν καὶ γλυκὺ καὶ ἀλμυρὸν καὶ παντοῖον· πρῶτον μὲν οὖν καὶ πλεῖστον τούτου εἴλκυσε ἐς ἑωυτὸ, ὃ τι ἂν ἦ αὐτῷ κατὰ φύσιν μάλιστα, ἔπειτα δὲ ἔλκει καὶ τὰ ἄλλα· τοιοῦτο δὲ τι καὶ τὰ φάρμακα ποιεῖ ἐν τῷ σώματι· ὅσα χολὴν ἄγει πρῶτον μὲν ἀκρητεστάτην ἐκάθηρε χολὴν, ἔπειτα δὲ μεμιγμένην· καὶ τὰ τοῦ

φλέγματος φάρμακα πρώτον μὲν ἀκρητέστατον τὸ φλέγμα ἄγει, ἔπειτα δὲ μεμιγμένον· καὶ τοῖσιν ἀποσφαζομένοισι τὸ αἷμα ῥεῖ πρώτον θερμότατόν καὶ ἐρυθρότατον, ἔπειτα δὲ ῥεῖ φλεγματοδέστερον τε καὶ χολωδέστερον.

7

Αὐξεται δ' ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ μὲν φλέγμα τοῦ χειμῶνος· τοῦτο γὰρ τῷ χειμῶνι κατὰ φύσιν ἐστὶ μάλιστα τῶν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντων· ψυχρότατον γὰρ ἐστίν. Τεκμήριον δὲ τούτου, ὅτι τὸ μὲν φλέγμα ψυχρότατον, εἰ θέλοις ψαῦσαι φλέγματος καὶ χολῆς καὶ αἵματος, τὸ φλέγμα εὐρήσεις ψυχρότατον ἐόν· καίτοι γλισχροτάτον ἐστὶ καὶ βίη μάλιστα ἄγεται μετὰ γε χολὴν μέλαιναν· ὅσα δὲ βίη ἔρχεται, θερμότερα γίνεται, ἀναγκαζόμενα ὑπὸ τῆς βίης· ἀλλ' ὅμως καὶ πρὸς ταῦτα πάντα ψυχρότατον ἐὼν τὸ φλέγμα φαίνεται ὑπὸ τῆς φύσεως τῆς ἐωυτοῦ. Ὅτι δὲ ὁ χειμῶν πληροῖ τὸ σῶμα φλέγματος, γνοίης ἂν τοῖσδε· οἱ ἄνθρωποι πτύουσί καὶ ἀπομύσσουνται φλεγματοδέστατον τοῦ μὲν χειμῶνος, καὶ τὰ οἰδήματα λευκὰ γίνεται μάλιστα ταύτην τὴν ὥρην, καὶ τὰλλα νοσήματα φλεγματοδέστατα. Τοῦ δὲ ἥρος ἔτι μὲν ἰσχυρόν τὸ φλέγμα ἐστὶν ἐν τῷ σώματι, καὶ τὸ αἷμα αὐξεται· τὰ τε γὰρ ψύχεα ἐξανίει καὶ τὰ ὕδατα ἐπιγίνεται, τὸ δὲ αἷμα αὐξεται ὑπὸ τε τῶν ὄμβρων καὶ τῶν θερμημεριῶν· κατὰ φύσιν γὰρ αὐτῶ ταῦτ' ἐστὶ μάλιστα τοῦ ἐνιαυτοῦ· ὑγρόν τε γὰρ ἐστὶ καὶ θερμόν. Γνοίης δ' ἂν τοῖσδε· οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἥρος καὶ τοῦ θέρους μάλιστα ὑπὸ τε τῶν δυσεντεριῶν ἀλίσκονται, καὶ ἐκ τῶν ῥινῶν τὰ αἵματα ῥεῖ αὐτοῖσι, καὶ θερμότατοί εἰσι καὶ ἐρυθροί· τοῦ δὲ θέρους τό τε αἷμα ἰσχύει ἔτι, καὶ ἡ χολὴ αἴρεται ἐν τῷ σώματι καὶ παρατείνει ἐς τὸ φθινόπωρον· ἐν δὲ τῷ φθινοπώρῳ τὸ μὲν αἷμα ὀλίγον γίνεται· ἐναντίον γὰρ αὐτοῦ τὸ φθινόπωρον τῇ φύσει ἐστὶν· ἡ δὲ χολὴ τοῦ θέρους κατέχει τὸ σῶμα καὶ τοῦ φθινοπώρου. Γνοίης δ' ἂν τοῖσδε· οἱ ἄνθρωποι αὐτόματοι ταύτην τὴν ὥρην χολὴν ἐμέουσι, καὶ ἐν τῆσι φαρμακοποσίησι χολωδέστατα καθαίρονται· δηλὸν δὲ καὶ τοῖσι πυρετοῖσι καὶ τοῖσι χρώμασι τῶν ἀνθρώπων. Τὸ δὲ φλέγμα τοῦ θέρους ἀσθενέστατόν ἐστὶν αὐτὸ ἐωυτοῦ· ἐναντίη γὰρ αὐτοῦ τῇ φύσει ἐστὶν ἡ ὥρη, ξηρὴ τε ἐοῦσα καὶ θερμή. Τὸ δὲ αἷμα τοῦ φθινοπώρου ἐλάχιστον γίνεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· ξηρόν τε γὰρ ἐστὶ τὸ φθινόπωρον καὶ ψύχειν ἤδη ἄρχεται τὸν ἄνθρωπον· ἡ δὲ μέλαινα χολὴ τοῦ φθινοπώρου πλείστη τε καὶ ἰσχυροτάτη ἐστίν. Ὅταν δὲ ὁ χειμῶν καταλαμβάνη, ἢ τε χολὴ ψυχομένη ὀλίγη γίνεται, καὶ τὸ φλέγμα αὐξεται πάλιν ὑπὸ τε τῶν ὑετῶν τοῦ πλήθους καὶ ὑπὸ τῶν νυκτῶν τοῦ μήκεος. Ἐχει μὲν οὖν ταῦτα πάντα ἀίδια τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ δὲ τῆς ὥρης περισταμένης τοτὲ μὲν πλείω γίνεται αὐτὰ ἐωυτῶν, τοτὲ δὲ ἐλάσσω, ἕκαστα κατὰ μέρος τε καὶ κατὰ φύσιν. Ὡς γὰρ ὁ ἐνιαυτὸς μετέχει μὲν πᾶς πάντων καὶ τῶν θερμῶν καὶ τῶν ψυχρῶν καὶ τῶν ξηρῶν καὶ τῶν ὑγρῶν, οὐ γὰρ ἂν μείνειεν οὐδὲν οὐδένα χρόνον ἄνευ πάντων τῶν ἐνεόντων ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, ἀλλ' εἰ ἐν τί γε ἐκλείποι, πάντ' ἂν ἀφανισθεῖη· ἀπὸ γὰρ τῆς αὐτῆς ἀνάγκης πάντα συνέστηκέ τε καὶ τρέφεται ὑπ' ἀλλήλων· οὕτω δὲ καὶ εἴ τι ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐκλείποι τούτων τῶν συγγεγονότων, οὐκ ἂν δύναίτο ζῆν ὄνθρωπος. Ἰσχύει δὲ ἐν τῷ ἐνιαυτῷ τοτὲ μὲν ὁ χειμῶν μάλιστα, τοτὲ δὲ τὸ ἔαρ, τοτὲ δὲ τὸ θέρος, τοτὲ δὲ τὸ φθινόπωρον.

οὕτω δὲ καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τοτὲ μὲν τὸ φλέγμα ἰσχύει, τοτὲ δὲ τὸ αἷμα, τοτὲ δὲ ἡ χολή, πρῶτον μὲν ἢ ξανθὴ, ἔπειτα δὲ ἢ μέλαινα καλεομένη. Μαρτύριον δὲ σαφέστατον, εἰ θέλοις τῷ αὐτῷ ἀνθρώπῳ δοῦναι τὸ αὐτὸ φάρμακον τετράκις τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἐμεῖταί σοι τοῦ μὲν χειμῶνος φλεγματοδέστατα, τοῦ δὲ ἤρος ὑγρότατα, τοῦ δὲ θέρους χολωδέστατα, τοῦ δὲ φθινοπώρου μελάντατα.

8

Ὄφειλει οὖν, τούτων ὧδε ἐχόντων, ὅσα μὲν τῶν νοσημάτων χειμῶνος αὖξεται, θέρους φθίνειν, ὅσα δὲ θέρους αὖξεται, χειμῶνος λήγειν, ὅσα μὴ ἐν περιόδῳ ἡμερέων ἀπαλλάσσεται· τὴν δὲ περίοδον αὐτὶς φράσω τὴν τῶν ἡμερέων. Ὅσα δὲ γίνεται ἤρος νοσήματα, προσδέχεσθαι χρὴ φθινοπώρου τὴν ἀπάλλαξιν ἔσεσθαι αὐτῶν· ὅσα δὲ φθινοπωρινὰ νοσήματα, τούτων τοῦ ἤρος τὴν ἀπάλλαξιν γενέσθαι· ὃ τι δ' ἂν τὰς ὥρας ταύτας ὑπερβάλλῃ νόσημα, εἰδέναι χρὴ ἐνιαύσιον αὐτὸ ἐσόμενον. Καὶ τὸν ἱητρὸν χρὴ οὕτως ἰστασθαι πρὸς τὰ νοσήματα ὡς ἐκάστου τούτων ἰσχύοντος ἐν τῷ σώματι κατὰ τὴν ὥρην τὴν αὐτῷ κατὰ φύσιν ἐοῦσαν μάλιστα.

9

Εἰδέναι δὲ χρὴ καὶ τάδε πρὸς ἐκείνοισιν· ὅσα πλησμονὴ τίκτει νοσήματα, κένωσις ἰᾶται, ὅσα δὲ ἀπὸ κενώσιος γίνεται, πλησμονὴ ἰᾶται, ὅσα δὲ ἀπὸ ταλαιπωρίας γίνεται, ἀνάπαυσις ἰᾶται, ὅσα δὲ ὑπερτέρη ἀργίῃ νοσήματα τίκτει, ταῦτα ταλαιπωρίῃ ἰᾶται. Τὸ δὲ σύμπαν γινῶναι, δεῖ τὸν ἱητρὸν ἐναντίον ἰστασθαι τοῖσι καθεστηκόσι νοσήμασι καὶ εἶδεσι καὶ ὥρησι καὶ ἡλικίῃσι, καὶ τὰ συντείνοντα λύειν, καὶ τὰ λελυμένα συντείνειν· οὕτω γὰρ ἂν μάλιστα τὸ κάμνον ἀναπαύοιτο, ἢ τε ἦσις τοῦτό μοι δοκεῖ εἶναι. Αἱ δὲ νοῦσοι γίνονται, αἱ μὲν ἀπὸ τῶν διαιτημάτων, αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ πνεύματος, ὃ ἐσαγόμενοι ζῶμεν. Τὴν δὲ διάγνωσιν χρὴ ἐκατέρου ὧδε ποιεῖσθαι· ὅταν μὲν ὑπὸ ἐνὸς νοσήματος πολλοὶ ἄνθρωποι ἀλίσκωνται κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, τὴν αἰτίην χρὴ ἀνατιθέναι τουτῷ ὃ τι κοινότατόν ἐστι καὶ μάλιστα αὐτῷ πάντες χρεώμεθα· ἔστι δὲ τοῦτο ὃ ἀναπνέομεν. Φανερόν γὰρ δὴ ὅτι τὰ διαιτήματα ἐκάστου ἡμέων οὐκ αἰτία ἐστίν, ὅτε γε ἄπτεται πάντων ἢ νοῦσος ἐξῆς καὶ τῶν νεωτέρων καὶ τῶν πρεσβυτέρων, καὶ γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν θωρησομένων καὶ τῶν ὑδροποτεόντων, καὶ τῶν μάζαν ἐσθιόντων καὶ τῶν ἄρτον σιτεομένων, καὶ τῶν πολλὰ ταλαιπωρεόντων καὶ τῶν ὀλίγα· οὐκ ἂν οὖν τὰ διαιτήματα αἰτία εἴη, ὅταν διαιτώμενοι πάντας τρόπους οἱ ἄνθρωποι ἀλίσκωνται ὑπὸ τῆς αὐτῆς νόσου. Ὅταν δὲ αἱ νοῦσοι γίνονται παντοδαπαὶ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, δῆλον ὅτι τὰ διαιτήματά ἐστιν αἰτία ἕκαστα ἐκάστοισι, καὶ τὴν θεραπείην χρὴ ποιεῖσθαι ἐναντιούμενον τῇ προφάσει τῆς νόσου, ὥσπερ μοι πέφρασαι καὶ ἐτέρωθι, καὶ τῇ τῶν διαιτημάτων μεταβάλλειν· δῆλον γὰρ ὅτι οἷσί γε εἴωθε χρῆσθαι ὠνθρωπος διαιτήμασιν, οὐκ ἐπιτήδειά οἱ ἐστίν ἢ πάντα, ἢ τὰ πλείω, ἢ ἓν γέ τι αὐτῶν· ἃ δεῖ καταμαθόντα μεταβάλλειν, καὶ σκεψάμενον τοῦ ἀνθρώπου τὴν τε ἡλικίην καὶ τὸ εἶδος καὶ τὴν ὥρην τοῦ ἔτεος καὶ τῆς νόσου τὸν τρόπον, τὴν θεραπείην ποιεῖσθαι, τὰ μὲν ἀφαιρέοντα, τὰ δὲ προστιθέντα, ὥσπερ μοι

καὶ πάλαι εἴρηται, πρὸς ἕκαστα τῶν ἡλικιῶν καὶ τῶν ὥρέων καὶ τῶν εἰδέων καὶ τῶν νοῦσων ἐν τε τῇ φαρμακείῃ προτρέπεισθαι καὶ ἐν τῇ διαίτῃ. Ὅταν δὲ νοσήματος ἐνὸς ἐπιδημίῃ καθεστήκη, δῆλον ὅτι οὐ τὰ διαιτήματα αἰτία ἐστίν, ἀλλ' ὁ ἀναπνέομεν, τοῦτ' αἰτιὸν ἐστίν, καὶ δῆλον ὅτι τοῦτο νοσερὴν τὴν ἀπόκρισιν ἔχον ἀνιᾶ. Τοῦτον χρὴ τὸν χρόνον τὰς παραινέσιαι ποιῆσθαι τοῖσιν ἀνθρώποισι τοιάσδε· τὰ μὲν διαιτήματα μὴ μεταβάλλειν, ὅτε γε οὐκ αἰτία ἐστὶ τῆς νοῦσου, τὸ δὲ σῶμα ὄρᾶν, ὅπως ἔσται ὡς ἀογκότατον καὶ ἀσθενέστατον, τῶν σιτίων τε ἀφαιρέοντα καὶ τῶν ποτῶν, οἷσιν εἰώθει χρῆσθαι, κατ' ὀλίγον· ἦν γὰρ μεταβάλλῃ ταχέως τὴν διαίταν, κίνδυνος καὶ ἀπὸ τῆς μεταβολῆς νεώτερόν τι γενέσθαι ἐν τῷ σώματι· ἀλλὰ χρὴ τοῖσι μὲν διαιτήμασιν οὕτω χρῆσθαι, ὅτε γε φαίνεται οὐδὲν ἀδικέοντα τὸν ἄνθρωπον· τοῦ δὲ πνεύματος ὅπως ἢ ῥύσις ὡς ἐλαχίστη ἐς τὸ στόμα ἐσίῃ καὶ ὡς ξινοτάτη προμηθεῖσθαι, τῶν τε χωρίων τοὺς τόπους μεταβάλλοντα ἐς δύναμιν, ἐν οἷσιν ἂν ἡ νοῦσος καθεστήκη, καὶ τὰ σώματα λεπτύνοντα· οὕτω γὰρ ἂν ἤκιστα πολλοῦ τε καὶ πυκνοῦ πνεύματος χρῆζοιεν οἱ ἄνθρωποι.

10

Ὅσα δὲ τῶν νοσημάτων γίνεται ἀπὸ τοῦ σώματος τῶν μελέων τοῦ ἰσχυροτάτου, ταῦτα δεινότατά ἐστίν· καὶ γὰρ ἦν αὐτοῦ μένη ἔνθ' ἂν ἄρξηται, ἀνάγκη, τοῦ ἰσχυροτάτου τῶν μελέων πονεομένου, πᾶν τὸ σῶμα πονεῖσθαι· καὶ ἦν ἐπὶ τῶν ἀσθενεστέρων τι ἀφίκηται ἀπὸ τοῦ ἰσχυροτάτου, χαλεπαὶ αἱ ἀπολύσεις γίνονται. Ὅσα δ' ἂν ἀπὸ τῶν ἀσθενεστέρων ἐπὶ τὰ ἰσχυρότερα ἔλθῃ, εὐλυτώτερα ἐστίν, ὑπὸ γὰρ τῆς ἰσχύος ἀποπαλήσεται ῥηϊδίως τὰ ἐπιρρέοντα.

11

Αἱ παχύταται τῶν φλεβῶν ὧδε πεφύκασιν· τέσσαρα ζεύγεά ἐστίν ἐν τῷ σώματι, καὶ ἐν μὲν αὐτῶν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ὀπισθεν, διὰ τοῦ ἀυχένου, ἔξωθεν παρὰ τὴν ῥάχιν ἔνθεν τε καὶ ἔνθεν, παρὰ τὰ ἰσχία ἀφικνεῖται καὶ ἐς τὰ σκέλεα, ἔπειτα διὰ τῶν κνημέων, ἐπὶ τῶν σφυρῶν τὰ ἔξω καὶ ἐς τοὺς πόδας ἀφήκει. Δεῖ οὖν τὰς φλεβοτομίας ἐπὶ τῶν ἀλγημάτων τῶν ἐν τῷ νώτῳ καὶ τοῖσιν ἰσχιόισιν ἀπὸ τῶν ἰγνύων ποιῆσθαι καὶ ἀπὸ τῶν σφυρῶν ἔξωθεν. Αἱ δ' ἕτεραι φλέβες, ἐκ τῆς κεφαλῆς παρὰ τὰ ὀστα διὰ τοῦ ἀυχένου, αἱ σφαγίτιδες καλεόμεναι, ἔσωθεν παρὰ τὴν ῥάχιν ἐκατέρωθεν φέρουσιν παρὰ τὰς ψόας ἐς τοὺς ὄρχιας καὶ ἐς τοὺς μηρούς, καὶ διὰ τῶν ἰγνύων ἐκ τοῦ ἔσωθεν μέρος, ἔπειτα διὰ τῶν κνημέων ἐπὶ τῶν σφυρῶν τὰ ἔσωθεν καὶ τοὺς πόδας. Δεῖ οὖν τὰς φλεβοτομίας ποιῆσθαι πρὸς τὰς ὀδύνας τὰς ἀπὸ τῶν ψοῶν καὶ τῶν ὄρχιων ἀπὸ τῶν ἰγνύων καὶ ἀπὸ τῶν σφυρῶν ἔσωθεν. Αἱ δὲ τρίται φλέβες ἐκ τῶν κροτάφων διὰ τοῦ ἀυχένου ὑπὸ τὰς ὠμοπλάτας, ἔπειτα συμφέρονται ἐς τὸν πλεύμονα καὶ ἀφικνεῖνται ἢ μὲν ἀπὸ τῶν δεξιῶν ἐς τὰ ἀριστερὰ ὑπὸ τὸν μαζὸν καὶ ἐς τὸν σπλήνα καὶ ἐς τὸν νεφρὸν, ἢ δὲ ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐς τὰ δεξιὰ ἐκ τοῦ πλεύμονος ὑπὸ τὸν μαζὸν καὶ ἐς τὸ ἥπαρ καὶ ἐς τὸν νεφρὸν, τελευτῶσι δὲ ἐς τὸν ἀρχὸν αὐταὶ ἀμφοτέραι. Αἱ δὲ τέταρται ἀπὸ τοῦ ἔμπροσθεν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ὀφθαλμῶν ὑπὸ τὸν ἀυχένα

καὶ τὰς κληΐδας, ἔπειτα διὰ τῶν βραχιόνων ἄνωθεν ἐς τὰς συγκαμπὰς, ἔπειτα διὰ τῶν πήχεων ἐς τοὺς καρπούς καὶ τοὺς δακτύλους, ἔπειτα ἀπὸ τῶν δακτύλων πάλιν διὰ τῶν στήθεων τῶν χειρῶν καὶ τῶν πήχεων ἄνω ἐς τὰς συγκαμπὰς, καὶ διὰ τῶν βραχιόνων τοῦ κάτωθεν μέρους ἐς τὰς μασχάλας, καὶ ἐκ τῶν πλευρέων ἄνωθεν ἢ μὲν ἐς τὸν σπλῆνα ἀφικνεῖται, ἢ δὲ ἐς τὸ ἥπαρ, ἔπειτα ὑπὲρ τῆς γαστροῦς ἐς τὸ αἰδοῖον τελευτῶσιν ἀμφοτέρω. Καὶ αἱ μὲν παχέαι τῶν φλεβῶν οὕτω πεφύκασιν. Εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τῆς κοιλίης φλέβες ἀνὰ τὸ σῶμα πολλαί τε καὶ παντοῖαι, δι' ὧν ἡ τροφή τῷ σώματι ἔρχεται. Φέρουσι δὲ καὶ ἀπὸ τῶν παχεῶν φλεβῶν ἐς τὴν κοιλίην καὶ ἐς τὸ ἄλλο σῶμα καὶ ἀπὸ τῶν ἐξωτάτω καὶ ἀπὸ τῶν ἔσω, καὶ ἐς ἀλλήλας διαδιδούσιν αἱ τε ἔσωθεν ἔξω καὶ αἱ ἔξωθεν ἔσω. Τὰς οὖν φλεβοτομίας δεῖ ποιεῖσθαι κατὰ τούτους τοὺς λόγους· ἐπιτηδεύειν δὲ χρὴ τὰς τομὰς ὡς προσωτάτω τάμνειν ἀπὸ τῶν χωρίων, ἔνθ' ἂν αἱ ὀδύνη μεμαθήκωσι γίνεσθαι καὶ τὸ αἷμα συλλέγεσθαι· οὕτω γὰρ ἂν ἤκιστα ἢ τε μεταβολὴ γίνοιτο μεγάλη ἐξαπίνης, καὶ τὸ ἔθος μεταστήσειας ἂν ὥστε μηκέτι ἐς τὸ αὐτὸ χωρίον συλλέγεσθαι.

12

Ὅσοι πῦον πολλὸν πτύουσιν ἄτερ πυρετοῦ ἔοντες, καὶ οἷσιν ὑπὸ τὸ οὔρον πῦον ὑφίσταται πολλὸν ἄτερ ὀδύνης ἐοῦσι, καὶ ὅσοισι τὰ ὑποχωρήματα αἱματώδεα ὥσπερ ἐν τῆσι δυσεντερίησι καὶ χρόνιά ἐστιν ἐοῦσι πέντε καὶ τριήκοντα ἑτέων καὶ γεραιτέροισι, τούτοις παῖσιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ τὰ νοσήματα γίνεται· ἀνάγκη γὰρ τούτους ταλαιπώρους τε γενέσθαι καὶ φιλοπόνους τῷ σώματι καὶ ἐργάτας νεηνίσκους ἔοντας, ἔπειτα δὲ ἐξανεθέντας τῶν πόνων σαρκωθῆναι μαλθακῆ σαρκὶ καὶ πολλὸν διαφοροῦσθαι τῆς προτέρας, καὶ πολλὸν διακεκριμένον ἔχειν τὸ σῶμα τὸ τε προϋπάρχον καὶ τὸ ἐπιτραφέν, ὥστε μὴ ὁμολογεῖν. Ὅταν οὖν νόσημά τι καταλάβῃ τοὺς οὕτω διακειμένους, τὸ μὲν παραχρῆμα διαφεύγουσιν, ὕστερον δὲ μετὰ τὴν νοῦσον χρόνῳ τήκεται τὸ σῶμα, καὶ ῥεῖ διὰ τῶν φλεβῶν, ἢ ἂν εὐρυχωρίας μάλιστα τύχη, ἰχωροειδές· ἦν μὲν οὖν ὀρμήσῃ ἐς τὴν κοιλίην τὴν κάτω, σχεδόν τι οἷόν περ ἐν τῷ σώματι ἂν ἐνῆ τοιοῦτον καὶ τὸ διαχώρημα γίνεται· ἄτε γὰρ τῆς ὁδοῦ κατάντεος ἐούσης, οὐχ ἴσταται πολλὸν χρόνον ἐν τῷ ἐντέρω. Οἷσι δ' ἂν ἐς τὰ στήθεα ἐσφυῆ, ὑπόπυον γίνεται· ἄτε γὰρ τῆς καθάρσιος ἀνάντεος ἐούσης, καὶ χρόνον ἐναυλιζόμενον πολλὸν ἐν τῷ στήθει, κατασῆπεται καὶ γίνεται πυοειδές. Οἷσι δ' ἂν ἐς τὴν κύστιν ἐξερευῆται, ὑπὸ τῆς θερμότητος τοῦ χωρίου λευκὸν γίνεται, καὶ διακρίνεται· καὶ τὸ μὲν ἀραιότατον ἐφίσταται ἄνω, τὸ δὲ παχύτατον κάτω, ὃ δὴ πῦον καλεῖται. Γίνονται δὲ καὶ οἱ λίθοι τοῖσι παιδίοισι διὰ τὴν θερμότητα τοῦ χωρίου τε τούτου καὶ τοῦ ὅλου σώματος, τοῖσι δὲ ἀνδράσι οὐ γίνονται λίθοι διὰ τὴν ψυχρότητα τοῦ σώματος. Εὖ γὰρ χρὴ εἰδέναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῇ πρώτῃ τῶν ἡμερέων θερμότατός ἐστιν αὐτὸς ἐωυτοῦ, τῇ δὲ ὑστάτῃ ψυχρότατος· ἀνάγκη γὰρ αὐξανόμενον καὶ χωρέον τὸ σῶμα πρὸς βίην θερμὸν εἶναι· ὅταν δὲ ἄρξηται μαραίνεισθαι τὸ σῶμα, καταρρέον πρὸς εὐπέτειαν, ψυχρότερον γίνεται· καὶ κατὰ τοῦτον τὸν λόγον, ὅσον τῇ πρώτῃ τῶν ἡμερέων πλεῖστον αὐξεται ὁ ἄνθρωπος, τοσοῦτον θερμότατος γίνεται, καὶ τῇ ὑστάτῃ τῶν ἡμερέων, ὅσον πλεῖστον

καταμαραίνεται, τοσοῦτον ψυχρότατον ἀνάγκη εἶναι. Ὑγιεῖς δὲ γίνονται αὐτόματοι οἱ οὕτω διακεείμενοι, πλείστοι μὲν ἐν τῇ ὥρῃ, ἣ ἄρχονται τήκεσθαι, δυοῖν καὶ τεσσεράκοντα ἡμερέων· οἷσι δ' ἂν τὴν ὥρην ταύτην ὑπερβάλλη, ἐνιαυτῷ αὐτόματοι, ἦν μή τι ἄλλο κακουργῆται ὄνθρωπος.

13

Ὅσα τῶν νοσημάτων ἐξ ὀλίγου γίνεται, καὶ ὅσων αἱ προφάσιες εὐγνωστοί, ταῦτα δὲ ἀσφαλέστατά ἐστιν προαγορεύεσθαι· τὴν δὲ ἡσιν χρὴ ποιεῖσθαι αὐτῶν ἐναντιούμενον τῇ προφάσει τῆς νόσου· οὕτω γὰρ ἂν λύοιτο τὸ τὴν νόσον παρέχον τῷ σώματι.

14

Οἷσι δὲ ψαμμώδεα ὑφίσταται ἢ πῶροι ἐν τῷ οὖρῳ, τούτοισι τὴν ἀρχὴν φύματα ἐγένετο πρὸς τῇ φλεβῇ τῇ παχειῇ, καὶ διεπύησεν, ἔπειτα δὲ, ἅτε οὐ ταχέως ἐκτραγέντων τῶν φυμάτων, πῶροι συνεστράφησαν ἐκ τοῦ πύου, οἵτινες ἔξω θλίβονται διὰ τῆς φλεβὸς σὺν τῷ οὖρῳ ἐς τὴν κύστιν. Οἷσι δὲ μῦνον αἱματώδεα τὰ οὐρήματα, τούτοισι δὲ αἱ φλέβες πεπονήκασιν· οἷσι δ' ἐν τῷ οὐρήματι παχεῖ ἐόντι σαρκία σμικρὰ τριχοειδέα συνεξέρχεται, ταῦτα δὲ ἀπὸ τῶν νεφρῶν εἰδέναι χρὴ ἐόντα· ὅσοισι δὲ καθαρὸν τὸ οὖρον, ἄλλοτε δὲ καὶ ἄλλοτε, οἷον πίτυρα ἐμφαίνεται ἐν τῷ οὐρήματι, τούτοισι δὲ ἡ κύστις ψωριᾷ.

15

Οἱ πλείστοι τῶν πυρετῶν γίνονται ἀπὸ χολῆς· εἶδεα δὲ σφέων ἐστὶ τέσσερα, χωρὶς τῶν ἐν τῆσιν ὀδύνησιν γινομένων τῆσιν ἀποκεκριμένησιν· ὀνόματα δ' αὐτοῖσιν ἐστὶ σύννοχος καὶ ἀμφημερινὸς καὶ τριταῖος καὶ τεταρταῖος. Ὁ μὲν οὖν σύννοχος καλεόμενος γίνεται ἀπὸ πλείστης χολῆς καὶ ἀκρητεστάτης, καὶ τὰς κρίσις ἐν ἐλαχίστῳ χρόνῳ ποιεῖται· τὸ γὰρ σῶμα οὐ διαψυχόμενον οὐδένα χρόνον συντήκεται ταχέως, ἅτε ὑπὸ πολλοῦ τοῦ θερμοῦ θερμαινόμενον. Ὁ δὲ ἀμφημερινὸς μετὰ τὸν σύννοχον ἀπὸ πλείστης χολῆς γίνεται, καὶ ἀπαλλάσσεται τάχιστα τῶν ἄλλων, μακρότερος δ' ἐστὶ τοῦ σύννοχου, ὅσῳ ἀπὸ ἐλάσσονος γίνεται χολῆς, καὶ ὅτι ἔχει ἀνάπαυσιν τὸ σῶμα, ἐν δὲ τῷ συνόχῳ οὐκ ἀναπαύεται οὐδένα χρόνον. Ὁ δὲ τριταῖος μακρότερός ἐστὶ τοῦ ἀμφημερινοῦ, καὶ ἀπὸ χολῆς ἐλάσσονος γίνεται· ὅσῳ δὲ πλείονα χρόνον ἐν τῷ τριταίῳ ἢ ἐν τῷ ἀμφημερινῷ τὸ σῶμα ἀναπαύεται, τοσοῦτω χρονιώτερος οὗτος ὁ πυρετὸς τοῦ ἀμφημερινοῦ ἐστὶν. Οἱ δὲ τεταρταῖοι τὰ μὲν ἄλλα κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον, χρονιώτεροι δὲ εἰσι τῶν τριταίων, ὅσῳ ἔλασσόν μετέχουσι μέρος τῆς χολῆς τῆς τὴν θερμασίην παρεχούσης, τοῦ τε διαψύχεσθαι τὸ σῶμα πλέον μετέχουσι· προσγίνεται δ' αὐτοῖσιν ἀπὸ μελαίνης χολῆς τὸ περισσὸν τοῦτο καὶ δυσάπλλακτον· μέλαινα γὰρ χολὴ τῶν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντων γλισχρότατον, καὶ τὰς ἔδρας χρονιωτάτας ποιεῖται. Γνώση δὲ τῷδε, ὅτι οἱ τεταρταῖοι πυρετοὶ μετέχουσι τοῦ μελαγχολικοῦ· φθινοπώρου μάλιστα οἱ ἄνθρωποι ἀλίσκονται ὑπὸ τῶν τεταρταίων καὶ ἐν τῇ ἡλικίῃ τῇ ἀπὸ πέντε καὶ εἴκοσιν

ἐτέων ἐν τὰ δύο καὶ τεσσεράκοντα· ἡ δὲ ἡλικίη αὕτη ὑπὸ μελαίνης χολῆς κατέχεται μάλιστα πασέων τῶν ἡλικιῶν, ἢ τε φθινοπωρινῆ ὥρῃ μάλιστα πασέων τῶν ὠρέων. Ὅσοι δ' ἂν ἀλῶσιν ἔξω τῆς ὥρῃς ταύτης καὶ τῆς ἡλικίης ὑπὸ τεταρταίου, εὖ χρὴ εἰδέναι μὴ χρόνιον ἐσόμενον τὸν πυρετὸν, ἦν μὴ τι ἄλλο κακουργῆται ἄνθρωπος.

O PŘIROZENOSTI ČLOVĚKA

1

Kdo je zvyklý poslouchat ty, kteří mluví o lidské přirozenosti více, než kolik z ní se týká lékařství, tomu tato řeč nebude vhod. Nijak totiž netvrdím, že člověk je vzduch nebo oheň nebo voda nebo země anebo něco jiného, o čem není jasné, že je to obsaženo v člověku, nýbrž ponechám takové řeči těm, kdo je chtějí říkat. Zdá se mi totiž, že ti, kdo to říkají, nenahlízejí věc správně; a i když neříkají totéž, přece všichni užívají tutéž myšlenku, a pro tuto myšlenku mají totéž odůvodnění. Říkají totiž, že je jakési jedno, ať už je to cokoli, a toto jedno je jedním a vším, neshodnou se však na jeho jménu. Jeden tvrdí, že ono jedno a vše je vzduch, druhý zase, že oheň, další, že voda, jiný, že země, a každý snáší pro svou řeč svědectví a důkazy, které nestojí za nic. Když totiž všichni vyjadřují tutéž myšlenku, ale neříkají totéž, je zřejmé, že věci vůbec nerozumějí. To by člověk nejlépe poznal, kdyby byl přítomen jejich přímému střetu v řeči. Když totiž mluví proti sobě navzájem titíž mužové před týmiž posluchači, nikdy nemá převahu v řeči třikrát za sebou týž muž, ale jednou je to ten, podruhé onen, potřetí zase takový, který umí nejlépe mluvit k davu. A přitom je správné, aby ten, kdo o sobě tvrdí, že tyto věci dobře zná, uměl vždy vyslovit takovou řeč, kterou by zvítězil, jestliže ovšem skutečně zná to, co je, a umí to řádně objasnit. Ale já se domnívám, že takoví lidé si ve svých řečech navzájem vyvracejí jen jména, a to z nevědomosti, a znovu tak pozdvihují učení Melissovo.

2

O těchto lidech stačí, co bylo řečeno. Co se týče lékařů, z těch jedni tvrdí, že člověk je krev, další, že žluč, jiní zase, že hlen. I oni všichni však užívají jedno a totéž odůvodnění: říkají totiž, že je jakési jedno – ať už ho chce každý z nich pojmenovat jakkoli –, a toto jedno proměňuje svou podobu i účinnost, když je k tomu donuceno působením tepla a chladu, a stává se tak sladkým nebo trpkým, bílým nebo černým, nebo čímkoli jiným. Mně se však vůbec nezdá, že by se věci měly takto. Oproti většině lidí, kteří hlásají takové nebo velmi podobné myšlenky, já tvrdím, že kdyby byl člověk jedno, nebyl by s to zakoušet bolest; nebylo by totiž nic, skrze co by jedno mohlo zakoušet bolest. Avšak i kdyby bolest zakoušel, nutně by i prostředek léčby byl jeden; ve skutečnosti je jich však mnoho, a to proto, že v těle je mnoho součástí, a ty kdykoli se navzájem zahřívají či ochlazují proti přirozenosti, anebo se zase vysušují či zvlhčují, plodí nemoci. Proto je také mnoho druhů nemocí a mnoho způsobů léčby.

Žádám toho, kdo tvrdí, že člověk sestává pouze z krve a z ničeho jiného, aby ukázal, že krev ani nemění svou podobu, ani se nemění v cokoli jiného, ale že existuje buď nějaká roční doba nebo nějaký věk člověka, kdy se krev zdá být jedinou součástí člověka. Měla by totiž být jedna roční doba, ve které by se ukázala sama o sobě tak, jak je. A totéž namítám i proti tomu, kdo tvrdí, že člověk je hlen, i proti tomu, kdo říká, že je žluč. Já však ukážu, že to, z čeho podle mého soudu člověk sestává, je vždy totéž a stejné, jak podle

ustáleného chápání, tak podle přirozenosti, a to v mládí i ve stáří, a stejně tak v chladné jako v teplé roční době; poskytnu také důkazy a objasním důvody, proč každá jednotlivá součást v těle nutně roste a hyne.

3

Za prvé, má-li něco vzniknout, pak nutně nikoli z jednoho; jak by totiž jedno mohlo něco zrodit, pokud by se nesmísilo s něčím jiným? Dále, ani jediná věc by nemohla vzniknout, kdyby se navzájem nemísilo to, co je stejnorodé a co má stejnou účinnost. A nic by nevzniklo ani tehdy, pokud by se ve správném poměru a na stejné úrovni nespojilo teplé s chladným a suché s vlhkým, ale kdyby naopak jedno výrazně převažovalo nad druhým, silnější nad slabším. Takže jak by mohlo vůbec něco vzniknout z jednoho, když nevzniká ani z více věcí, pokud náhodou nejsou dobře uspořádány ve vzájemné směsi?

Nutně tedy, má-li se to s přirozeností všeho, i člověka, takto, pak člověk není jedno, ale každá z částí podílejících se na vzniku má v těle takovou účinnost, s jakou právě ke zrodu přispěla. Stejně nutně ve chvíli, kdy lidské tělo zaniká, se vrací každá z jeho součástí ke své vlastní přirozenosti, vlhké k vlhkému, suché k suchému, teplé k teplému a chladné k chladnému.

Taková je přirozenost všech živých bytostí i všeho ostatního: vše stejným způsobem vzniká a stejným způsobem zaniká. Jejich přirozenost se totiž utváří ze všech uvedených součástí a končí tak, jak bylo řečeno: odkud každá z částí při svém utváření povstala, tam se také vrací.

4

Lidské tělo v sobě obsahuje krev, hlen a žlutou a černou žluč; ty představují přirozenost těla i příčinu jeho nemoci a zdraví. Nejlepšímu zdraví se těší tehdy, když jsou tyto jeho součásti v řádném poměru mezi sebou jak co do své účinnosti, tak co do množství, a také když se nacházejí v nejlepší směsi. Nemoc se objeví tehdy, když se některá z uvedených součástí v těle vyskytne odděleně v menším nebo větším množství a není dobře promíchána se všemi ostatními.

Nutně totiž, kdykoli se některá z těchto součástí odloučí a stojí sama o sobě, nejenže vznikne nemoc v místě, které opustila, ale i místo, kde se usadí a kam se vylije, bude zcela přeplněno, a takto se stane zdrojem bolesti a trápení. Kdykoli se totiž některá z těchto částí vylije mimo tělo ve větší míře, než jakou připouští její nadbytek v těle, působí takový úbytek bolest. Dojde-li naopak k vyprázdnění dovnitř, ke změně místa a k odloučení od ostatních součástí, pak na základě toho, co bylo řečeno, způsobí zcela nutně dvojitou bolest, a to jak v místě, které opustila, tak tam, kde se nahromadila v příliš velkém množství.

5

Řekl jsem, že objasním, že součásti, z nichž podle mě člověk sestává, jsou stále tytéž

jak podle ustáleného chápání, tak podle přirozenosti. Tvrdím tedy, že se jedná o krev, hlen a žlutou a černou žluč; dále že jména těchto součástí jsou rozlišena podle ustáleného zvyku a žádná z nich nenese totéž označení jako jiná; a dále že jsou rozlišeny i jejich podoby podle přirozenosti, takže se ani hlen nijak nepodobá krvi, ani krev žluči, ani žluč hlenu. A jak by si mohly být navzájem podobné, když se liší na pohled co do barvy, a ani si nejsou podobné na omak? Nejsou totiž ani stejně teplé, ani stejně studené, ani suché či vlhké. Nutně tedy, když se navzájem natolik od sebe liší svou podobou i co do své účinnosti, nejsou nějaké jedno, ledaže by oheň a voda byly jedno.

Že všechny tyto součásti nejsou jedno, ale každá z nich má svou vlastní účinnost i přirozenost, poznáš z následujícího: podaš-li člověku lék, který vypuzuje hlen, vyzvrátí hlen; pokud bys však podal lék, který vypuzuje žluč, potom vyzvrátí žluč. Stejně tak se tělo očisťuje od černé žluči, pokud bys podal lék, který vyhání černou žluč; a kdybys jej zranil někde na těle tak, aby vznikla rána, vylije se z něj krev. A to vše budeš pozorovat ve dne i v noci, v zimě i v létě, dokud je tělo s to vdechovat a zase vydechovat vzduch nebo dokud není zcela zbaveno některé ze svých vrozených součástí. Vrozené jsou ty součásti, které jsem uvedl – a jak by mohly nebýt vrozené?

Za prvé je tedy zřejmé, že člověk v sobě obsahuje všechny tyto součásti vždy, po celou dobu svého života, dále že se zrodil z člověka, který je v sobě také měl, a že byl vyživován člověkem, který měl v sobě všechno to, co je předmětem mé řeči a mého výkladu.

6

Domnívám se, že ti, kdo tvrdí, že člověk je jedno, se řídí následující myšlenkou: když totiž viděli některé lidi užít pročišťovací léky a poté zemřít na následky přílišného pročišťování – přitom jedni vylučovali žluč, další hlen –, domnívali se, že člověk je složen právě z toho prvku, který ho viděli vylučovat, když umíral. I ti, kdo tvrdí, že člověk je jenom krev, se řídí touž myšlenkou: protože viděli, že když jsou lidé zabíjeni, teče jim z těla krev, usoudili z toho, že právě ona představuje život člověka, a tyto důkazy užívají ve svých řečech.

Avšak za prvé, nikdo ještě dosud nezemřel na následky přílišného pročišťování, při kterém vylučoval jen žluč; ale kdykoliv někdo požije lék, který vyhání žluč, nejprve zvrací žluč, potom hlen, dále černou žluč a nakonec, když už umírá, zvrací čistou krev. Totéž způsobují i léky vyhánějící hlen: nejprve se po nich zvrací hlen, pak žlutá žluč, potom černá, a nakonec, když nastává smrt, čistá krev.

Lék totiž, kdykoli vejde do těla, k sobě napřed přitahuje to, co je mu svou přirozeností nejbližší ze všech složek, jež se v těle nacházejí, pak však k sobě táhne i jiné složky a vypuzuje je z těla ven. Stejně je tomu i u rostlin a semen: kdykoliv se totiž něco ocitne v zemi, přitahuje k sobě to, co je mu v zemi podle přirozenosti nejbližší – a v zemi se nachází ostré, teplé, sladké, slané i vše další. Nejprve tedy přitáhne většinu toho, co je mu podle přirozenosti nejbližší, pak však k sobě přitahuje i jiné složky.

A právě takovým způsobem účinkují v těle léky: to, co vypuzuje žluč, vede nejprve k vyloučení co možná nejčistší žluči, a potom takové, která už se nachází v nějaké směsi; analogicky léky vážící na sebe hlen nejprve vypuzují hlen co možná nejčistší, potom smíšený. Také je-li někdo zabíjen, teče mu napřed velmi teplá a jasně červená krev, potom však už smíšená s hlenem a žlučí.

7

Hlen se v člověku hromadí v zimě, neboť je z toho, co se v těle nachází, svou přirozeností zimě nejbližší, protože je nejstudenější. Důkazem toho, že je hlen nejstudenější, je následující skutečnost: dotkneš-li se hlenu, žluči a krve, pak zjistíš, že hlen je nejstudenější. Přitom je také nejlepivější a vyžaduje – hned po černé žluči – největší sílu, má-li být přitažen či vypuzen; a to, co vyžaduje sílu, aby bylo přitaženo, se ohřívá, neboť je k tomu nuceno silou. Ale i odhlédneme-li od všech těchto věcí, hlen se jeví být nejstudenější kvůli své přirozenosti.

Že zima plní tělo hlenem, poznáš ostatně i z toho, že v této roční době obsahují vykašlané i vysmrkané výměšky co nejvíce hlenu, touto roční dobou se také objevují otoky plné bílého hlenu a jim podobné nemoci, jež nejčastěji působí hlen. Na jaře ještě hlen v těle silně působí a krev přibírá na síle, neboť chladné dny ustupují a po nich přicházejí deště. Krev tedy nabírá na síle vlivem dešťů a teplých dní; tato část roku je jí podle přirozenosti nejbližší, neboť krev je vlhká a teplá. Poznáš to z následujícího: na jaře a v létě trpí lidé nejčastěji úplavicí, spouští se jim krev z nosu, jsou nejteplejší a červení. Během léta krev ještě podržuje svou sílu, zatímco v těle přibývá žluči, a tak to pokračuje až do podzimu. Na podzim krve ubývá, neboť toto roční období je svou přirozeností jejím protikladem; v létě a na podzim tedy v těle převažuje žluč. Poznáš to z toho, že lidé v této roční době sami od sebe zvracejí žluč, a podávají-li se jim pročišťovací léky, jejich výměšky jsou plné žluči; je to ale zřejmé i z horeček, kterými trpí, a ze zbarvení jejich pleti. Hlen sám o sobě dosahuje během léta minima své síly, neboť toto roční období, suché a teplé, je mu svou přirozeností protikladné. Krev zase dosahuje v člověku minima své síly na podzim; vždyť podzim je suchý a začíná lidské tělo ochlazovat. Na podzim naopak dosahuje svého maxima černá žluč, a to jak co do množství, tak co do síly. S příchodem zimy se však žluč ochlazuje a její množství se snižuje, a naopak – pro množství dešťů i pro délku nocí – opět vzrůstá hlen.

Lidské tělo se tedy skládá ze všech těchto složek, které jsou v něm obsaženy neustále, avšak na základě opakujících se změn ročních dob procházejí fázemi vzrůstu i úbytku, a to vždy popořadě a podle přirozenosti. Rok jako celek se totiž podílí na všem: na teple, zimě, suchosti i vlhkosti; vždyť ani na jedinou chvíli by nic nemohlo zůstat beze všech ostatních složek, ze kterých se náš svět skládá, ale kdyby jedna jediná chyběla, zmizelo by všechno. Neboť vše je složeno a uspořádáno na základě téže nutnosti, a na jejím základě se také vše vyživuje navzájem. Totéž platí i pro člověka: kdyby mu chyběla jediná z těchto vrozených součástí, nemohl by žít.

V průběhu roku převládá tu zima, pak zase jaro, potom léto, posléze podzim; stejně tak u člověka převládá tu hlen, tu krev, pak zase žluč – nejprve žlutá, potom žluč zvaná černá. Nejzřejmějším dokladem toho je skutečnost, že podáš-li témuž člověku tentýž lék čtyřikrát za rok, bude látka, kterou vyzvrátí, v zimě hlenovitá, na jaře velmi vlhká, v létě plná žluči a na podzim černá.

8

Z výše řečeného je zřejmé, že ty z nemocí, které se objevují v zimě, v létě mizí, a naopak ty, které se objevují v létě, v zimě ustupují, pokud se ovšem nejedná o takové, jaké se završí v periodě několika dnů; k této periodě se ještě ve výkladu vrátím. U nemocí, které vypuknou na jaře, je třeba očekávat s podzimem jejich konec; a ty nemoci, které vypuknou na podzim, nutně končí s jarem. Překročí-li však nemoc uvedené hranice ročních dob, pak je zapotřebí vědět, že bude trvat celý rok. Lékař má tedy čelit nemocem s vědomím toho, že každá z nich ovládá tělo v době, která je jí svou přirozeností nejbližší.

9

K tomu je třeba znát ještě následující: nemoci, které vznikají z naplnění, se léčí vyprázdněním, a naopak ty, které vznikají z vyprázdnění, se léčí naplněním; stejně tak nemoci způsobené námahou léčí odpočinek, a nemoci vyvolané přílišnou nečinností léčí námaha a cvičení.

Shrňme: lékař má umět stanovit protiváhu daným nemocím, ustrojení pacientů, ročním dobám i věku; má uvolňovat to, co je napnuté, a napínat uvolněné. Takto totiž nemocné místo nejspíše dojde úlevy – a v tom, domnívám se, spočívá léčba.

Nemoci vznikají jednak ze životosprávy člověka, jednak ze vzduchu, který vdechujeme, abychom žili. Rozlišení mezi nimi je třeba provést následujícím způsobem: kdykoliv totiž onemocní naráz mnoho lidí zároveň jednou nemocí, je třeba přisoudit příčinu tomu, co je všem společné a co všichni nejvíce užíváme: a to je to, co dýcháme. Je tedy zřejmé, že životospráva každého z nás není příčinou nemoci, která propuká postupně u všech, mladých i starých, žen i mužů, stejně u těch, kdo pijí víno, i u těch, kdo pijí vodu, u těch, kdo jedí chleba z ječmene, i u těch, kdo se živí pšeničným chlebem, u těch, kdo těžce pracují, i u těch, kdo se namáhají jen málo. Není tedy příčinou životospráva, když onemocní touž nemocí lidé, jejichž způsob života je velmi rozdílný.

Pokud však ve stejnou dobu propuknou nemoci zcela rozdílné, je zjevné, že příčinou každé z nich je vždy životospráva daného jedince, a v léčbě je třeba se postavit proti vlastní příčině nemoci, jak jsem vyložil jinde, a provést změny v životosprávě. Je totiž zřejmé, že životospráva, které byl člověk přivyklý, pro něj není vhodná, ať už jako celek nebo z valné míry nebo aspoň v některé své části. To je třeba důkladně prozkoumat a změnit a se stálým zřetelem k věku člověka, jeho ustrojení, roční době i povaze nemoci stanovit léčbu: jedno odvrhnout, další předepsat, jak už jsem vyložil dříve; a s ohledem na věk, roční dobu, ustrojení pacienta i povahu nemoci přistoupit k přiměřené

medikamentaci i životosprávě.

Jakmile se však epidemicky rozšíří jedna jediná nemoc, je zřejmé, že její příčinou není životospráva, ale to, co dýcháme a co tělu zjevně škodí proto, že v sobě obsahuje zárodek vyvolávající nemoc. Tehdy je třeba dávat lidem následující doporučení: neměnit životosprávu, neboť ta není příčinou nemoci, a hledět k tomu, aby se tělo co možná nejvíce oslabilo a zeštíhlelo, a to postupným odebíráním jídel a nápojů, na něž bylo zvyklé. Pokud by se totiž změnila životospráva rychle, bylo by tu nebezpečí, že se v těle na základě této změny objeví nějaká nová porucha. Je tedy třeba užívat takové životosprávy, která člověku zjevně nijak neškodí. Co se pak týče vzduchu, je žádoucí dbát, aby jeho vdechovaný proud byl co nejmenší a vzduch aby byl co nejčerstvější. Proto je třeba – nakolik je to ovšem možné – opustit místa, kde se nemoc objevila, a také oslabit tělo, neboť v takovém stavu mají lidé nejmenší potřebu hojně a často dýchat.

10

Nemoci, které vznikají v nejodolnějších částech těla, bývají nejhorší. Pokud totiž nemoc zůstane tam, kde vznikla, pak nutně, trpí-li jeho nejodolnější část, musí trpět celé tělo; a přejde-li nemoc z nejodolnější části těla na slabší, léčba bývá obtížná. Naopak snáze se dají léčit ty nemoci, jež přejdou ze slabších částí na ty odolnější, jejichž silou je tento přítok snadno odražen.

11

Největší cévy jsou uspořádány takto: v těle se nacházejí čtyři páry, z nichž jeden vede z týlu přes krk po obou stranách páteře přes kyčle a stehna dolů k holením, odkud pokračuje ke kotníkům a končí na chodidlech. Při bolestech zad a kyčlí je tedy třeba pustit žilou v podkolení a na vnější straně kotníků. Druhý pár cév, zvaných jugulární, prochází z hlavy podél uší přes krk a z obou stran vnitřkem podél páteře přes bedra k varlatům a stehnům; odtud pokračuje přes vnitřní stranu podkolení a přes bérce k vnitřní straně kotníků a končí na chodidlech. Při bolestech beder a varlat je tedy třeba pouštět žilou v podkolení a na vnitřní straně kotníků. Třetí pár cév vede ze spánků přes krk k lopatkám, odkud se sbíhá do plic a pokračuje jedna přes hrudník zprava doleva ke slezině a ledvinám, druhá zleva doprava z plic přes hrudník do jater a do ledvin; obě končí u řitního otvoru. Čtvrtý pár cév vede z čela a od očí přes krk ke klíčnímu kostem, odkud sestupuje horní částí paží k loktům a přes předloktí k zápěstí a do prstů. Odtud se zase vrací zpět přes hřbet ruky a předloktí nahoru k loktům a přes horní část paží do podpaží. Z horní části hrudníku pak vede jedna céva do sleziny a druhá do jater, aby obě, po průchodu nad žaludkem, skončily v ohanbí.

Takto jsou tedy uspořádány velké cévy. Kromě toho jsou však ještě cévy – a je jich velmi mnoho a navzájem velmi rozdílných –, které vycházejí z dutiny břišní a pokračují do celého těla, kam rozvádějí výživu. Další cévy vycházejí z velkých cév, jak z vnějších, tak z vnitřních, a vedou do dutiny břišní a do zbytku těla; také jsou spolu navzájem

propojeny, a to jak vnitřní s vnějšími, tak vnější s vnitřními. Pouštění žilou je tedy třeba provádět podle následujících pravidel: je třeba postarat se o to, aby byl řez veden co nejdále od místa, kde obvykle vznikají bolesti a kde se hromadí krev. Tak se lze totiž nejspíše vyhnout tomu, že by náhle došlo k velké změně, a změnou zvyku dosáhneš toho, že se krev už nebude shromažďovat na jednom místě.

12

Jsou lidé, kteří vykašlávají mnoho hlenu, aniž by měli horečku, i lidé, kteří vylučují v moči mnoho hlenu, aniž by měli bolesti, a další, kteří mají, a to dlouhodobě, krvavou stolici jako při úplavici; je-li takovým lidem třicet pět let a více, pak u nich nemoc vzniká z těžké příčiny. Tito lidé totiž nutně vedli ve svém mládí namáhavý život, věnovali se těžké práci a jejich tělo bylo vystaveno námahám; poté však, když byli vysvobozeni z těchto námah, začali obrůstat masem, ale ochablým, velmi odlišným od toho předchozího. V jejich těle se tedy natolik liší jeho původní část od té pozdější, že shoda není možná.

Kdykoliv tedy lidi s takovýmto ustrojením přepadne nějaká nemoc, nejprve se z ní zotavují, avšak později, po nemoci, se tělo časem jakoby roztéká a cévami teče hustá tekutina, neboť tudy pro ni vede nejsnazší cesta. Pokud tok míří do spodních částí dutiny břišní, zůstává podobný tomu, jaký byl v těle, i když z těla vychází; protože totiž směr toku vede dolů, nezůstává tekutina dlouho ve střevě. Avšak tehdy, když se tekutina vylije do prsou, vzniká hnisavý výtok; k pročišťování totiž dochází při pohybu vzhůru, a během dlouhé doby, kdy tekutina zůstává v prsou, začíná hnit a hnisat. Konečně v případech, kdy se dostane do měchýře, kvůli vysoké teplotě tohoto orgánu zbělá a rozdělí se na dvě části: nejjemnější část postupuje nahoru, zatímco ta nejtěžší zase dolů; tu nazýváme hnisem. Pro vysokou teplotu tohoto orgánu, ale i celého těla, vznikají u dětí močové kameny. U dospělých k tomu naopak nedochází, a to kvůli celkovému chladu jejich těla.

Je totiž třeba vědět, že člověk je v prvním dni svého života nejteplejší, zato v posledním dni nejstudenější. Tělo, které roste a rozvíjí se v život, je totiž nutně teplé; jakmile ale začne vyhasínat a spěje ke svému zániku, začne se ochlazovat. Z téhož důvodu tedy člověk, který roste v prvním dni svého života v nejvyšší míře, je také nejteplejší, a v posledním dni svého života, kdy je nejbližší svému zániku, je nutně nejstudenější. Lidé ustrojení tak, jak bylo řečeno výše, se sami uzdravují většinou v té roční době, kdy se jejich tělo začalo roztékat, a to během čtyřiceti dvou dní; ti, jejichž nemoc se protáhne i přes tuto dobu, se pak sami uzdraví po roce, pokud ovšem na ně nedolehne nějaké další zlo.

13

Ty z nemocí, které vznikají jen z malého porušení a jejichž příčiny jsou dobře známy, mají nejbezpečnější prognózu. Léčbu je třeba založit tak, aby se postavila příčině nemoci; tak je totiž možné odstranit to, co v těle způsobuje nemoc.

14

Tvoří-li se u některých lidí v moči pískovité či kamenité usazeniny, je tomu tak proto, že nejprve u nich vznikly při velké cévě vředy, ve kterých se vytvořil hnis. Protože se však tyto vředy rychle neotevřely, srazily se z hnisu kameny, které jsou tlačeny spolu s močí cévou ven do močového měchýře. Ti, kdo vylučují ve své moči krev, mají nemocné jen cévy; vyskytují-li se však u někoho v husté moči drobná masitá vlákna, podobná vlasům, pak věz, že pocházejí z ledvin. Je-li moč čistá a jen čas od času se v ní objevují otrubovité sraženiny, pak je močový měchýř napaden svrabem.

15

Většinu horeček působí žluč. Rozeznáváme čtyři druhy horeček, nepočítaje ty, které se připojují k lokálně vzniklým bolestem. Nazývají se nepřetržitá, denní, třídní a čtyřdní. Takzvaná nepřetržitá horečka vzniká z velkého množství zcela nesmíšené žluče a ve velmi krátké době způsobuje krize, neboť tělo, stále ohříváné velkým množstvím tepla, se není s to ani na chvíli ochladit a rychle se stravuje.

Denní horečka vzniká z největšího množství žluče hned po horečce nepřetržité a ustává rychleji než obě zbylé, je ale delší než horečka nepřetržitá, a to o tolik, o kolik menší množství žluče je jejím původcem, a také proto, že tělo má během ní určitý oddech, zatímco při nepřetržité horečce si neodpočine ani na chvíli.

Třídní horečka trvá déle než horečka denní a vzniká zase z o něco menšího množství žluče; o kolik delší oddech má tělo během třídní horečky než u horečky denní, o tolik déle trvá tato horečka oproti denní horečce.

Čtyřdní horečky se řídí tímž pravidlem: trvají o tolik déle než třídní, o kolik nižší je množství žluče, jež vyvolává horkost, takže se tělo může déle ochlazovat. Tuto délku i neodbytnost nemoci způsobuje černá žluč: ta je totiž ze všech tekutin přítomných v těle nejlepivější a na místě, kde se usadila, vydrží nejdéle.

Že jsou čtyřdní horečky způsobovány černou žlučí, poznáš z toho, že lidé nejčastěji onemocní čtyřdní horečkou na podzim a ve věku od dvaceti pěti do čtyřiceti dvou let; v tomto věku, ve srovnání s jinými, má totiž černá žluč největší převahu, a totéž platí o podzimu ve srovnání s jinými ročními dobami. Onemocní-li však někdo čtyřdní horečkou v jiné roční době a v jiném věku, pak věz, že horečka nebude trvat dlouho, pokud ovšem na něj nedolehne nějaké další zlo.

KOMENTÁŘ

1. kapitola

Úvodní kapitola je věnována polemice s těmi oponenty z řad filosofů, jejichž náhled na lidskou přirozenost přesahuje podle autora spisu sféru lékařství. Tento náhled je v jádru nesen jednou ústřední myšlenkou, totiž že člověk je tvořen vždy pouze jedinou základní součástí, ať už je jí voda, oheň, vzduch nebo země (termín prvek, *stoicheion*, zde nicméně – stejně jako v celém spisu – nepadne). Že svědectví a argumenty těchto lidí jsou ve skutečnosti neprůkazné, dokazují jejich řečnické souboje, které mají pokaždé jiného vítěze. Celá tato debata je tedy vedena jen o jménech (rozuměj prvků), nikoli o věci samé.

Kapitola dobře ukazuje zasazení hippokratovské medicíny do dřívější předsókratovské tradice a jejího rozmanitě strukturovaného „živlovitého“ myšlení stejně jako úzké vazby se sofistickou rétorikou, která hrála důležitou roli ve společnosti, v níž stále fungovaly četné orální mechanismy a instituce. Eleatský filosof a Zénónův pokračovatel Melissos, zmíněný v závěru kapitoly, je jedním ze dvou filosofů uvedených v *CH* jménem: dalším je Empedoklés ve spise *O starém lékařství* (kap. 20). S autorem tohoto spisu sdílí náš autor též zřetelný polemický tón, který je však zaměřen nikoli obecně protifilosoficky, jako ve spise *VM*, ale konkrétně proti monistickým přístupům.

Kdo je zvyklý poslouchat ty, kteří mluví o lidské přirozenosti více, než kolik z ní se týká lékařství (Ὅστις μὲν εἰώθεν ἀκούειν λεγόντων ἀμφὶ τῆς φύσιος τῆς ἀνθρωπίνης προσωτέρω ἢ ὁκόσον αὐτέης ἐς ἡτηρικὴν ἀφήκει): Už první věta spisu nás uvádí do rozvinutého diskursu (který zahrnuje ty, kdo hovoří, i ty, kdo poslouchají) a dosvědčuje jeho orální charakter. Zároveň je jasně stanoveno téma spisu, a to lidská přirozenost. Toto téma nezajímalo jen autory *CH*, podle Simplikia měl být autorem pojednání nazvaného *Περὶ ἀνθρώπου φύσεως* Diogenés z Apollónie (*DK A 4*) a díla s titulem *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* byla přisuzována také Démokritovi (*DK A 33*) a Prodikovi z Kea (*DK B 4*). Názvy zřetelně navazují na dřívější tituly *Περὶ φύσεως* u Anaximandra, Hérakleita a dalších presokratiků. Autor *Nat. hom.* nicméně výslovně tvrdí, že do sféry lékařství patří z tohoto pojmu jen něco, čímž je v souladu s autorem spisu *O starém lékařství*; protikladný přístup zaujímá autor *O životosprávě*, I. Pozice autora spisu *Nat. hom.* je proto diferencovanější než v případě *VM*, viz studie, str. 19, a dále v komentáři.

Samotný termín *fysis* je v *CH* užíván velmi často a v různých významech; jeho polysémičnost vedla Littrého k tomu, že jej přeložil třiceti sedmi různými způsoby, a ve třiceti čtyřech případech se dokonce rozhodl slovo vůbec nepřekládat (viz S. Byl, *Liste de fréquence de φύσις et classement des œuvres hippocratiques*, str. 53; tuto strategii ovšem překladatelé v posledních několika desetiletích nenásledují). S. Byl také poukazuje na skutečnost, že ve spise *Nat. hom.* má výraz – v poměru k délce spisu – nejčastější užití v *CH* (koeficient 0,96 *per paginam*, tedy v těsném náskoku před *Aër.* s koeficientem 0,95, tamt., str. 47; tato statistika však platí pouze tehdy, je-li jako součást *Nat. hom.* započítán i

spis *O životosprávě ve zdraví*). Co se týče absolutních čísel, ve spise *Nat. hom.* je výraz *fysis* užit na dvaceti dvou místech, z toho dvacet jedna užití se nachází v kapitolách 1–7, jednou je výraz uveden v kap. 9. Ve spise *O životosprávě ve zdraví* je termín užit třikrát (jednou v kap. 2, dvakrát v kap. 7).

Co je podstatné: v souladu s dosavadní tradicí se přirozeností člověka v celém spise mívá pouze jeho tělesné složení, zatímco jeho „duševní“ či povahové a myšlenkové kvality nejsou předmětem autorova zájmu.

Ve větě mají A a Gal. (LV) čtení ἀφῆκει, které přebírá Jouanna; M a V mají ἀφίκει, což vzniklo dle Jouanny úpravou z původního ἀφῆκει. Littré navrhl konjekturu ἐφῆκει, která se ale jeví jako zbytečná i z toho důvodu, že v jedenácté kapitole spisu čteme totéž sloveso (které Littré opět korigoval), přitom verbum je v rámci *CH* užíváno vícekrát: *VC* 1 = L III,184 i v dalších kapitolách spisu; *Morb. sacr.* 1 = L VI,358; *Oss.* 9 = L IX,174, zde se ovšem jedná o opakování jedenácté kapitoly našeho spisu. Mimo *CH* je výraz doložen v době klasické jen vzácně, např. v Platónově *Ústavě* (*Resp.* 530e).

člověk je vzduch nebo oheň nebo voda nebo země anebo něco jiného: Jedná se o zřejmý odkaz na spekulace předsókratovské, zejména iónské přírodní filosofie. Podle Jouanny nemáme chápat tuto rekapitulaci ve smyslu historického přehledu: v celém výčtu prý autor cílí na své současníky, tj. na další generaci iónských myslitelů, na pokračovatele a žáky Anaximena, Hérakleita či Thaléta (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 226 nn.). Uvedení vzduchu na prvním místě má zřejmě vyzdvihnout důležitou pozici tohoto prvku ve spekulacích druhé poloviny 5. století př. Kr.: zastáncem rozhodující role vzduchu v kosmogenezí i pro člověka byl Diogenés z Apollónie, podstatnou roli hraje vzduch také v hippokratovských spisech *O vzduchu a dechu* či *O svaté nemoci*. Následovníci Hérakleitovi, který vyzdvihoval roli ohně, jsou představeni v mírné karikatuře v Platónově *Theaitetu* (*Tht.* 179d–180b); Filolaos z Krotónu pak měl tvrdit, že lidské tělo sestává pouze z tepla (*AL* XVIII,9–10); teplo hraje důležitou roli i v hippokratovském spise *O stavbě těla*. Co se týče vody, Aristotelés nás informuje o představách Hippóna z Krotónu: „Někteří z těch, kteří měli hrubější představy, prohlásili duši za vodu, jako Hippón. Důvod pro takový názor viděli patrně v tom, že símě u všeho je mokré. Neboť Hippón vyvracel názor těch, kteří tvrdili, že duše je krev, tím, že símě není krev, a to prý je přece prvotní duší“ (*De an.* 405b 1–7, přel. A. Kříž; srv. také *AL* XI,22 nn.). Skutečnost, že u Aristotela čteme o duši, nikoli o těle, je pro řecké myslitele symptomatická: duše je dlouho nahlížena jakožto entita tělesné povahy, i když její složení bývá pojímáno různě (více k pojmu duše viz níže, str. 131 n.). Aristotelés nás také zpravuje, že země nebyla chápána jakožto jediný výkladový princip universa žádným z fyziologů (*Metaph.* 989a5 n.). To je ovšem v rozporu s doxografií, která podobné představy, v nichž země hraje klíčovou roli, přisuzuje Archelaovi (*DK* A 9: země je *arché*); u Xenofana čteme, že vše se zrodilo ze země (*DK* A 36), v případě Hippónově je tradice rozporná (*DK* A 6).

Polemické zaměření autora, který útočí proti monistickému výkladovému principu,

zastírá skutečnost, že u řady těchto myslitelů se nejedná o výlučnou roli toho či onoho prvku, ale pouze o jeho roli privilegovanou ve vztahu k ostatním prvkům. Vzhledem k tomu, že nikdo není výslovně uveden jménem, se nabízí chápat výčet jako zastřešující: zde jsou vypočteny všechny živly či prvky, v následující kapitole budou vypočteny všechny tělesné šťávy.

o čem není jasné, že je to obsaženo v člověku (ὅ τι μὴ φανερόν ἐστὶν ἐνεὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ): Termín φανερόν odkazuje na metodický přístup, který je autorovi spisu vlastní a který stojí v opozici vůči jiným přístupům, s nimiž jsme konfrontováni v dalších spisech CH nebo u presokratiků (Anaxagoras DK B 21; Démokritos DK B 9 a B 125 a d.). Důraz je kladen na sféru zjevného a pozorovatelného, tedy na sféru smyslové zkušenosti a smyslového poznání (srv. poukaz na vizuální i haptické vlastnosti jednotlivých šťáv v kap. 5). Paušální odmítnutí spekulací založených na nezjevných věcech nacházíme také v úvodní a programové kapitole spisu *O starém lékařství*: „Proto se nedomnívám, že lékařské umění potřebuje nový základ, jako je tomu v případě věcí nezjevných a vzbuzujících pochyby“ (Διὸ οὐκ ἠξίουν ἔγωγε κενῆς αὐτέην ὑποθέσιος δέεσθαι, ὥσπερ τὰ ἀφανέα τε καὶ ἀπορεόμενα, VM 1 = L I,572, přel. J. Daneš, in: HVS I, str. 365). Opačného názoru jsou autoři spisů *O životospřádě*, I (Vict. I,11–12 = L VI,486–488) a *O vzduchu a dechu*: vítr je sice pro zrak nezjevný, je však zjevný rozumu (ἀλλὰ μὴν ἐστὶ γὰρ τῇ μὲν ὄψει ἀφανῆς, τῷ δὲ λογισμῷ φανερός, Flat. 3 = L VI,94). Tutéž antitezi mezi zrakem a rozumem – a vyzdvižení role rozumu – nacházíme ve spise *O umění* (kap. 11).

Výraz ἐνεὸν (ἐν τῷ ἀνθρώπῳ), v plurálu τὰ ἐνεόντα, reprezentuje perifrastickou strategii autora, který nikde ve spise nehovoří o prvcích, částech či šťávách, ale setrvale opisuje to, z čeho lidské tělo sestává, jako (doslova): „to, co je uvnitř“, resp. „ty (věci), které jsou uvnitř“, scil. člověka. Výraz *chymón* v kap. 15 sice obsahují moderní edice spisu, ten se však nachází pouze v *recentiores* a nemá oporu v žádném z nejstarších rukopisů ani u Galéna (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 295).

všichni užívají tutéž myšlenku, a pro tuto myšlenku mají totéž odůvodnění (γνώμη μὲν γὰρ τῇ αὐτέῃ πάντες χρέονται, ἀλλὰ τῆς μὲν γνώμης τὸν ἐπίλογον τὸν αὐτὸν ποιέονται): Termín ἐπίλογος je zřejmě íonské provenience, kromě této pasáže a užití identické vazby ve druhé kapitole spisu se s ním setkáme jen u Hérodota: Κάριτα τε ἡσθῆναι Κροῖσον τῷ ἐπιλόγῳ (*Hist.* I,27). Jouanna upozorňuje na opakované užití verba ἐπιλέγεσθαι u Hérodota ve srovnatelném významu (*Hist.* I,78; II,120; V,80; VI,9 etc., viz LSJ: think upon, think over). Zároveň Jouanna soudí, že termín se nemá překládat ve významu „závěr“, conclusion, srv. nicméně A. D. Godleyho překlad výše uvedené pasáže z první knihy *Dějiny*: „Croesus was quite pleased with this conclusion“ (Hérodotos, *The Persian Wars*, I, vyd. a přel. A. D. Godley). Domnívám se, že sémantické pole termínu je relativně široké a lze pod ním rozumět jak odůvodnění jako celek, tak i závěr daného odůvodnění, čemuž odpovídá Jonesův překlad této pasáže *Nat. hom.* („they add the same

appendix to their idea“).

Později je ἐπίλογος nahrazen výrazem ἐπιλογισμός (např. Aristotelés, *Polit.* 1322b35 a d., viz *LSJ*, s. v. ἐπιλογισμός), jistě také v souvislosti s často užívaným výrazem λογισμός, srv. J. Klouda, in *HVS I*, str. 339 n.; podrobněji k ἐπιλογισμός viz K. Deichgräber, *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum*, str. 107.

Říkají totiž, že je jakési jedno (Φασί τε γὰρ ἓν τι εἶναι): Rukopisná tradice je nejednoznačná: A má Φασί τε γὰρ ἓν τε εἶναι, M a V vypouštějí první τε (stejně jako Galénos v lemmatech, který však druhé τε zachovává, Gal. [LV]) a dále mají ἓν τι εἶναι. Jouanna čte podle A: Φασί τε γὰρ ἓν τε εἶναι (a jeho obhajoba užití τε před γὰρ i další příklady oproti Villaretově návrhu athetovat τε před γὰρ jsou přesvědčivé, viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 232), dávám však přednost Littrého a Jonesově kombinované úpravě na Φασί τε γὰρ ἓν τι εἶναι.

ono jedno a vše (τὸ ἓν τε καὶ τὸ πᾶν): Způsob vyjádření, doslova zopakovaný o pár řádek níže, upomíná spíše na Melissa než na íónské fisiology, jak upozornil už C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 30. Srv. Melissos, *DK B 5–8*.

svědectví a důkazy, které nestojí za nic (μαρτύριά τε καὶ τεκμήρια ἃ γέ ἐστιν οὐδέν): Zatímco μαρτύριά znamenají svědectví používaná i na soudech ve smyslu výpovědi (nejlépe očitého) svědka, τεκμήρια označují nepřímý důkaz na bázi úsudku, nikoli přímé evidence, viz *LSJ*, s.v. τεκμήριον. Spojení μαρτύριά τε καὶ τεκμήρια představuje jednu z tzv. gorgiovských řečnických figur, totiž *homoioteleuton* o stejném počtu slabik. Elegance této figury kontrastuje se závěrečným idiomem ἃ γέ ἐστιν οὐδέν a podtrhuje prázdnotu řeči zmíněných řečníků, podotýká J. Jouanna, *Commentaire*, str. 233.

kdyby byl přítomen jejich přímému střetu v řeči: Jde o důležité svědectví o tehdejší řečnické praxi. Střetnutí se odehrávala formou řečnických agónů, kdy po řeči následovalo její vyvrácení ze strany protivníka (srv. zápasnické termíny καταβάλλειν a ὀρθοῦν v závěru kapitoly). Negativní hodnocení této praxe, jaké zde čteme, předpokládá užití antilogických (srv. užití výrazy ἀντιλέγουσιν; ἀντιλέγοντες) a eristických postupů ze strany řečníka: „takový, který umí nejlépe mluvit k davu“. Eristickou argumentaci karikuje Platón obsáhle v dialogu *Euthydémos*. Dále k eristice viz F. Solmsen, *Intellectual Experiments of the Greek Enlightenment*; G. B. Kerferd, *The Sophistic Movement*, a d. Polemické zaměření je vlastní řadě spisů *CH*, např. *O umění*; *O svaté nemoci*, podrobněji viz J. Ducatillon, *Polémiques dans la Collection hippocratique*, dále J. Klouda, úvod k *De arte*, in: *HVS I*, str. 291 nn., a J. Országh, úvod k *Morb. sacr.*, in: *HVS II*, str. 204 nn.

a znovu tak pozdvihují učení Melissovo (τὸν δὲ Μελίσσου λόγον ὀρθοῦν): Toto místo představuje nejstarší svědectví o Melissovi, představiteli eleatské filosofie, které máme k dispozici. O Melissovi viz více výše, str. 26 nn., dále srv. P. Laín Entralgo, *Quaestiones*

hippocraticae disputatae tres, str. 311–314.

Výraz ὀρθοῦν je součástí metaforiky boje, která je zde užita pro střety řečníků: doslova se jedná o pozvednutí protivníka, který už padl, a je tedy poražen. Melissos je představen jakožto zápasník, který sice padl, ale souboje „iónských“ monistů ho zase pozvedají ze země k dalšímu boji (srv. *Il.* XXIII,695, a v přeneseném smyslu Hermogenés, *Peri ideon*,2,1).

2. kapitola

Po první kapitole, útočící na přístup filosofů k lékařství a k lidské přirozenosti, se druhá kapitola zaměřuje na samotné lékaře. I mezi nimi jsou totiž takoví, kdo užívají myšlenku, kterou už známe (tj. že člověk je jakési jedno), ale v jiné podobě. Člověk je podle nich buď krev, nebo žluč, nebo hlen, zkrátka opět jakési jedno, které mění svou podobu i účinnost v závislosti na změnách tepla a chladu. Zatímco s přístupy filosofů v první kapitole autor nepolemizuje, pouze je šmahem odmítne, zde se pustí do následující argumentace: kdyby byl člověk jedno, nebyl by s to zakoušet bolest; odkud by se totiž bolest vzala? Ale i kdyby – *ex hypothesi* – bolest zakoušel, existoval by opět jen jeden prostředek léčby; víme však, že je jich mnoho (čili je užít argument z empirie). V závěru autor slibuje, že následně podá výklad a poskytne důkazy i důvody, že člověk není tvořen pouze jedinou součástí a že jeho skladba je vždy táž bez ohledu na věk či roční dobu. Textové čtení není místy jednoznačné, stejně jako postup argumentace zejména v závěrečné části.

Co se týče lékařů: Stanovit s jistotou, kdo jsou tito lékaři, kteří chápou člověka „monisticky“, jako složeného z jediné substance (konkrétně z jedné z tělesných šťáv), je obtížné. Londýnský anonym nás nicméně zpravuje o jistém Thrasymachovi ze Sard, který „přisuzuje příčinu nemocí krvi; kvůli proměnám krve pak vznikají nemoci. Proměna může spočívat v nadbytku chladu nebo v nadbytku tepla, a krev se pak mění v hlen nebo žluč nebo hnis. Zatímco krev je jednoduchá, žluč, hlen a hnis jsou rozmanité, a proto také způsobují rozmanité a rozdílné nemoci“ (*AL* XI,43–XII,8). Od Aristotela dále víme, že jiní identifikovali duši s krví: „Druzí opět prohlašovali duši za krev, například Kritias, poněvadž se domnívali, že duši je nejvlastnější vnímání, a to prý je v přirozenosti krve“ (*De an.* 405b1–7, přel. A. Kříž). Argument z vnímání upomíná na Empedokleovo tvrzení, že krev je zdrojem myšlení (*DK* B 105); podobně i autor spisu *O vzduchu a dechu* považuje krev za zdroj myšlení (*Flat.* 14 = *L* VI,110), avšak životním principem je mu vzduch (*Flat.* 4 = *L* VI,96).

Zajímavé je, že Aristotelés uvádí zároveň protiargument vůči teorii, že duše je krev, a to Hippónův, který jsme citovali výše: símě není krev, a je přece prvotní duší (*De an.* 405b1–7). Dle svědectví Londýnského anonyma ovšem Hippónova nauka nebyla založena na ústřední roli vody (jak lze usuzovat z Aristotelovy výše uvedené pasáže ze spisu *O duši*: „Někteří ... prohlásili duši za vodu, jako Hippón,“ *De an.* 405b1), ale

vlhkosti, která se v nás nachází (ἐν ἡμῖν οἰκείαν εἶναι ὑγρότητα); jakmile začneme vysychat, vypukne nemoc. V jiné knize však, informuje nás Londýnský anonym, Hippón tvrdil, že tato vlhkost se proměňuje s přebytky tepla či chladu, a tak způsobuje nemoci (AL XI,23–43). Jouanna zdůrazňuje slovní shody mezi autorem *Nat. hom.* a Thrasymachem v podání AL (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 239), avšak terminologie je ze strany autora AL stejná i v představení Hippónovy nauky, takže afinitu Thrasymachos – autor *Nat. hom.* bychom neměli přeceňovat. Kromě toho je nutno podtrhnout, že o Thrasymachovi víme pouze z tohoto zdroje, který je známý svou nespolehlivostí, a jakýkoli pokus stanovit vzájemnou chronologii mezi Thrasymachem a autorem *Nat. hom.* tak zůstává na bázi čiré spekulace.

Co se týče žluče a hlenu, máme k dispozici svědectví Galénovo, který v komentáři k tomuto místu cituje Menónova *Iatrica* (tedy předlohu spisu AL): podle tohoto autora prý neexistoval žádný lékař, který by si zvolil žluč či hlen za základní tělesnou tekutinu (Galénos, *HNH XV,26 K*). Jouanna nicméně trvá na tom – podobně jako staletí před ním Galénos na citovaném místě –, že přesto „takové teorie musely existovat; bylo by nemyslitelné, aby autor vícekrát odkazoval na takové teorie, kdyby neexistovaly“ (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 242). Tento přístup považuji za příliš vstřícný vůči autorovi spisu: je totiž třeba zdůraznit enumerativní charakter daných pasáží, a to jak pokud jde o jednotlivé tělesné šťávy v této kapitole, tak o prvky v kapitole první: že některé ze členů výčtu vlastně stoupence mít nemusí, není pro autora podstatné (srv. už na první pohled protismyslnou myšlenku, že by základním prvkem organismu byla černá žluč, která zde ostatně není ani zmíněna). Naopak je myslitelné, že autor mohl brát v úvahu parciální spekulace stran tekutiny, která je pro tělo zdrojem nemoci nebo která je pro člověka obzvlášť důležitá, jak jsme viděli výše.

Ke vzniku představy tělesných šťáv viz výše, str. 32 nn.

říkají totiž, že je jakési jedno (ἐν γὰρ τι εἶναι φασιν): oproti Jouannovi, který vypouští τι, čtu takto podle Littrého, který vychází ze znění rukopisů V a M¹. Čtení je v dobrém souladu s pasáží v první kapitole (Φασί τε γὰρ ἐν τι εἶναι), viz výše v komentáři, str. 113.

proměňuje svou podobu i účinnost (μεταλλάσσειν τὴν ἰδέην καὶ τὴν δύναμιν): Výrazy ἰδέη (resp. εἶδος) a δύναμις představují důležité pojmy v myšlení hippokratovských lékařů. Termín ἰδέη (resp. εἶδος) může označovat vzhled – podobu – tvářnost – formu (zkrátka vizuální aspekt, podle něhož je věc rozpoznatelná, jako je tomu v této pasáži), jinde typ, třídu či druh; užití výrazu v hippokratovských spisech bylo hojně zkoumáno, a to zejména (byť nikoli výhradně) ve vztahu k Platónově teorii idejí, srv. již A. E. Taylor, *Varia Socratica*, str. 178–267; dále C. M. Gillespie, *The use of εἶδος and ἰδέα in Hippocrates*; H. Diller, *Zum Gebrauch von εἶδος und ἰδέα in vorplatonischer Zeit*; česky J. Klouda, in: *HVS I*, str. 302 n.; str. 322 n.

Termín δύναμις označuje aktuálně působící sílu anebo obecně schopnost působit, a

tudíž vyvolat reakci (odtud překlad „účinek“ či „účinnost“). V lékařském kontextu jej poprvé užil Alkmaión z Krotónu. Podle něj se zdraví udržuje „rovnoprávností sil, vlhka a sucha, chladna a tepla, kyselého a sladkého i ostatních. ... Jedinovláda v nich působí nemoc, neboť jedinovláda jedné ze dvou sil je zhoubná“ (Α. τῆς μὲν ὑγείας εἶναι συνεκτικὴν τὴν ἰσονομίαν τῶν δυνάμεων, ὑγροῦ, ξηροῦ, ψυχροῦ, θερμοῦ, πικροῦ, γλυκέος καὶ τῶν λοιπῶν, τὴν δ' ἐν αὐτοῖς μοναρχίαν νόσου ποιητικὴν· φθοροποιὸν γὰρ ἑκατέρου μοναρχίαν, DK B 4, přel. K. Svoboda). Podle Keuse užívají hippokratovští autoři termín δύναμις v jasné návaznosti právě na Alkmaíona (A. Keus, *Über philosophische Begriffe und Theorien in den hippokratischen Schriften*, str. 51); viz také G. Plamböck, *Dynamis im Corpus Hippocraticum*; H. W. Miller, *Dynamis and physis in On Ancient Medicine*; D. W. Graham, *Explaining the Cosmos: The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*, str. 66; česky J. Daneš, in: *HVS I*, str. 388 n.

Se spojením τὴν ιδέην καὶ τὴν δύναμιν se setkáváme v *Nat. hom.* ještě v páté kapitole, když je řeč o jednotlivých šťávách: τοσοῦτον διήλλακται ἀλλήλων τὴν ιδέην τε καὶ τὴν δύναμιν („když se navzájem natolik od sebe liší svou podobou i co do své účinnosti“). Jouanna nicméně zdůrazňuje odlišný význam pojmů v obou pasážích: ve druhé kapitole se jedná o polemiku proti monistům, podle nichž ona idéa představuje pouhou vnější modifikaci původní substance, jinými slovy její proměnu (*heteroiósis* ve slovníku Diogena z Apollónie). V perspektivě autora spisu, jak je podána v páté kapitole, pak sice idéa podržuje svůj význam vnější podoby, nepředstavuje však pouhou sekundární modifikaci, ale naopak „permanentní manifestaci *fysis*, jež je vlastní dané šťávě“ (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 243). To jasně dotvrzuje následující formulace na adresu součástí tvořících tělo člověka z páté kapitoly: ἕκαστον ἔχει δύναμιν τε καὶ φύσιν τὴν ἑωυτοῦ („každý z nich má svou vlastní účinnost i přirozenost“).

Spojení τὴν ιδέην καὶ τὴν δύναμιν už nikde jinde v *CH* nenacházíme, ve spise *O umění* se nicméně setkáme s paralelní dvojicí εἶδος – δύναμις (*De arte*, 4 = L VI,6).

působením tepla a chladu: I zde navazuje autor na myšlení presokratiků, srv. výše citované kvality uváděné Alkmaíonem: vlhko a sucho, chladno a teplo, kyselé a sladké (a ostatní, DK B 4). Vzájemné proměny těchto kvalit a zákonitost těchto proměn představují ústřední figuru předsókratovských spekulací, jež u jednotlivých myslitelů nabývá různých podob.

V následující kapitole spisu jsou k teplu a chladu doplněny ještě další kvality, a to suché s vlhkým, které se mají spojit ve správném poměru a na stejné úrovni (princip zákonitosti). Na rozdíl od presokratiků, kde jsou těmito kvalitami nadány jednotlivé živly, jimi autor našeho spisu posléze charakterizuje tělesné tekutiny (šťávy), anebo i lidské tělo jako celek (např. tělo při narození je nejteplejší a postupně chladne, kap. 12). Kvality při tomto přechodu od prvků ke šťávám představují nezbytný „střední člen“, více k problematice viz výše, str. 30; dále také např. G. E. R. Lloyd, *Teplé a studené, suché a vlhké v raně řeckém myšlení* a d.

Mně se však vůbec nezdá, že by se věci měly takto (Ἐμοὶ δὲ οὐδὲν τι δοκεῖ ταῦτα οὕτως ἔχειν): Čtu se Jouannou oproti čtení M Gal. (LV) Ἐμοὶ δὲ οὐδὲ ταῦτα δοκεῖ ὧδε ἔχειν. *Lectio difficilior* οὐδὲν τι δοκεῖ, mající oporu v A, je potvrzena i dalšími užitími této fráze v CH v podobném kontextu (*Prorrh.* II,2 = L IX,8; *Morb. Sacr.* 1 = LVI,352; *Fract.* 31 = L III,411).

já tvrdím, že kdyby byl člověk jedno, nebyl by s to zakoušet bolest (Ἐγὼ δὲ φημι, εἰ ἔν ἦν ὦνθρωπος, οὐδέποτ' ἂν ἤλγει· οὐδὲ γὰρ ἂν ἦν ὑπ' ὅτευ ἀλγήσειεν ἔν ἑόν): Argument představuje obrácené tvrzení Melissovo, dochované u Simplikia a dokazující, proč jsoucno jakožto jedno nemůže zakoušet bolest. Pasáž je dlouhá, ale mimořádně zajímavá a lze ji chápat jako jasný doklad vazeb mezi předsókratovským myšlením a myšlením hippokratiků:

„Takto je tedy věčné, neomezené, jedno a veskrze stejné. Nemůže zahynout ani se zvětšovat ani měnit své uspořádání a nemá ani bolest ani zármutek, neboť kdyby zakoušelo něco z toho, nebylo by už jedno. ... Ani nemá bolest, neboť majíc bolest by nebylo celé; věc mající bolest by totiž nemohla vždycky být, ani nemá stejnou sílu jako zdravá věc. Nebylo by také veskrze stejné, kdyby mělo bolest; mělo by ji totiž, kdyby z něho něco odcházelo nebo k němu přistupovalo, a nebylo by tedy už veskrze stejné. A zdravé by vůbec nemohlo mít bolest, neboť by jsoucí zahynulo a vzniklo by nejsoucí. A o zármutku je též důkaz jako o bolesti“ (οὕτως οὖν ἀίδιον ἔστι καὶ ἄπειρον καὶ ἔν καὶ ὅμοιον πᾶν. καὶ οὐτ' ἂν ἀπόλοιτο οὔτε μείζον γίνοιτο οὔτε μετακοσμέοιτο οὔτε ἀλγεῖ οὔτε ἀνιᾶται εἰ γὰρ τι τούτων πάσχοι, οὐκ ἂν ἔτι ἔν εἴη. ... οὐδὲ ἀλγεῖ οὐ γὰρ ἂν πᾶν εἴη ἀλγέον οὐ γὰρ ἂν δύναιτο ἀεὶ εἶναι χρῆμα ἀλγέον οὐδὲ ἔχει ἴσην δύναμιν τῷ ὑγιεῖ οὐδ' ἂν ὅμοιον εἴη, εἰ ἀλγεῖ ἀπογινομένου γὰρ τευ ἂν ἀλγεῖ ἢ προσγινομένου, οὐκ ἂν ἔτι ὅμοιον εἴη. οὐδ' ἂν τὸ ὑγιὲς ἀλγήσαι δύναιτο ἀπὸ γὰρ ἂν ὄλοιτο τὸ ὑγιὲς καὶ τὸ ἑόν, τὸ δὲ οὐκ ἔόν γένοιτο. καὶ περὶ τοῦ ἀνιᾶσθαι ὡτὸς λόγος τῷ ἀλγέοντι. (DK B 7, přel. K. Svoboda, upravila S. F.).

Kirk, Raven a Schofield komentují uvedený pasus týkající se bolesti jako „zcela nové náměty pro myšlení. ... Tento příklad je podivný a ve skutečnosti patří do skupiny argumentů, které jsou málo srozumitelné. Proč by se měl Melissos tolik zajímat o to, aby popřel, že jsoucno trpí bolestí a zármutkem? Neměl při tom na mysli nějaký zvláštní filosofický cíl, který jeho první čtenáři byli s to rozpoznat jako nějakou známou nauku, zatímco my už toho schopni nejsme?“ (G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 509). Nakonec tito komentátoři soudí, že Melissos chtěl zřejmě všemi způsoby zdůraznit dokonalost jsoucna. Podobně jako Melissos argumentuje také Diogenés z Apollónie, když odmítá pluralistickou hypotézu kvůli nemožnosti jakékoli vzájemné interakce odlišných substancí: mezi nimi pak totiž nemůže vzniknout ani prospěch, ani škoda (οὔτε ὠφέλησις τῷ ἑτέρῳ <γενέσθαι ἀπὸ τοῦ ἑτέρου> οὔτε βλάβη, DK B 2). Z toho pro Diogena nutně vyplývá, že modifikace jsou možné pouze v rámci

jedné a téže substance (DK B 2; 5).

Podle Jouanny je vzájemný vztah mezi Melissem, Diogenem a autorem *Nat. hom.* následující: Diogenés zná a kritizuje dílo Melissovo, který je starší (opačný názor zastává Diller: podle něj Melissos ve svém díle polemizuje s Diogenem, viz H. Diller, *Die philosophiegeschichtliche Stellung des Diogenes von Apollonia*), autor *Nat. hom.* pak zná dílo obou myslitelů, jejichž argumentaci využívá pro své vlastní účely. Více než iónského filosofa si prý váží Eleata: oceňuje logickou sevřenost jeho systému, který vyvozuje z monistické hypotézy jediné možné důsledky. Oproti Diogenovi, který se vzdaluje od reality i od logiky, tedy dává přednost Melissovi, který se sice vzdaluje od reality, ale ne od logiky (J. Jouanna, *Rapports entre Mélissos de Samos et Diogène d'Apollonie, à la lumière du traité Hippocratique De Natura Hominis*, str. 319).

aby ukázal, že krev ani nemění svou podobu, ani se nemění v cokoli jiného (δεικνύειν αὐτὸ μήτε μεταλλάσσειν τὴν ἰδέην μήτε γινόμενον παντοῖον): Jedná se o komplikovanou pasáž, text rukopisů je zřetelně porušen. Všechny rukopisy i Galénos v lemmatech uvádějí αὐτὸν, což přetiskuje Littré, ale už Ermerins to považoval za absurdní, neboť se zde nehovoří o člověku, ale o tělní tekutině, tj. o krvi, a korigoval na αὐτὸ (Ermerins, *ad loc.*), což ovšem vydavatelé nepřijali. Další corruptela bezprostředně následuje: μήτε ἀλλάσσονται čteme v A (to mohlo podle Jouanny vzniknout haplogií z μήτε μεταλλάσσονται), μὴ μεταλλάσσονται mají V, M^{corr}, Gal. (LV); jako vodítko ve prospěch verba μεταλλάσσειν zde může sloužit i předcházející pasáž v téže kapitole: καὶ τοῦτο ... μεταλλάσσειν τὴν ἰδέην καὶ τὴν δύναμιν, ... καὶ γίνεσθαι. Dále rukopisy uvádějí tvar γίνεσθαι (A,M,V i Gal [LV]), pouze v Galénových lemmatech k *De elementis ex Hippocratis sententia* nacházíme participium γι(γ)νόμενον (Gal. E²codd.). Problematická je i sama větná konstrukce po δεικνύειν. Z množství navržených konjunktur považuji za nejpřesvědčivější řešení Jouannovo (který přejímá Ermerinsovo αὐτὸ), jež v překladu následují (podrobný rozbor viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 246 n.)

ve které by se ukázala sama o sobě tak, jak je (ἐν ἧ φαίνεται αὐτὸ ἐφ' ἑωυτοῦ ἔόν, ὃ τι ἐστίν): Jediný Galénos zachoval v lemmatech čtení ἐφ' ἑωυτοῦ, zatímco ostatní rukopisy mají ἐν ἑωυτῶ (M a V), resp. ἐν ἑαυτῶ (A). Galénovo čtení přejal v r. 1843 ve své edici Baumhauer a po něm všichni další vydavatelé (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 247). Místo ἔόν je v M ἐνεόν, které však v dané frázi nedává smysl; spojení ὃ τι ἐστίν vynechávají všichni editoři před Jouannou kromě Villareta, ačkoli je dosvědčeno v M^{ras} a dále u Galéna: Gal. (V), Gal. E (codd.).

Idiom αὐτὸ ἐφ' ἑωυτοῦ je mimořádně zajímavý. Nacházíme jej běžně u historiků, a to v následujících významech: o samostatně uvažujícím jedinci (zde: obci, Thúkydídés, *Hist.* VI,40); o lidech žijících či nacházejících se v ústraní, odděleně od ostatních (Hérodotos, *Hist.* II,2; IV,114; V,98; IX,17; Thúkydídés. *Hist.* II,63); o lidech jednajících nezávisle na ostatních (Hérodotos, *Hist.* I,142; I,143; II,178; IX,38; Thúkydídés, *Hist.* VIII,8);

o čistém, nesmíšeném zlatu (které můžeme srovnat pouze s jiným zlatem: Hérodotos, *Hist.* VII,10). Festugière proto tvrdil, že užití vazby $\alpha\upsilon\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\phi'\ \acute{\epsilon}\omega\upsilon\tau\omicron\upsilon$ v *CH* nevybočuje z jejího užití u historiků, oproti Taylorovi, který ji nahlížel jakožto příslušející už k technickému jazyku lékařské reflexe 5. století př. Kr. (viz A. J. Festugière, in: Hippokratés, *L'ancienne médecine*, vyd. A. J. Festugière, str. 47–50; A. E. Taylor, *Varia Socratica*, str. 215). Jouanna sice souhlasí s Festugièreem, že výraz $\alpha\upsilon\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\phi'\ \acute{\epsilon}\omega\upsilon\tau\omicron\upsilon$ vychází z výše zmíněného běžného užití u historiků, přesto však pro *CH* zdůrazňuje určitá specifika: oba historikové totiž užívají pravidlem kratší vazbu $\acute{\epsilon}\phi'\ \acute{\epsilon}\omega\upsilon\tau\omicron\upsilon$ namísto zesílené vazby $\alpha\upsilon\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\phi'\ \acute{\epsilon}\omega\upsilon\tau\omicron\upsilon$ (Hérodotos má dvanáctkrát jednoduchou vazbu, jedenkrát zesílenou; u Thúkydida je poměr 2 : 1). Oproti tomu v lékařské literatuře je poměr 14 : 3 ve prospěch zesílené vazby $\alpha\upsilon\tau\omicron\ \acute{\epsilon}\phi'\ \acute{\epsilon}\omega\upsilon\tau\omicron\upsilon$ (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 248). Navíc v pasážích, jako je tato, chce autor zdůraznit, že nějaká entita (v tomto případě krev) zde stojí sama o sobě taková, jaká je: zkrátka že „se musí objevit ve své přirozenosti, *fysis*, ve své esenci“ (J. Jouanna, tamtéž). Podobně ve spise *O starém lékařství* chce naopak autor vytknout marnost snahy najít teplo či chlad, sucho či vlhko „samo o sobě“, nesmíšené s něčím jiným (Οὐ γὰρ ἔστιν αὐτέοισιν, ὡς ἐγὼ οἶμαι, ἐξευρημένον αὐτό τι ἐφ' ἑωυτοῦ θερμόν, ἢ ψυχρόν, ἢ ξηρόν, ἢ ὑγρόν, μηδενὶ ἄλλω εἶδει κοινωνέον, VM 15 = L I,604). Analogicky argumentuje tento autor už v předcházející kapitole: ony tisíce šťáv, které jsou podle něj v lidském těle, nejsou zjevné ani organismus nepoškozují, pokud jsou vzájemně promíchány a smíšeny; „kdykoli se ale něco z toho vyloučí a vyskytne samo o sobě, stane se zjevným a zdraví škodlivým“ (Ταῦτα μὲν μεμιγμένα καὶ κεκρημένα ἀλλήλοισιν οὔτε φανερά ἐστιν, οὔτε λυπέει τὸν ἄνθρωπον· ὅταν δέ τι τουτέων ἀποκριθῆ, καὶ αὐτὸ ἐφ' ἑωυτοῦ γένηται, τότε καὶ φανερόν ἐστι καὶ λυπέει τὸν ἄνθρωπον, VM 14 = L I,602, přel. J. Daneš). Zde je tedy odloučení a samostatné vyčlenění možné: avšak přejde-li něco do sféry φανερόν, stane se zdraví škodlivým.

Idiom nacházíme také u Anaxagory, a to nejprve jako prostou frázi $\acute{\epsilon}\phi'\ \acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$: „... Není možná odloučenost, nýbrž vše má podíl ve všem. A protože nemůže být nejmenší věc, nemůže se oddělit ani osamostatnit, nýbrž jako na počátku, i nyní musí být vše dohromady“ (οὐδὲ χωρὶς ἔστιν εἶναι, ἀλλὰ πάντα παντὸς μοῖραν μετέχει. ὅτε τοῦλάχιστον μὴ ἔστιν εἶναι, οὐκ ἂν δύναιτο χωρισθῆναι, οὐδ' ἂν ἐφ' ἑαυτοῦ γενέσθαι. ἀλλ' ὅπως περ ἀρχὴν εἶναι καὶ νῦν πάντα ὁμοῦ, DK B 6, přel. K. Svoboda). V rozvinuté podobě pak čteme idiom v zásadním fragmentu B 12 ze Simplikia, kde klazomenský filosof vyzdvihuje jedinečné postavení ústřední hybné síly své teorie, kterou je rozum, νοῦς: „Ostatní věci mají podíl ve všem, avšak rozum je nekonečný, samovládny a není smíšen s žádnou věcí, nýbrž je sám o sobě. Neboť kdyby nebyl o sobě a byl by smíšen s něčím jiným, měl by podíl ve všech věcech, i kdyby byl smíšen jen s některou, neboť v každé věci je obsažena část každé věci. ... A přimíšené věci by mu bránily, takže by nad ničím nevládl tak, jako je-li sám o sobě.“ (τὰ μὲν ἄλλα παντὸς μοῖραν μετέχει, νοῦς δέ ἐστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμεικται οὐδενὶ χρήματι, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐπ' ἑωυτοῦ ἐστιν. εἰ μὴ γὰρ ἐφ' ἑαυτοῦ ἦν, ἀλλὰ τρωι ἐμέμεικτο ἄλλωι, μετεῖχεν ἂν

ἀπάντων χρημάτων, εἰ ἐμέμεικτό τεωι· ἐν παντὶ γὰρ παντὸς μοῖρα ἔνεστιν ... καὶ ἂν ἐκώλυεν αὐτὸν τὰ συμμεμειγμένα, ὥστε μηδενὸς χρήματος κρατεῖν ὁμοίως ὡς καὶ μόνον ἔόντα ἐφ' ἑαυτοῦ, DK B 12, přel. K. Svoboda, upr. S. F.). Myšlenka přivádí Anaxagoru do interpretačních potíží, které stojí mimo rámec této studie, více viz např. G. S. Kirk – J. E. Raven – M. Schofield, *Předsókratovští filosofové*, str. 468 nn.

Uzavřeme: je zřejmé, že hippokratovští autoři jdou ve svém uvažování dále než historikové – možná v návaznosti na Anaxagoru –, a představují tak přechod k Platónovi a k jeho užití dané fráze v teorii idejí.

jak podle ustáleného chápání, tak podle přirozenosti (καὶ κατὰ τὸν νόμον καὶ κατὰ τὴν φύσιν): Antiteze *nomos* – *fysis*, konvence (lidské ustanovení) vs. přirozenost, představuje populární téma úvah sofistů, kterým slouží zejména k problematizaci společenských institucí. Původ antiteze však můžeme hledat zřejmě už v íónské *historii*: pracuje s ní Hérodotos i autor spisu *O vzduchu, vodách a místech*. Vzájemný časový vztah těchto dvou děl zůstává stále otázkou, faktem nicméně je, že v *Aēr.* je vzájemná vazba *nomos* – *fysis* propracovanější než u Hérodota. Setkáváme se zde s myšlenkou, že *nomos* může ovlivnit *fysis*, takže i když je někdo svou přirozenou povahou (φύσει) statečný, jeho povaha se změní působením obyčejů (ὑπὸ τῶν νόμων); ještě razantnější argument v tomto směru předkládá

pasáž

o Dlouhohlavcích (více viz J. Souček, komentář k *Aēr.*, in: *HVS II*, str. 398 nn.); k antitezi *nomos* – *fysis* srv. zejména F. Heinemann, *Nomos und Physis*; M. Pohlenz, *Nomos und Physis*; W. K. C. Guthrie, *The History of Greek Philosophy*, III (*The Fifth Century Enlightenment*), str. 55–134.

V našem spise je antiteze také de facto setřena, jak *nomos*, tak *fysis* zde totiž nacházíme v souladu. Přitom výraz *nomos* tu můžeme chápat v užším smyslu jako „obvyklé řečové užití“, „ustálený způsob označení“, tzn. odkazující na jazykovou sféru a na řečovou praxi, a to nejen zde, ale opakovaně i na začátku páté kapitoly spisu (Jouanna zdůrazňuje afinitu mezi *onomata* a *nomos*: nejde zde o „zákon“, ale o *Sprachgebrauch*, podle autora spisu existuje korespondence mezi slovem a skutečností, viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 260). Debaty na podobné téma jsme svědky později u Platóna v dialogu *Kratylos*: otázka, zdali jména vznikají přirozeně, *fysei*, anebo na základě společné dohody, *synthesis*, představuje ústřední téma dialogu, které v jeho závěru vyřeší Sókratés uvedením představy zákonodárce-*nomotheta*, jenž při tvorbě jmen přihlíží k formě, a tedy i k přirozenosti jedné každé věci.

Problematické je nicméně užití členu u obou substantiv, které u tohoto idiomu obvykle nenacházíme: standardní podoba vazby je κατὰ νόμον – κατὰ φύσιν, člen bývá doplňován pouze tehdy, je-li substantivum dále rozvinuto nějakým determinantem (např. κατὰ τὸν νόμον τὸν ἀρχαϊκὸν, *Art.* 18 = L IV,132; κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν μετριότητα τῶν ὠρέων, *Aēr.* 12 = L II,56; κατὰ φύσιν τὴν ἑωυτοῦ, *Morb.* IV,40 = L VII,560 atp.). Odtud přístup vydavatelů, kteří se rozhodli členy athetovat, avšak rukopisná

evidence je jednoznačná: všechny rukopisy členy uvádějí. Na začátku páté kapitoly spisu čteme přitom ve výše zmíněné pasáži danou vazbu bez členů: ἂ ἄν φήσω τὸν ἄνθρωπον εἶναι, ἀποφανεῖν αἰεὶ ταῦτὰ ἔόντα καὶ κατὰ νόμον καὶ κατὰ φύσιν. Jedná se tedy zřejmě o tajenku, která nemá řešení, a pro vlastní význam idiomu navíc nehraje roli.

je vždy totéž a stejné (αἰεὶ ταῦτὰ ἔόντα ὁμοίως): Místo Littrého čtení αἰεὶ τὰ αὐτὰ ἔόντα ὁμοίως čtu se Jouannou αἰεὶ ταῦτὰ ἔόντα ὁμοίως. Podobnou charakteristiku nacházíme u Empedoklea, kde jsou prvky charakterizovány následovně: ἀλλ' αὐτ(ᾶ) ἔστιν ταῦτα, δι' ἀλλήλων δὲ θεόντα γίγνεται ἄλλοτε ἄλλα καὶ ἠνεκὲς αἰὲν ὁμοῖα („Nikoliv, ony jen jsou a vzájemně obíhající stanou se tím a zas oním, a přece jsou navzájem stejné“, DK B 17, přel. K. Svoboda). Melissos zase charakterizuje Jedno následovně: αἰδιόν ἐστι καὶ ἄπειρον καὶ ἓν καὶ ὅμοιον πᾶν („je věčné, nekonečné, jedno a veskrze stejné“, DK B 7, přel. K. Svoboda). Autor spisu tedy požaduje po složkách lidského těla to, co Melissos požadoval od Jedna, komentuje J. Jouanna, *Commentaire*, str. 250.

poskytnu také důkazy a objasním důvody, proč každá jednotlivá součást v těle nutně roste a hyne (καὶ τεκμήρια παρέξω, καὶ ἀνάγκας ἀποφανεῶ, δι' ἃς ἕκαστον αὖξεταί τε καὶ φθίνει ἐν τῷ σώματι): Autor chce zjevně zdůraznit rozdíl mezi svým přístupem a přístupem svých protivníků, jejichž důkazy „nestojí za nic“ (μαρτύριά τε καὶ τεκμήρια, ἃ γέ ἐστιν οὐδέν, kap. 1). Výraz ἀνάγκας chápe Jouanna ve dvojím významu: „preuves contraignantes“ a „causes nécessaires“, tj. nezbytné důvody a nutné příčiny; zejména druhý význam poukazuje na charakter přírodních fenoménů, odlišný od měnících se lidských zákonů i zvyklostí, *nomoi* (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 250 n.).

Idiom ἀνάγκας ἀποφανεῶ nacházíme v tomto apodeiktickém významu obzvláště často u Platóna (zvl. v *Timaiu*) a poté u Aristotela, srv. K. Deichgräber, *Epidemien und Corpus Hippocraticum*, str. 108.

3. kapitola

Ve třetí kapitole rozvíjí autor již uvedený argument proti „jednomu“ jakožto principu jsoucna. Jedno samo o sobě nemůže totiž nic generovat – to je jádrem argumentu. Každý vznik (stejně jako zánik) předpokládá mnohost, tj. směs, ovšem nikoli libovolnou. Teprve stejnorodost a správný poměr umožňují spojení a vznik dobře uspořádané směsi. To platí nejen pro člověka, ale pro přirozenost všeho. Přitom způsob vzniku je určující také pro další bytí směsi, neboť každá ze součástí má v rámci celku vždy takovou účinnost, s jakou ke zrodu přispěla. Ve chvíli zániku se odehrává opačný proces rozlučování: každá ze součástí se vrací ke své přirozenosti, a to jak u člověka a živých bytostí, tak u všeho ostatního.

Kapitola předkládá argument proti filosofickému monismu a rozvíjí v předsókratovské tradici už od Alkmaíóna zavedenou a Empedoklem dále rozpracovanou myšlenku směsi; to přitom proběhne obrácením monistických argumentů

Melissových. K útoku proti monismu na základě argumentu ze vzniku a zániku už se autor ve spise dále nevrací.

má-li něco vzniknout, pak nutně nikoli z jednoho; jak by totiž jedno mohlo něco zrodit, pokud by se nesmísilo s něčím jiným (Πρῶτον μὲν οὖν ἀνάγκη τὴν γένεσιν γενέσθαι μὴ ἀφ' ἑνός· πῶς γὰρ ἂν ἓν γ' εἶόν τι γεννήσειεν, εἰ μὴ τιμι μιχθείη); Jedná se o hlavní argument kapitoly, uvedený hned na jejím začátku. Opět jsme svědky obrácení argumentu Melissova: povaha jednoho (bytí) vylučuje vznik a zrození (DK B 1; B 2; A 5); z toho tedy plyne, že samotný vznik vylučuje jedno. Jouanna podotýká, že Melissův vliv je zde patrný i po formulační stránce, ať už se jedná o četné užití kondicionálů či výrazu ἀνάγκη, který nacházíme v krátké kapitole hned třikrát, v následující pak dvakrát (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 252).

Termín μιχθείη (a μίσηται v další větě) můžeme číst jako odkaz na Empedoklea, jehož vliv v celé této kapitole je také jasně patrný; uvedená slovesa se vyskytují v dochovaných Empedokleových zlomcích celkem devětkrát (J. Jouanna, *Rapports entre Mélissos de Samos et Diogène d'Apollonie, à la lumière du traité Hippocratique De Natura Hominis*, str. 312, pozn. 2). Používá je však opakovaně i Anaxagoras ve výše citovaném fragmentu (DK B 12), takže je lze chápat jako příslušející k tehdejšímu filosofickému diskursu, zabývajícím se otázkou vzniku jsoucna a jsoucích věcí.

Dále, ani jediná věc by nemohla vzniknout, kdyby se navzájem nemísilo to, co je stejnorodé a co má stejnou účinnost (εἴτ' οὐδὲ ἦν μὴ ὁμόφυλα εἶοντα μίσηται καὶ τὴν αὐτὴν ἔχοντα δύναμιν, γέννα οὐδ' ἂν μία συντελέοιτο): Pasáž je nejasná, Galénos zachoval v lemmatech následující čtení: Ἐπειτα οὐδ', ἂν μὴ ὁμόφυλα εἶοντα μίσηται καὶ τὴν αὐτὴν ἔχοντα δύναμιν, γέννα οὐδ' ἂν τὰ αὐτὰ ἡμῖν συντελοῖντο, přičemž závěr sekvence se mu jeví nejasný a nepříliš dobře vyjádřený (HNN XV,47 K). Rukopisné čtení kolísá, A má ἡμῖν, M a V ταῦτα ἡμῖν, τὰ αὐτὰ ἡμῖν Galénos v lemmatech. Litttré přebral čtení M a V, ale pro svou nejasnost byl text emendován: Jouanna přejímá konjekturu Wilamowitz-Moellendorffa z ἡμῖν na μία a podotýká, že v onciále lze vcelku snadno překloupat čtení ΟΥΔΑΝΜΙΗ, skrze jednoduchou záměnu H a N, na rukopisné ΗΜΙΝ. Také u výrazu γέννα rukopisy kolísají (v A čteme γενναί), γέννα je Ermerinsova a Willamowitzova konjektura, kterou Jouanna opět přejímá a soudí, že závěr věty, který iritoval už Galéna, mohla tvořit připojená glosa (více viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 253). Jouannův výklad mám za plauzibilní a jeho čtení přejímám.

pokud náhodou nejsou dobře uspořádány ve vzájemné směsi (ἦν μὴ τύχη καλῶς ἔχοντα τῆς κρήσιος τῆς πρὸς ἄλληλα): Pojem směsi představuje mimořádně důležitý a produktivní koncept v řeckém lékařském myšlení. Už samotný termín κρήσις (attický κρᾶσις) je specifický: nepoužívá se pro označení prostého mechanického míšení libovolných složek, ale pouze pro míšení věcí nějak už tvořících určitou směs (např. vody

s vínem, viz *LSJ*, s. v. κρᾶσις); odtud ho Aristotelés charakterizuje jakožto druhový výraz podřazený rodovému označení směsi, μειξις (Ἐτι εἰ τὸ γένος εἰς τὸ εἶδος ἔθηκεν, οἶον ... τὴν μειξιν ὅπερ κρᾶσιν, *Top.* 122b26). Poprvé čteme výraz u Aischyla, kde je řeč o úlitbách: první patří Diovi a Héře, třetí Diovi Zachránci, druhá je pak směsí určenou héróům (τὴν δευτέραν γε κρᾶσιν ἤρωσιν νέμω, zl. 55, Radt). Další užití u Aischyla nacházíme přímo v lékařském kontextu, kdy Prométheus hrdě vynáší všechny své vynálezy, jimiž usnadnil lidem život: „Ach, podivíš se víc, až uslyšíš,/ co řeknu dál, jaká já umění/ a pomůcky jsem ještě vymyslel./ Z nich největší je toto. Kdykoli/ kdo z lidí do nemoci spad,/ byl bez prostředků. Nevěděl, co jíst,/ co pít a čím si tělo potírat,/ i chřadl, neb potřeboval léků./ Až já jim ukázal, jak mísit/ je třeba léky mírné, hojivé,/ jež mohou zabránit všem nemocím.“ (τὰ λοιπὰ μου κλύουσα θαυμάσῃ πλέον,/ οἴας τέχνας τε καὶ πόρους ἐμησάμην· τὸ μὲν μέγιστον, εἴ τις ἐς νόσον πέσοι,/ οὐκ ἦν ἀλέξῃμ' οὐδέν, οὔτε βρώσιμον/ οὐ χριστὸν οὐδὲ πιστόν, ἀλλὰ φαρμάκων/ χρεῖαι κατεσκεύλλοντο, πρὶν γ' ἐγὼ σφισιν/ ἔδειξα κράσεις ἠπίων ἀκεσμάτων,/ αἷς τὰς ἀπάσας ἐξαμύνονται νόσους, *Prom.* 482, přel. F. Stiebitz). Čteme zde tedy o κράσεις ἠπίων ἀκεσμάτων, směsích hojivých léků (srv. o několik staletí později píše Lúkianos o přesné směsi barev, τῶν χρωμάτων ἀκριβῆ τὴν κρᾶσιν, jež charakterizuje malířské umění, *Zeux.* 5). V jiném významu je výraz užit v hippokratovském spise *O vzduchu, vodách a místech*: ἡ κρησις τῶν ὠρέων zde označuje mírné podnebí, mající charakterizovat Asii oproti Evropě (*Aēr.* 12 = L II,52). Toto je první doklad použití termínu v souvislosti s ročními dobami, později se s jeho užitím v tomto významu setkáváme i u Platóna v dialogu *Faidón* (*Phaed.* 111b), kde se také hovoří o smíšení ročních dob (srv. též Strabón, *Geogr.* VI,4,1).

Termín κρησις může dále označovat temperament, určité ustrojení člověka. Odvozený pojem σύγκρησις se vyskytuje velmi často a představuje jeden z ústředních pojmů ve spise *O životospřávě*, I: zde je jím míněno složení lidského těla, tedy určitá specifická směs ohně a vody, kterou má člověk už od narození a která představuje výchozí bod pro stanovení typologie lidských těl (kap. 32, s ohledem na zdraví a náchyllost k nemocem) a duší (kap. 35, s ohledem na terapii inteligence, paměti a smyslového vnímání). Κρᾶσις τοῦ σώματος pak nacházíme – v témže významu tělesné konstituce či ustrojení – také v Aristotelových *Problématech*, která zřejmě sehrála podstatnou roli v konstituování teorie temperamentů (podrobněji viz výše, str. 58 nn.).

Jako jiné vyjádření principu uspořádání směsi lze číst následnou charakteristiku, podle níž výše zmíněné kvality teplé/studené, suché/vlhké musí být navzájem uspořádány v určitém pevně daném poměru, tedy řádně a úměrně, μετρίως.

Stejně nutně ve chvíli, kdy lidské tělo zaniká, se vrací každá z jeho součástí ke své vlastní přirozenosti (Καὶ πάλιν γε ἀνάγκη ἀναχωρέειν ἐς τὴν ἐωυτοῦ φύσιν ἕκαστον, τελευτῶντος τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου): ἀποχωρέειν čteme v M a V, ἀναχωρέειν v A. Villaret převzal čtení M a V, Jouanna však zdůrazňuje, že ἀναχωρέειν je čtení nejlepšího rukopisu, ve kterém máme spis k dispozici, a poukazuje na velmi podobnou

pasáž u Diogena z Apollónie, kde nacházíme výraz ἀναχωρεῖ: „Ale všechny tyto věci se mění z téhož, stávají se brzy tím, brzy oním a vracejí se do téhož“ (ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἑτεροιοῦμενα ἄλλοτε ἄλλοῖα γίνεται καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἀναχωρεῖ, DK B 2, přel. K. Svoboda). Rozdíl je přirozeně v náhledu obou mužů na ony součásti veškerenstva: podle autora *Nat. hom.* se jedná o různorodé součásti celku, podle Diogena o modifikace jedné a téže substance; ty i ony součásti se však v obou pojetích vrací jakoby samy k sobě: ἐς τὴν ἑωυτοῦ φύσιν/ εἰς τὸ αὐτὸ. Podle Jouanny tedy slovní shoda s Diogenem i fakt, že výraz jinde u presokratiků nenacházíme, svědčí pro čtení A (J. Jouanna, *Rapports entre Méliossos de Samos et Diogène d'Apollonie, à la lumière du traité Hippocratique De Natura Hominis*, str. 313).

V pozadí zde stojí pojetí přírody a přírodních procesů, které je možno vyjádřit principem „podobné k podobnému“ či „stejně ke stejnému“ (Viz T. Vitek, *Empedoklés*, III, str. 356). S tímto principem se setkáváme i u Empedoklea v jeho pojetí kořenů a také u Xenofóna: umírající Kýros praví, že „když se člověk rozpadne, jednotlivé složky těla se zjevně vrátí každá k látce stejného druhu, jen duše ne“ (*Inst. Cyr.* VIII,7,20: διαλυομένου δὲ ἀνθρώπου δῆλὰ ἐστὶν ἕκαστα ἀπιόντα πρὸς τὸ ὁμόφυλον πλὴν τῆς ψυχῆς, přel. V. Bahník). Podobný pohled na přírodní procesy – zde ovšem naopak na princip vznikání – nacházíme i v hippokratovském spisu *O přirozenosti dítěte*: „Jak tělo díky dechu roste, rozrůžňují se končetiny a každý prvek v těle se pohybuje ke stejnému: husté jde k hustému, lehké k lehkému, vlhké k vlhkému. Každý prvek jde na své místo podle příbuznosti s tím, odkud má svůj původ. To, co vzešlo z hustého, je husté, co z vlhkého, vlhké“ (*Nat. puer.* 17 = L VII,496–498).

Principem „stejně ke stejnému“ či „podobné k podobnému“ vysvětluje autor spisu *Nat. hom.* v dalších kapitolách také pročišťovací procesy při léčbě („Lék totiž, kdykoli vejde do těla, k sobě napřed přitahuje to, co je mu svou přirozeností nejbližší ze všech složek, jež se v těle nacházejí, pak však k sobě táhne i jiné složky a vypuzuje je z těla ven“, kap. 6) i obměňování jednotlivých šťáv v těle v průběhu roku (kap. 7).

tam, odkud každá z částí povstala, se také vrací: Srv. pasáž ze spisu *O nemocech*, IV: podle jeho autora země obsahuje nekonečné množství *dynameis* všech druhů a každé jednotlivé rostlině, která v ní roste, poskytuje šťávu či vlhkost (*ikmada*) podobnou té, jakou má každá rostlina vrozenou: takto si každá rostlina bere ze země výživu právě takovou, jaká je ona sama. Nemoc vzniká tehdy, když je příbuzné šťávy v zemi příliš mnoho nebo příliš málo; pokud ovšem země danou šťávu neobsahuje, rostlina nevyroste vůbec (*Morb.* IV,34 = L VII,546). Jako příklad je dále uvedena rostlina zvaná *silphium*, která neroste v Iónii ani na Peloponnésu, ačkoli mnozí se pokoušeli ji tam vypěstovat (jednalo se o cenný lék a koření, botanicky snad *Ferula tingitana* či *Ferula asafoetida* nebo jiná rostlina, identifikace není jasná, více viz I. M. Lonie, *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV'. A Commentary*, str. 273). Jak si představit ony nespočetné *dynameis*, naznačuje tvrzení, že některé oblasti jsou příliš trpké, jiné příliš

vlhké, další zase příliš sladké, suché či hořké. Tyto opakované rostlinné příměry odkazují k vzájemným vazbám mezi mikrokosmem a makrokosmem. Další paralelu nacházíme u Euripida (*Suppl.* 532–534): „Odkud každá věc přišla na světlo, tam také odchází zpět, vzduch do aithéru, tělo do země (ὄθεν δ' ἕκαστον ἐς τὸ φῶς ἀφίκετο/ ἐνταῦθ' ἀπελθεῖν, πνεῦμα μὲν πρὸς αἰθέρα,/ τὸ σῶμα δ' ἐς γῆν·).“

4. kapitola

Čtvrtá kapitola je jádrem první části spisu (kap. 1–8). Polemický tón je opuštěn a je představena teze, kterou pozdější tradice považuje za ústřední myšlenku hippokratovského lékařství. Podle ní se lidské tělo skládá z krve, hlenu a žluté a černé žluči, které jsou příčinou zdraví stejně jako nemoci. Nacházejí-li se totiž v řádném vzájemném poměru jak co do účinnosti, tak co do množství, těší se tělo nejlepšímu zdraví; pokud se však některá z uvedených součástí vyskytne v těle ve větším (nebo případně menším) množství a není dobře smíšená s ostatními, objeví se nemoc. Ta je popsána na bázi místního pohybu uvnitř i vně těla: nemoc vznikne jak tehdy, když některá ze součástí tělo ve větší míře opustí, tak tehdy, když se přelije na jiné místo v těle, než jaké jí přísluší. Poté se objeví bolest v místě, kam se vyliła, stejně jako v místě, které opustila.

Autor zde dospívá k jádru svého sdělení, pro které si v úvodních kapitolách připravoval půdu. Pokud platí všechny předchozí argumenty, lidské tělo musí fungovat jako náležitým způsobem uspořádaná směs, a to tvořená nikoli prvky či živly (voda, vzduch, oheň, země), ale součástmi jiného druhu. Ty představují tělesné tekutiny či šťávy (výraz zde ovšem, stejně jako v celém spise, není uveden), a to ve složení krev – hlen – žlutá žluč – černá žluč. Náš spis je jediný v *CH*, kde k trojici tělních tekutin krev – hlen – žluč přistupuje ještě černá žluč (ta je ovšem zmiňována i v jiných spisech *Corpus*, viz výše, str. 44 n.).

Tezi přirozeně nemáme chápat v tom smyslu, že tělo neobsahuje nic jiného než uvedené složky – ve spise se výslovně hovoří o cévách, kostech i o řadě dalších orgánů a tělesných součástí. Čtyři tělní tekutiny však představují základní stavební složky lidského těla a jsou příčinou jeho zdraví i nemoci.

Lidské tělo v sobě obsahuje krev, hlen, žlutou a černou žluč: Spis *O přirozenosti člověka* je jediný spis v *CH*, který nahlíží člověka (tedy lidské tělo) jakožto kompozitum uvedených čtyř tekutin. V jiných spisech nacházíme jiné složení: místo černé žluči je voda (*Morb.* IV; *Genit.*), anebo je tělo nahlíženo jako sestávající pouze z ohně a vody (*Vict.* I), resp. z tisíce různých šťáv (*VM*), apod. (podrobněji viz výše, str. 9; 47).

Nejlepšímu zdraví se těší tehdy, když jsou tyto jeho součásti v řádném poměru mezi sebou jak co do své účinnosti, tak co do množství, a také když se nacházejí v nejlepší směsi (Υγιαίνει μὲν οὖν μάλιστα, ὅταν μετρίως ἔχη ταῦτα τῆς πρὸς ἄλληλα δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθους, καὶ μάλιστα μεμιγμένα ἦ): Postupně připravovaná argumentace zde

dochází svého jasného vyjádření. Zdraví člověka je jasně definováno – v návaznosti na Alkmaíona – jako řádně uspořádaná směs součástí, z nichž se lidské tělo skládá; ostatně i Empedoklés měl chápat zdraví jakožto rovnováhu a nemoc jako nerovnováhu ústředních prvků, nakolik lze aspoň soudit z jeho aplikace tohoto principu na rozumové schopnosti (DK A 86,10–11). Také ve spise *O sedmičkách* čteme, že „člověk je zdravý tehdy, kdykoli se [v něm] nachází teplé a studené řádně navzájem smíšeno“ (*Hebd.* 24 = L VIII,647). Ještě bližší je paralela s argumentací spisu *O starém lékařství*: „Když jsou [*scil.* ony tisíce šťáv, které obsahuje lidské tělo] vzájemně promíchány a smíšeny, nejsou zjevné ani organismus nepoškozují (Ταῦτα μὲν μεμιγμένα καὶ κεκορημένα ἀλλήλοισιν οὔτε φανερά ἐστιν, οὔτε λυπέει τὸν ἄνθρωπον, VM,14 = L I,602, přel J. Daneš). Šťávy jsou tedy – pro autory obou spisů – organickou součástí člověka a nepředstavují samy něco patologického; Jouanna dokonce soudil, že autor VM autora *Nat. hom.* ovlivnil, a argumentoval mimo jiné právě tímto místem (J. Jouanna, *Introduction*, str. 51 n.). Ve VM hraje ale roli ještě jiný fyziologický proces, který autor *Nat. hom.* nezná nebo s ním jednoduše nepracuje, a tím je proces zrání, *pepsis*. Jedná se konkrétně o zrání hlenu (VM 18–19 = L I,616 n.) a dále o zrání a proměnu jednotlivých šťáv přítomných v lidském těle během trávení: ústřední je tu analogie s vařením (VM 19 = L I,616 n.). Jako totiž vařením ztrácí původní syrová potrava své vlastnosti, podobně uvnitř lidského těla jsou jednotlivé šťávy vařeny činností vnitřních orgánů (podle VM 11 se potrava ve vnitřnostech doslova vaří, více J. Daneš, in: *HVS I*, str. 401 nn.). Verbum πέσσω (vařit) ve významu trávit je ale poměrně frekventované i jinde v *CH* (*Acut.* [*sp.*] 18 = L II,482; *Flat.* 7 = L VI,98, *Salubr.* 7 = L VI,82); v *Meteorikách* pak Aristotelés klasifikuje různé druhy *pepsis* a tvrdí, že umění vařit a péct je vlastně napodobování přírody, protože trávení potravy v lidském těle je podobné vaření a pečení (*Meteor.* 381b3–b10).

Podle Schiefského dávají uvedené pasáže VM (spolu s kap. 3–8) jasně najevo, že „překonat“ jídlo znamená jednoduše uvařit je: jídla uvařená už dříve mimo tělo je proto mnohem snadnější překonat (tj. uvařit), jakmile se octnou uvnitř těla. Tyto výrazy tedy podle Schiefského nemáme chápat metaforicky, ale skrze souvislost mezi uměním vařit a uměním léčit, která prolíná celým spisem VM: „Procesy, které šťávy v těle podstupují během uzdravování, jsou tytéž jako procesy, které šťávy v potravě podstupují během vaření. Aby dosáhl toho, že tělo bude zdravé, musí lékař způsobit *pepsis* šťáv ..., a tak jeho *techné* skutečně je určitý druh vaření“ (J. Schiefsky, in: *Hippokratés, On Ancient Medicine*, str. 281; viz také str. 217).

Zde je však nutno upřesnit, jak podotýká Jouanna, že autor VM terminologicky rozlišuje mezi procesy „vaření“, které se odehrávají vně člověka, a těmi, které probíhají uvnitř lidského těla (J. Jouanna, in: *Hippokratés, L'ancienne médecine*, str. 198). V daném kontextu jsou pro procesy probíhající vně těla užívány výrazy ἔψειν, ἔψις, ὀπτᾶν, pro ty probíhající uvnitř πέσσω a slova příbuzná, tzn. πέψιος, πεφθέντα, πεφθῆ, πεπαίτερα, ἄπεπτα, πέσσεσθαι a πέσσηται.

Jenomže věc není tak jednoduchá: ve větě τὸ δὲ πεφθῆναι γίνεται ἐκ τοῦ

μιχθῆναι, κρηθῆναί τε ἀλλήλοισι καὶ ξυνεψηθῆναι (kap. 19), podřazuje autor principy míšení, směšování a vaření principu πεφθῆναι (tj. zrání), zatímco jinde jsou na stejné úrovni: πέπον τε καὶ μεμιγμένον; κρηθέντα καὶ πεφθέντα (kap. 18), jak komentuje Jouanna (J. Jouanna, in: Hippokratés, *L'ancienne médecine*, str. 200). Kromě toho výraz ξυνεψηθῆναι, který má podle Jouanny charakterizovat procesy odehrávající se vně člověka, je tu užit pro proces probíhající uvnitř člověka, a navíc se nejedná o trávení, ale o zrání hlenu v očích („Jak dlouho však trvají bolesti, horečka a nejvyšší zanícení? Přetrvávají do doby, než hleny uzrají, zhoustnou a sesbírají se v očním koutku. K zrání dojde vzájemným míšením, směšováním a vařením“, τὸ δὲ πεφθῆναι γίνεται ἐκ τοῦ μιχθῆναι, κρηθῆναί τε ἀλλήλοισι καὶ ξυνεψηθῆναι (VM 19 = L I,616, přel. J. Daneš).

Koncepty zrání a vaření šfáv tedy představují značně komplikované výkladové principy, které nicméně autor *Nat. hom.* nepřejímá (nebo je nezná) a pracuje pouze s představou míšení a směsi.

Nemoc se objeví tehdy, když se některá z uvedených součástí v těle vyskytne odděleně v menším nebo větším množství a není dobře promíchána se všemi ostatními (ἀλγεῖ δ' ὅταν τι τούτων ἔλασσον ἢ πλέον χωρισθῆ ἐν τῷ σώματι καὶ μὴ κεκρημένον ἢ τοῖσι ξύμπασσι): Místo je problematické ze dvou důvodů. Zaprvé před χωρισθῆ nacházíme v některých rukopisech, stejně jako v papyru z Antinoopole, ještě dovětek ἢ ἢ, který přebírá Littré (pak by byl význam takovýto: „když se některá z uvedených součástí vyskytne v menším nebo větším množství nebo když se v těle vyskytne odděleně“). Vzhledem k následným formulacím autora v této kapitole, týkajícím se vzniku nemoci, nicméně přejímám Jouannovo čtení, které je s nimi v lepším souladu.

Dále je nejasné spojení ἔλασσον ἢ πλέον, které nacházíme také ve spise *O místech v člověku* (*Loc. hom.* 43 = L VI,336). Jouanna upozorňuje na Erótianovu glosu k vzácnému výrazu μασσον: Βακχεῖος μὲν φησιν ἔλασσον, Ἡρακλείδης δ' ὁ Ταραντινὸς πλεῖον. Oba komentátoři tedy vysvětlují význam adverbia protikladně: podle Bakcheia znamená „méně“, podle Hérakleida „více“. Jouanna navrhuje chápat spojení ἔλασσον ἢ πλέον jako glosu, dosazenou z glosáře na místo špatně srozumitelného termínu μασσον: jako hlavní věcný argument mu slouží rozpor tvrzení o menším či větším množství tekutiny v těle, které má způsobit nemoc, s tím, co čteme dále v kapitole. Tam je totiž řeč vždy jen o větším množství, jež je s to způsobit nemoc, jinými slovy o příliš velkém toku či o přeplnění. To je právě specifikem šfávnového pohledu, zatímco je-li směs tvořena prvky či kvalitami, jako je tomu u Platóna (*Tim.* 82a) či u Filistióna z Loker (*AL* XX, 35–36), může být porušení její rovnováhy způsobeno také nedostatkem (viz J. Jouanna, *Introduction*, str. 95–96; též, *Commentaire*, str. 256–257). Přesto však Jouanna ponechává v textu tradici dochovaný výraz ἔλασσον ἢ πλέον a svou konjekturnu μασσον uvádí pouze v kritickém aparátu *ad loc.* Joly ve své recenzi Jouannova vydání konjekturnu nadšeně vítá: „rien de plus ingénieux et de plus sûr que le rétablissement de μασσον au ch. IV“ (J. Joly, *Sur une nouvelle édition de «La nature de l'homme»*, str. 150). Interpretace vypadá velmi

elegantně, v určitém rozporu s ní je však autorem následně popsána představa „dvojí bolesti“, neboť místo, které daná šfáva opustila, bude pravděpodobně trpět jejím nedostatkem. I z tohoto důvodu se držím v překladu tradičního čtení.

Nutně totiž, kdykoli se některá z těchto součástí odloučí a stojí sama o sobě, nejenže vznikne nemoc v místě, které opustila, ale i místo, kde se usadí a kam se vylíje, bude zcela přeplněno, a takto se stane zdrojem bolesti a trápení (Ἀνάγκη γὰρ, ὁκόταν τι τουτέων χωρισθῆ καὶ ἐφ' ἑωυτοῦ στῆ, οὐ μόνον τοῦτο τὸ χωρίον, ἐνθεν ἐξέστη, ἐπίνοσον γίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἐνθα ἂν ἐπιχυθῆ, ὑπερπιμπλάμενον ὀδύνην τε καὶ πόνον παρέχειν): Autor zde zaostřuje svou pozornost na zdroj patologických procesů v těle. K těm dochází tehdy, kdykoli se některá ze šfáv vydělí ze svého místa a „stojí sama o sobě“ (opět je zde užita vazba ἐφ' ἑωυτοῦ). I tato pasáž má svou paralelu ve VM, kap. 14 (= L I,602): „... kdykoli se ale něco z toho vyloučí a vyskytne samo o sobě, stane se zjevným a zdraví škodlivým“ (ὅταν δέ τι τουτέων ἀποκριθῆ, καὶ αὐτὸ ἐφ' ἑωυτοῦ γένηται, τότε καὶ φανερόν ἐστι καὶ λυπέει τὸν ἄνθρωπον, přel. J. Daneš, in: HVS I, str. 374).

Pozoruhodná je zejména představa „dvojí bolesti“ (διπλῆν τὴν ὀδύνην), s níž se zde pracuje: nemocné bude totiž nejen místo, kam se daná šfáva vylila, ale i místo, které daná šfáva opustila. Tuto představu bychom neměli chápat odděleně, ale jako součást určitého typu diskursu, který v CH nacházíme a ve kterém jsou fenomény nahlíženy skrze určitou „mřížku funkcionalizace“ (k termínu viz více S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: HVS I, str. 55), tvořenou následujícími kategoriemi: jedná se o pojmy směsi, správného míšení a jeho porušení, nadvlády a nutnosti jejího odstranění, podobnosti a nepodobnosti, naplnění a vyprázdnění, protiklady část – celek, vnitřek – vnějšek, více – méně, minimum – maximum, nahoru – dolů, neboť vše je tu představeno na bázi místního pohybu uvnitř těla, resp. v jeho komunikaci a výměně s okolím, přirozeně také v časové určenosti: roční doby, etapy života člověka atp. Pokud se tedy šfáva odloučí, a to ať už mimo tělo nebo do části těla, v níž předtím nebyla, nutně musí dojít k porušení rovnováhy na obou místech: „mřížka“ představuje celek provázaný mnohačetnými vazbami.

Podle Jouanny jediné místo, kde nacházíme podobnou představu, je *Vict.* 66 (pasáž pojednává o lidech, kteří nejsou uvyklí gymnastickým cvičením, pokud se však výjimečně do nějakého pustí, má to za následek podobnou nerovnováhu ve dvou různých částech těla, o jaké čteme v *Nat. hom.* 4).

k odloučení od ostatních součástí (τὴν κένωσιν καὶ τὴν μετάστασιν καὶ τὴν ἀπόκρισιν ἀπὸ τῶν ἄλλων): Výrazy pro míšení a odlučování jsou oblíbenými termíny Anaxagorovými: jednotlivé prvky ve směsi prý nejsou zjevné, i když každý má stále své vlastnosti, jež se však mohou projevit až po odloučení (DK B 8; B 12). Vlastos soudil, že Anaxagoras mohl ovlivnit autora VM, u něhož pojem *apokrisis* také nacházíme (G. Vlastos,

The physical theory of Anaxagoras), Longrigg se pokoušel argumentovat pro působení opačné (J. Longrigg, *Philosophy and medicine*, str. 159 nn.); od autora VM pak podle Jouanny mohl přejmout některé představy (např. *apokrisis*) autor spisu *Nat. hom.* (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 258). Myšlenka směsi a odlučování byla nicméně obecně sdílenou představou řady presokratiků, takže hledat zde přímé ovlivnění není nutné, srv. J. Daneš, in: *HVS I*, str. 405.

Uvedenou představu autoři spisů *CH* dále rozvíjejí a doplňují: tak nosologická terminologie tvořená výrazy *apostasis* (místo *apokrisis*), *pepsis* a *krisis* odkazuje na okruh spisů spojených se souborem *Epidemií* a nacházíme ji také ve spise *O životosprávě při akutních nemocech*, *O šťávách* či v *Prorrhétikon*, II.

5. kapitola

Po představení ústřední teze výkladu (člověk se skládá ze čtyř hlavních součástí, jimiž jsou krev, hlen, žlutá a černá žluč) autor svou myšlenku dále objasňuje a upřesňuje. Uvedené čtyři součásti člověka se od sebe liší jak podle ustáleného chápání a řečového užití (*nomos*), tak podle přirozenosti (*fysis*). Z hlediska *fysis* jsou tyto složky odlišeny svou podobou i svými kvalitami (teplo, chlad, suchost, vlhkost), ale také účinností (*dynamis*). Ustálené chápání a zvyk tedy oprávněně stanovily pro tyto součásti různá označení.

Ve druhé části kapitoly se autor snaží podat empirické důkazy o rozdílných účincích i povaze uvedených složek, a to na základě podávání různých druhů vomitik. Člověk, jemuž je podán lék vypuzující hlen, vyzvrátí prý hlen, analogicky v případě léku vypuzujícího žluč atp., a to nikoli jednou tak a podruhé onak, ale vždy stejně – ve dne i v noci, v létě i v zimě. Závěrem autor ještě poukáže na skutečnost, že člověk se s daným složením už rodí z rodičů, jejichž přirozenost je stejná jako jeho.

Kapitola je elegantní ukázkou aplikace distinkce *nomos* – *fysis* na lidskou přirozenost. Tyto dva ústřední pojmy řeckého myšlení zde ovšem nestojí v absolutní opozici, naopak se doplňují, aby lépe nasvítily dané téma. Závěr kapitoly opět odkazuje na rétorický charakter první části spisu, spolu s důrazem kladeným na první osobu („předmět mé řeči a mého výkladu“).

podoby podle přirozenosti, takže se ani hlen nijak nepodobá krvi, ani krev žluči, ani žluč hlenu: Mezi podobou a přirozeností, *ideé* a *fysis*, existuje přímá korespondence; dále uvedené konkrétní charakteristiky pak odkazují na rovinu $\varphi\alpha\nu\epsilon\rho\acute{o}\nu$ zmíněnou výše. Na rozdíl od různých spekulací stran prvků, z nichž může být složen člověk, jsou totiž šťávy přístupné smyslům: zrak dokáže odlišit jejich tvar i barvu, hmat pak další kvality (teplo a chlad, suchost a vlhkost), jimiž jsou šťávy odlišeny i mezi sebou navzájem.

poznáš z následujícího ($\Gamma\nu\omicron\iota\eta\varsigma \delta' \grave{\alpha}\nu \tau\omicron\iota\sigma\delta\epsilon$): Tuto a podobné fráze nacházíme v *CH* často tam, kde se jedná o odkaz na zřejmou empirickou zkušenost (např. ve spise *Morb. sacr.*). Identickou frází $\gamma\nu\omicron\iota\eta\varsigma \delta' \grave{\alpha}\nu \tau\omicron\iota\sigma\delta\epsilon$ čteme ještě v sedmé kapitole, a to hned třikrát,

podobnou vazbu pak v úvodní kapitole spisu: γνοίη δ' ἄν τις τόδε μάλιστα, a v kapitole závěrečné: γνώση δὲ ἐν τῷδε. Fredrich zdůrazňoval rétorický charakter idiomu: autor se „jako pravý řečník obrací na své posluchače“ (C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 31), Jouanna naopak podtrhuje „technický“ charakter fráze (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 235). Domnívám se, že oba rozměry jsou stejně důležité: autor podává (empirické) důkazy, které přislíbil už dříve, a zároveň navazuje kontakt s posluchači/čtenáři; těmi mohou být také kolegové-lékaři, jak soudí E. M. Craik, *The Hippocratic Corpus*, str. 211.

podáš-li člověku lék, který vypuzuje hlen, vyzvrátí hlen: Léky vypuzující hlen či žluč jsou v CH zmiňovány často, a to zejména ve spisech *O nemocech*, I–III; *O chorobách*; *O ženských chorobách*, I–II, *O přirozenosti ženy*, *O místech v člověku* i jinde, výčet viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 263. Někde je na ně odkázáno paušálně, jinde jsou uvedeny konkrétní látky (např. čemeřice, svlačec, kdoule, lněné semínko, vařený česnek, dýně, lýkovec neboli coccum *Gnidium* atp., většinou ve směsi); léky mohly být podávány perorálně, ale také formou klystýrů (ve spisech věnovaných ženám jsou uvedeny celé katalogy takovýchto léčivých substancí). Léky vypuzující černou žluč jsou kromě spisu *Nat. hom.* zmíněny pouze ve spise *O chorobách* (*Aff.* 36 = L VI,246) a dále ve spise *O očisťovacích prostředcích* (*Remed.* 36), který není součástí CH; v obou případech se jedná o paušální odkaz, konkrétní remedia zde nejsou uvedena.

V pozdějších lékařských spisech se lze setkat s těmito kategoriemi purgativ: melanogoga (vyhánějí černou žluč), flegmagoga (vyhánějí hlen), cholagoga (vyhánějí žluč), hydragoga (vyhánějí vodu). Vyhánět krev tímto způsobem nikdo nepotřeboval, neboť se stále hojně užívala flebotomie. Doplňme, že tzv. choleretika jsou užívána i v současné medicíně, kde ovšem jejich cílem není vyvolat zvracení, ale podpořit přirozený tok žluči v trávicím traktu, zejména funkci žlučníku.

obsahuje všechny tyto součásti vždy, po celou dobu svého života (ἔχων ἐν ἑωυτῷ ταῦτα πάντα αἰεὶ ἕως ἄν ζῆι): Zde podržuji Littrého čtení místo dle mého soudu příliš daleko jdoucí konjektury Jouannovy, založené na paralele s pasáží z kap. 7, kde čteme podobnou formulaci: Ἐχει μὲν οὖν ταῦτα πάντα αἰεὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου. Toto čtení mají M a V a Gal. P (codd.), zatímco A a Galénova lemmata uvádějí ἀίδια.

Podobně i v této kapitole nacházíme v M a V a u Gal. P (codd.) αἰεὶ, zatímco A a lemmata mají odlišné čtení, a to ἰδεῖν. Z toho Jouanna vysuzuje, že na obou místech bylo původně ἀίδια, které bylo v této kapitole chybně transkribováno jako ἰδεῖν (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 264). Tato hypotéza není zcela vyloučená, přesto se v obou pasážích držím čtení αἰεὶ, které mi v daném kontextu dává lepší smysl.

6. kapitola

V šesté kapitole autor poskytuje výše slíbené „důkazy a důvody“ pro svou tezi, že člověk je složen ze čtyř rozdílných součástí; činí tak na základě účinku léků v lidském těle.

V úvodu je opět zmíněn monistický lékařský přístup (člověk je složen jen z jediné součásti), pro který bývá jako důkaz uváděna skutečnost, že člověk při smrti – ať už k ní dojde během pročišťování nebo po zranění – vylučuje jedinou ze svých tělesných složek. Oproti tomu autor spisu argumentuje, že člověk při užívání různých typů vomitik vylučuje vždy nejprve tu složku těla, která je danému typu vomitik nejbližší, a po ní teprve složky ostatní v ustáleném pořadí (v závěru se vždy vyloučí černá žluč a nakonec krev). Stejně je tomu podle autora i u rostlin a semen, které k sobě, jakmile se ocitnou v zemi, přitáhnou tu složku, jaká je jim svou povahou nejbližší, a poté teprve složky další. To platí analogicky pro účinky všech léků v těle, nejen vomitik.

Rozsáhlá kapitola je opět polemicky zaměřena proti lékařům-monistům a pracuje s již uvedenou myšlenkou jediného řádu přírody: v rostlinné říši i pro člověka musí platit tytéž principy. Filosofické argumenty jsou opuštěny, autor se obrací k empirii (rovina φανερόν), jež je pro lékaře svrchovaně důležitá, a ukazuje, že jeho ideoví odpůrci se nevyznají ani v tom, v čem se chlubí být odborníky: nejsou schopni ani náležité empirické observace. Přes proklamovanou empiričnost je ovšem řada tezí spekulativního rázu, např. stěží lze verifikovat, že sladké semeno proniknuvší do země k sobě nejprve přitáhne sladké součásti, atp.

usoudili z toho, že právě ona (scil. krev) představuje život člověka (τοῦτο νομίζουσιν εἶναι τὴν ψυχὴν τῷ ἀνθρώπῳ): Výraz ψυχή bývá do češtiny překládán obvykle jako duše, někdy také život či dech, v určitých případech může znamenat i sperma (srv. *Vict. I* a analýzu H. Bartoše, in: *HVS I*, str. 433–440). V této pasáži se jedná o oživující princip (Jouanna překládá jako „principe de la vie“, základ života), o to, co je nositelem tělesného života a jeho projevů a bez čeho je před námi pouze mrtvé tělo: proto překládám jako „život“. „Vždyť duše je jakoby počátek živých bytostí,“ říká Aristotelés na začátku spisu *O duši* (*De an.* 402a6).

Pojem sám má v Řecku dlouhou a komplikovanou historii. U Homéra má duše de facto jedinou vlastnost, totiž schopnost opustit tělo ať už úplně (což znamená smrt) nebo na chvíli (důsledkem je mdloba); výraz dále slouží k označení stínů mrtvých – „duší“ zemřelých v podsvětí. V tomto ohledu je *psyché* něčím, co charakterizuje pouze lidskou existenci, a bohů se nijak netýká. Jejím protikladem je *sóma*, výraz užívaný Homérem k označení mrtvého těla. Posléze se význam pojmu duše proměňuje během komplikovaného procesu, který má řadu aspektů. Výraz *psyché* zaprvé ztratí své výlučné omezení na člověka, nadále může být užito pro jakoukoli živou bytost či entitu (včetně rostlin); u člověka pak „získává psychologický rozměr, který se pro něj později stane typickým“ (H. Bartoš, *Očima lékaře*, str. 258) – duše se začne projevovat také skrze vnímání, myšlení a emoce, je nositelem morálních vlastností a je také zodpovědná za praktické rozhodování atp. U Hérakleita čteme o jejím explicitním spojení s logem (*DK B 115*; *B 45*), přitom je však podle něj materiální povahy (což platí i pro další presokratiky). Také význam termínu *sóma* se mění, v 5. století př. Kr. už označuje „tělo“ – lidské či zvířecí

v celku jeho korporeality, jednotu organismu (nebo i tělesnou substanci). Z nesmírně obsáhlé literatury dále vyjímám: D. B. Claus, *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of Psyche before Plato*; J. N. Bremmer, *The Early Greek Concept of the Soul*; v češtině podává stručný přehled R. Chlup, *Formování pojmu duše v Řecku archaické a klasické doby*.

Se specifickým náhledem na duši se setkáváme v lékařských spisech; lze říci, že psycho-somatická diference zde existuje, nicméně toto odlišení „nevede k žádnému typu dualismu..., nýbrž pouze ukazuje na dva různé aspekty jediné, nerozdělitelné lidské přirozenosti pulzující v napětí mezi zdravím a nemocí“ (srv. H. Bartoš, *Očima lékaře*, str. 259). To jsme ostatně jasně viděli ve spise *O životosprávě*, I při typologii fyzického a duševního ustrojení s ohledem na životosprávu (viz výše, str. 53 nn.). V určité zkratce by se dalo říci, že duše v hippokratovských spisech operuje na stejné rovině, jako je rovina těla. Viz dále B. Gundert, *Soma and psyche in Hippocratic medicine*; J. Pigeaud, *Quelques aspects du rapport de l'âme et du corps dans le Corpus hippocratique* a d. K pozdějším velmi komplikovaným a nejednotným představám o duši, které rozvíjejí Platón, Aristotelés, stoikové, epikurejci a další (jistě i pod vlivem předchozích tradic, jako byl orfismus či pythagoreismus), viz následující stručný a zasvěcený přehled: H. Lorenz, *Ancient theories of soul*, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (elektronický zdroj, i s další literaturou).

Co se týče krve, nahlížet na ni jako na oživující princip člověka bylo pravděpodobně nejběžnější, soudí Jouanna a dokládá to skutečností, že autor *Nat. hom.* uvádí zastánce tohoto názoru opakovaně na prvním místě svého výčtu ve druhé kapitole; podobně v první kapitole stál v čele výčtu prvků vzduch. V tomto ohledu mohl být autor ovlivněn Empedoklem, ovšem představu o provázanosti krve s duší, resp. s myšlením, nacházíme i u jiných autorů *CH*: „Když se mění krev, proměňuje se také myšlení“ (*Flat.* 14 = L VI,110); „Krev v člověku představuje největší díl rozumu, a někteří dokonce tvrdí, že rozum celý“ (τὸ αἷμα τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πλεῖστον ἑμβάλλεται μέρος συνέσιος· ἔνιοι δὲ λέγουσι, τὸ πᾶν, *Morb.* I,30 = L VI,200). Jak bylo výše komentováno, duši měl podle Aristotela prohlašovat za krev Kritias, a to z toho důvodu, že „duši je nejvlastnější vnímání, a to prý je v přirozenosti krve“ (*De an.* 405b1–7).

kdykoliv někdo požije lék, který vyhání žluč, nejprve zvrací žluč, potom hlen, dále černou žluč a nakonec, když už umírá, zvrací čistou krev: Skutečnost, které šťávy a v jakém pořadí člověk zvrací, chápali hippokratovští lékaři jako důležité vodítko pro prognózu choroby. Zvracení hlenu a žluče bylo považováno za méně znepokojující, zatímco zvracení černé žluče a krve bylo chápáno jako špatné znamení (*Aph.* IV,22; 25 = L IV,510; *Loc. hom.* 33 = L VI,324); ke zvracení krve srv. *Epid.* V,38 = L V,230; *Aph.* IV,25 = L IV,510; k prognóze na základě tělesných výměšků obecně viz *Coac.* 545–640 = L V,708–732, atp. Jak důležitou roli hrály zvrátky při léčbě – a jak dobrými pozorovateli hippokratovští lékaři byli (byť jejich empirické poznatky pro nás leckdy zůstávají nesrozumitelné) –, dokládá následující pasáž spisu *Prognostikon*:

„Zvracení je nejprospěšnější, když jsou hlen a žluč co nejvíce smíšeny; také zvrátky

ať nejsou příliš husté ani jich není příliš mnoho. Naopak méně smíšené zvratky jsou horší. Jestliže se však vyzvrácený obsah barvou podobá pórku nebo je nafialovělý nebo černý, musíme to při každém z těchto zbarvení pokládat za nepříznivé. A jestliže jeden a týž člověk zvrací všechny tyto barvy, stává se zhoubou velmi blízkou. Nejrychlejší smrt signalizují nafialovělé zvratky, pokud odpudivě zapáchají. Vždyť každý zápach, který páchne po rozkladu a odpudivě, je u všeho vyzvráceného zlý“ (*Prog.* 13 = L II,142–144, přel. J. Klouda, upravila S. F.).

Myšlenka je založena na uvedeném principu „podobné k podobnému“, resp. „stejně ke stejnému“: věc k sobě váže totéž, resp. to, co je jí svou přirozeností nejbližší ze všech složek, jež se v těle nacházejí, pak však k sobě začne přitahovat i jiné složky a vypuzuje je z těla ven. V pozorování, že u nemocného člověka dochází stran charakteru dávených šťáv k určitému vývoji, není autor *Nat. hom.* osamocen. Ve spise *O chorobách* čteme: „A když zvrací, pak nejprve hlenovité výměšky, potom žlučnaté, nakonec špinavé a kalné“ (καὶ ἐμέειν ἐνίοτε, πρῶτον μὲν φλεγματώδεα, ἔπειτα δὲ χολώδεα, τελευτῶν δὲ κόπρον, *Morb.* III,14 = L VII,134).

Jak přesně funguje pohyb šťáv v těle, ve spise *Nat. hom.* nečteme, určitou představu o možném koloběhu nicméně podává autor výše zmíněného spisu *O nemocech*, IV, také obsahujícího kvartérní šťávové schéma. V těle člověka podle něj nacházíme čtyři zdroje (*pégai*), tvořící vždy rezervoár pro jednu ze čtyř šťáv: hlava pro hlen, srdce pro krev, slezina pro vodu a žluč pro játra (nebo místo vedle jater; text zde není jednoznačný). „Tyto orgány, coby dost malé a umístěné uvnitř těla, sdělují (ἐρμηνεύει) ustavičně tělu dříve, než to samo zjistí, každý podle své povahy, co ze snědených jídel a vypitých nápojů je žlučnaté, hlenovité, krevnaté a vodnaté“ (*Morb.* IV,39 = L VII,558, přel. J. Országh). Uvedené čtyři šťávy jsou totiž obsaženy také v potravě, kterou se dostávají do břicha, odkud tělo čerpá výživu jednak přímo a bez rozlišení, jednak z něho čerpají i čtyři zdroje, každý „svou“ šťávu, kterou pak předávají zbytku těla (více k dané pasáži a obecně k otázce „sdělování“ uvnitř těla srv. J. Országh, *HVS* II, str. 214 n.). Takovéto přiřazení šťáv jednotlivým orgánům ani představu, jak konkrétně „komunikace“ uvnitř těla probíhá, však autor spisu *Nat. hom.* neuvádí a možná s ní ani nepracuje.

Teorie o lécích vyvolávajících zvracení a o principu jejich působení, která se sice tváří empiricky, ale v principu je zcela spekulativní, je v *CH* ojedinelá, srv. J. Jouanna, *Commentaire*, str. 266. Francouzský badatel nicméně po konzultaci s lékařem, dr. Lebrunem, soudí, že teorie může alespoň částečně odrážet skutečnost, i když např. žádná vomitika, která by na sebe vázala žluč, nejsou známa (tamt.).

Stejně je tomu i u rostlin a semen (Ὡς γὰρ τὰ φύομενά τε καὶ σπειρόμενα): Přirovnání slouží v lékařských textech obvykle k vysvětlení smyslům nepřístupných jevů, v tomto případě procesů probíhajících uvnitř lidského těla: tyto fenomény jsou osvětleny jevy zřejmějšími a snáze představitelnými. Přirovnání procesů probíhajících v lidském těle k procesům probíhajícím v rostlinách najdeme i jinde v *CH*, zejména v kontextu pasáží

o plození a zrání plodu; např. ve spise *O přirozenosti dítěte* jeho autor říká, že zdravotní stav plodu je takový, jaký je zdravotní stav matky, podobně jako závisí stav rostlin na vlastnostech půdy, z jejíž vlhkosti rostliny žijí (*Nat. puer.* 27 = L VII,528). Ve spise *O vzniku člověka* je vývoj lidského plodu připodobněn ke zrání okurky (*Genit.* 9 = L VII,482). Podobná přirovnání najdeme také u Empedoklea, DK B 82: „Totéž jsou vlasy a listy i ptáků přehusté peří, jakož i šupiny, které se rodí na silných údech“ (přel. K. Svoboda).

Ze syntaktického hlediska je první člen přirovnání uvozen vazbou $\omega\varsigma \gamma\acute{\alpha}\rho$, druhý výrazem $\tau\omicron\iota\omicron\upsilon\tau\omicron\nu \delta\acute{\epsilon} \tau\iota$. Tuto strukturu lze srovnat s obvyklým (byť ne zcela standardizovaným) uvozením homérských přirovnání. V obou homérských básních totiž nacházíme dlouhá přirovnání, kdy první člen bývá uvozen vazbou $\omega\varsigma \gamma\acute{\alpha}\rho$ (nebo jenom $\omega\varsigma$), druhý οὐτω ($\delta\acute{\epsilon} \kappa\alpha\iota$) i dalšími výrazy (viz J. L. Ready, *Character, Narrator, and Simile in the Iliad*). Tato zcela jedinečná figura, kterou podle M. L. Westa nenacházíme v jiné hrdinské světové epice, byla opakovaně studována (M. L. West, *Indo-European Poetry and Myth*; dále srv. H. Fränkel, *Die homerischen Gleichnisse*; W. C. Scott, *The Oral Nature of the Homeric Simile*; W. C. Scott, *The Artistry of the Homeric Simile* a d.). Právě u Empedoklea čteme několik homérských přirovnání, která představují důležitý přechod od básnického k „vědeckému“ jazyku: malíři míchající na paletě z omezeného počtu barev rozmanitý celek veškerenstva, muž vycházející s lucernou do noci, dívka hrající si s klepsydrou (DK B 23, 84, 100; obě poslední přirovnání chtějí osvětlit povahu fyzikálních, resp. fyziologických procesů, více viz např. H. Diller, *ΟΨΙΣ ΑΔΗΛΩΝ ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ*).

7. kapitola

Obsáhlá sedmá kapitola spisu popisuje mechanismus, jakým tělní tekutiny na základě svých kvalit závisejí na střídě ročních dob. Ačkoliv se totiž v člověku nacházejí vždy všechny čtyři druhy šťáv – a pokud by mu chyběla jediná, zahynul by –, jejich množství v člověku se mění v závislosti na roční době podle principu příbuznosti či afinity, který už známe: kvality, jimiž se daná tekutina vyznačuje, způsobují, že v roční době oplývající týmiž kvalitami je dané tekutiny v těle největší množství. Tuto skutečnost dokazuje autor opět empiricky, na základě proměn výměšků, výskytu jednotlivých nemocí, tělesné teploty i barvy pleti během roku. V závěru poté uvádí jako doklad skutečnost, že je-li jedna a táž látka podána témuž člověku během jednotlivých ročních dob, vyzvrátí vždy odlišnou, roční době odpovídající tekutinu.

Kapitola dále rozpracovává kvartérní šťávové schéma a uvádí je – na základě korelace jednotlivých, už od presokratiků zděděných kvalit (teplé, studené, suché, vlhké) – do souvislosti s časovým schématem ročních dob; takové rozpracování své teorie přislíbil autor už v závěru druhé kapitoly. Stylisticky oplývá kapitola opakovaným výskytem druhé osoby singuláru („poznáš to“ – třikrát, „podáš-li“ – jednou). Navazuje se zde sice na empiricky vedený výklad z minulé kapitoly, zároveň je však zdůrazněna nutnost a všeobecnost celého procesu včetně důsledků nosologických.

Třebaže důležitost ročních dob ve vztahu k jednotlivým chorobám i ke zdraví člověka je v *CH* probírána a zdůrazňována opakovaně, žádný jiný z autorů sbírky nevytvořil natolik schematicky propracovanou teorii o vlivu ročních dob na lidskou přirozenost (J. Jouanna, *Introduction*, str. 47).

hlen ... je nejstudenější: K přiřazení kvalit jednotlivým šťávám a k afinitě šťáv a ročních období viz podrobněji výše, str. 31; k problematické studenosti hleny viz str. 37. Hlen je zde dále označen jakožto nejlepivější, γλισχροτάτον; stejnou vlastností je nicméně v patnácté kapitole spisu charakterizována černá žluč.

v této roční době (ταύτην τὴν ὥρην): Výraz ὥρη (atticky ὥρα) označuje jakýkoli úsek času, jehož rozsah je pevně fixován, ať už se jedná o část roku, měsíce či dne (viz *LSJ*, s. v. ὥρα). Ve významu roční období jej používá už Homér, obvykle v plurálu (např. *Od.* II,107; X,462 a jinde), později u básníků a dalších autorů se výraz objevuje také v singuláru.

Pozoruhodná je skutečnost, že Homér a Hésiodos rozlišovali pouze tři roční období: jaro, léto a zimu, přičemž jako způsob vyjádření zde funguje substantivum ὥρη, doplněné o specifikaci, o jaké období se jedná, ať už je jím genitiv termínu pro jaro/léto/zimu nebo adjektivum (např. ἔαρος ... ὥρη [*Il.* VI,148]; ὥρη ἐν εἰαρινῇ [*Il.* II,471], atp.). Čtvrté roční období se poprvé objevuje u básníka Alkmana: ὥρας δ' ἔσηκε τρεῖς, θέρος καὶ χειμῶνα κῶπῶρα τρίταν καὶ τέτρατον τὸ ἦρ („a vytvořil tři roční období, léto a zimu a podzim jako třetí, a k nim přidal jako čtvrté jaro“, zl. 20 Davies), kde je pro podzim užit výraz ὠπώρα. Jinde se setkáváme s označením φθινόπωρον, což je vlastně opis pro závěr roční doby, rozuměj léta (srv. Thúkydídés, *Hist.* II,31: περὶ δὲ τὸ φθινόπωρον τοῦ θέρου; dále také Hérodotos, *Hist.* IV,42; IX,17; *Aph.* I,18 = L IV,468). Užíván byl i výraz μετόπωρον (Thúkydídés, *Hist.* VII,79: τοῦ ἔτους πρὸς μετόπωρον ἤδη ὄντος; *Aër.* 6 = L II,26). Autor *Nat. hom.* užívá pro podzim soustavně termín φθινόπωρον; ve spise *O sedmičkách* pak, v souladu s optikou celého spisu, nacházíme výčet sedmi ročních období (*Hebd.* 4 = L VIII,635–636).

otoky plné bílého hleny (τὰ οἰδήματα λευκὰ): Otok zde popisovaný je patrně tzv. *phlegmasia alba dolens* neboli bílá noha. Dříve byla pozorována v posledním trimestru těhotenství a po porodu (odtud další označení nemoci „mléčná noha“), dnes je spojována s extrémními případy žilní trombózy, které mohou vést až ke ztrátě končetiny (srv. *Phlegmasia alba dolens* na serveru emedicine.medscape.com). Zmínky o podobných otocích nacházíme také v *Epid.* IV,30 (= L V,174) a v *Morb.* II,71 (= L VII,108); srv. také *Aër.* 7 (= L II,28), kde autor píše o otocích objevujících se v průběhu zimy.

trpí úplavicí (ὑπὸ τε τῶν δυσεντεριῶν ἀλίσκονται): Autor spisu jako jediný v rámci *CH* klasifikuje úplavici jako nemoc objevující se nejčastěji na jaře. V jiných spisech čteme, že úplavice je pozorována v létě nebo na podzim (*Epid.* I,4 = L II,616; *Aph.* III,22 = L IV,496,

zde spolu s řadou dalších nemocí včetně horeček, souchotí, řezavky, zánětů v krku, epilepsie, melancholie atp.). Jak komentuje Jouanna, přes veškerou snahu opírat se o fakta zůstává autor zhusta v zajetí schématu své teorie (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 271).

beze všech ostatních složek, ze kterých se náš svět skládá (ἀνευ πάντων τῶν ἐνεόντων ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ): Ve formulaci slyšíme jasné echo slov Diogena z Apollónie: „Kdyby totiž věci, které jsou nyní na tomto světě – země, voda, vzduch, oheň i ostatní věci, které se ukazují na tomto světě...“ (εἰ γὰρ τὰ ἐν τῷιδε τῷ κόσμῳ ἔοντα νῦν, γῆ καὶ ὕδωρ καὶ ἀήρ καὶ πῦρ καὶ τὰ ἄλλα ὅσα φαίνεται ἐν τῷιδε τῷ κόσμῳ ἔοντα, DK B 2). Ukazovací zájmeno τῷδε klade důraz na „svět jako konkrétní přítomnost, tak, jak je“ (C. H. Kahn, *Užití termínu κόσμος v rané řecké filosofii*, str. 18).

V jiných spisech CH, datovaných zhruba do 5. století př. Kr., nacházíme v podobném (byť nikoli zcela odpovídajícím) významu výraz *kosmos* jen ve spise *O životosprávě*: „Je třeba také poznat východ a západ hvězd, aby člověk věděl, jak hlídat změnu a přemíru v jídle, pití, vzduchu a veškerém životním prostředí, z nichž lidské nemoci pocházejí“ (Ἄστρον τε ἐπιτολὰς καὶ δύσιας γινώσκειν δεῖ, ὅκως ἐπίσθηται τὰς μεταβολὰς καὶ ὑπερβολὰς φυλάσσειν καὶ σίτων καὶ ποτῶν καὶ πνευμάτων καὶ τοῦ ὅλου κόσμου, ἐξ ὧν περ αἱ νοῦσοι τοῖσιν ἀνθρώποισι φύονται. *Vict.* I,2 = L IV,470, přel. H. Bartoš, in: *HVS I*, str. 458; termín κόσμος je zde přeložen jako „životní prostředí“). Datace spisu *O sedmičkách*, v jehož dochovaných řeckých fragmentech je výraz *kosmos* užíván opakovaně, je nejistá a kolísá od 5. století př. Kr. až po 1. století (viz E. M. Craik, *The Hippocratic Corpus*, str. 128).

Zdůrazněme: užití výrazu *kosmos* ve významu „svět“ či „veškerenstvo“ nebylo před Platónem příliš časté. Hlavní dochované nejstarší výskyty jsou tyto: několikrát u Hérakleita: „Tento svět, týž pro všechny, nevytvořil ani žádný z bohů ani z lidí, ale vždy byl, je a bude věčně živým ohněm, rozněcujícím se podle míry a hasnoucím podle míry“ (κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα, DK B 30, přel. K. Svoboda; dále také ve zlomcích B 75 a B 89). U Anaxagory čteme spojení τὰ ἐν τῷ ἐνὶ κόσμῳ, kde *kosmos* je nepochybně světové uspořádání, jehož základ tvoří světové síly (B 8). U Empedoklea „svatá mysl proniká rychlými myšlenkami celý svět“ (φρὴν ἰερὴ ... φροντίσι κόσμον ἅπαντα καταΐσσοῦσα θεῶισιν, DK B 134). Parmenidés užívá výraz διάκοσμος, a to ve významu „řád světa“: „tento řád světa celý ti vyložím, podobný pravdě“ (τόν σοι ἐγὼ διάκοσμον εἰκότα πάντα φατίζω, DK B 8,60, přel. K. Svoboda). Přitom Diogenés Laertský nás zpravuje, že jako první měl užít výraz *kosmos* ve významu celku světa (tj. nebe a země) Pythagoras (*Vitae*, VIII,48).

Jak přesvědčivě dokumentuje ve své studii Kahn, pro Athénana na začátku čtvrtého století př. Kr. tedy „nebylo slovo κόσμος ve filosofickém smyslu běžnou součástí mluveného jazyka, ale speciálním výrazem z přednášek o přírodní filosofii. ... Když Euripidés zmiňuje ‚nestárnoucí κόσμος nesmrtelné φύσις‘, přesně charakterizuje předmět

iónské přírodovědy (zl. 910 = DK 59 A 30, pravděpodobně s odvoláním na Anaxagora),“ (Ch. H. Kahn, *Užití termínu κόσμος v rané řecké filosofii*, str. 10). Srv. také Xenofontovo svědectví: „to, co mudrci nazývají svět“ (ὁ καλούμενος ὑπὸ τῶν σοφιστῶν κόσμος, *Mem.* I,1,11; viz dále u Platóna, *Gorg.* 508a, *Tim.* 27a i jinde). Přitom na pozadí různých významů výrazu *kosmos* už od Homéra (ozdoba, uspořádání, pořádek atp., viz *LSJ*, s. v. κόσμος) se ukazuje, že důležitou roli při tomto sémantickém posunu hrál zejména rozměr pěkného, souladného uspořádání: vesmír v představách Řeků v sobě už implicitně zahrnuje ideu uspořádaného a strukturovaného celku. K otázce ustavení filosofického pojmu *kosmos* viz P. S. Horky, *When did Kosmos Become the Kosmos?*

Výraz *kosmos* tedy označuje v této pasáži *Nat. hom.* (kterou přitom máme dochovanu nejen jako fragment, jak je tomu v případě výše citovaných autorů, ale jako součást celého spisu) „totalité structurée en vertu d'un loi“, totalitu uspořádanou podle určitého zákona (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 274); Diller jej pak v recenzi Jouannova vydání charakterizuje jakožto světový řád, *Weltordnung*, jako „Solidarität der Elemente kraft einem Gesetz, nach dem jedes Wesen solidarisch mit dem Ganzen und das Ganze mit jedem Wesen ist“, tj. jako solidaritu prvků na základě zákona, podle něž je každá bytost solidární s celkem a celek s každou bytostí (H. Diller, *Hippocrate, La nature de l'homme*, str. 172).

žluč zvaná černá (ή μέλαινα καλεομένη): Výraz *καλεομένη* je *terminus technicus*, používaný často v odborných spisech, je-li řeč o specifickém významu určitého výrazu. Srv. ještě v poslední kapitole spisu: „takzvaná nepřetržitá horečka“ (ὁ μὲν οὖν ξύνοχος καλεόμενος) i jinde v *CH*: např.: „žíle ... na ruce, nazývané slezinná“ (τὴν φλέβα ... τὴν ἐν τῇ χειρὶ, τὴν σπληνίτιν καλεομένην, *Morb.* I,28 = L VI,196), nebo „jeden [*scil.* druh horečky] všem společný, nazývaný mor“ (ὁ μὲν κοινὸς [εἶδος] ἅπασι καλεόμενος λοιμός, *Flat.* 6 = L VI,96), anebo „morek nazývaný míšňí“ (καὶ ὁ μυελὸς ὁ καλεόμενος νωτιαῖος, *Carn.* 4 = L VIII,588; zde autor označení jakožto nepřesné vzápětí napadá), atp. Autor spisu *O svaté nemoci* reaguje na tento úzus – vzhledem ke kontextu pochopitelně kriticky – dvakrát, nejprve v samotném úvodu spisu, ale i později, když píše o „takzvané svaté nemoci“ (*Morb. Sacr.* 1; 18 = L VI,352; 394). Podrobněji k užití verba *καλεῖν* v lékařských spisech srv. F. Šimon, *Poznala hippokratovská medicína odbornou terminologiu?*, str. 89.

8. kapitola

Osmá kapitola uzavírá první část spisu: představuje jakýsi dovětek ke kapitole předcházející a zároveň přechod ke druhé části spisu. Autor zde rozlišuje druhy nemocí na základě jejich vzniku v průběhu ročních dob: nemoci objevující se v zimě mizí v létě a *vice versa*; totéž platí pro nemoci objevující se s létem, jež končí s podzimem, a naopak. Výjimku představují nemoci krátké, několikadenní, stejně jako nemoci, jejichž délka překročí uvedený časový rámec (ty se pak protáhnou po dobu celého roku).

Stručná kapitola se soustředí na nosologii a opakovaně zdůrazňuje jednu z ústředních tezí spisu: při léčbě má lékař vyjít z toho, že každá nemoc ovládá tělo v té roční době, která je jí svou povahou nejbližší. Zároveň však autor přislíbí výklad o nemocech završujících se pouze v několikadenní periodě, což lze číst jako odkaz na patnáctou kapitolu, a tudíž jako intertextuální poukaz na jednotu spisu.

Lékař má tedy čelit nemocem (Καὶ τὸν ἰητροὸν χρὴ οὕτως ἰστασθαι πρὸς τὰ νοσήματα): Následují zde Jouannu, který přejímá čtení Galénových lemmat ἰστασθαι πρὸς oproti rukopisnému ἰασθαι (A, přebírá Littré), resp. ἰησθαι πρὸς (M a V). Jouanna poukazuje na podobný pasus v kap. 9 („lékař má umět stanovit protiváhu daným nemocím“, δεῖ τὸν ἰητροὸν ἐναντίον ἰστασθαι τοῖσι καθεστέωσι καὶ νοσήμασι).

V jádru těchto metafor leží představa trojúhelníku, jehož vrcholy tvoří nemocný – nemoc – lékař, srv. následující definici lékařského umění: „Umění sestává ze tří věcí: z nemoci, nemocného a lékaře. Lékař je služebníkem umění; a nemocný se má postavit nemoci spolu s lékařem“ (*Epid.* I,5 = L II, 634–636, přel. J. Černá). Jinde nacházíme v témže kontextu opakovaně vojenské metaforu, srv. komentář J. Daneše k VM, in: HVS I, str. 407.

9. kapitola

Devátou kapitolou začíná druhá část spisu, zaměřená na léčbu pacientů. Proto je v úvodu vyložen princip léčby, kterým je princip alopatický: nemoci vzniklé z naplnění se léčí vyprázdněním a naopak. Kromě toho musí lékař vždy přihlédnout také k vrozenému ustrojení (*fysis*) pacienta, k jeho věku i k roční době, kdy nemoc propukla. V další části autor rozliší dva druhy nemocí: nemoci způsobené životosprávou (ve stejnou dobu propuknou nemoci zcela rozdílné; léčba: změna životosprávy) a nemoci epidemické (vznikají ze vzduchu, jenž v sobě obsahuje zárodek vyvolávající nemoc, šíří se plošně, bez ohledu na životosprávu; léčba: neměnit životosprávu, jen postupně tělo oslabit a opustit lokalitu, kde se nemoc objevila).

Jouannova analýza prokázala logickou návaznost kapitoly na předchozí výklad, nemluvě o slovních shodách. Teoretická argumentace prvních kapitol totiž není samoučelná, úkolem lékaře je vždy léčit. Důraz kladený na individuální ustrojení pacientů i na jejich životosprávu je pro hippokratovskou medicínu charakteristický, jak vidíme z řady dalších spisů CH (*O životosprávě*, I–IV; *O životosprávě při akutních nemocech*; *O životosprávě ve zdraví* atp.)

nemoci, které vznikají z naplnění, se léčí vyprázdněním, a naopak ty, které vznikají z vyprázdnění, se léčí naplněním (ὅσα πλησμονὴ τίκτει νοσήματα, κένωσις ἰᾶται, ὅσα δὲ ἀπὸ κενώσιος γίνεται, πλησμονὴ ἰᾶται): Alopatický princip nacházíme v řadě spisů CH, srv. např. formulačně velmi podobnou pasáž v *Aforismech*: Ἀπὸ πλησμονῆς ὀκόσα ἂν νοσήματα γένηται, κένωσις ἰᾶται, καὶ ὀκόσα ἀπὸ κενώσιος, πλησμονή, καὶ τῶν ἄλλων ἢ ὑπεναντίως (*Aph.* II,22 = L IV,476), dále také spis *O vzduchu a dechu* (*Flat.* 1 = L VI,92)

či *Epidemie* (*Epid.* VI,5 = L V,316). Opakem uvedeného přístupu *contraria contrariis* byl přístup homeopatický, *similia similibus*, tzn. léčba podobného podobným; obojí strategii probírá autor spisu *O místech v člověku* (*Loc. hom.* 42 = L VI,334; viz také *Epid.* VI,2 = L V,276). Pasáž ze spisu *O svaté nemoci*, kde čteme: „většina chorob je léčitelná týmiž činiteli, z nichž také vzniká“ (*Morb. sacr.* 18 = L VI,396), komentuje J. Jouanna následovně: autor zde vyjadřuje svůj názor, že choroby lze vyléčit pouze přirozenými prostředky, tedy takovými faktory, jako je chlad, sucho atd. (neboli jde o základní kvality, které jsou zároveň příčinami chorob), a nikoli magickými způsoby (zařikáváním a očišťováním, viz Hippocrate, *La maladie sacrée*, str. 133; v témže duchu píše C. W. Müller, *Die Heilung „durch das Gleiche“ in den hippokratischen Schriften De morbo sacro und De locis in homine*, str. 228–231; jako odkaz na homeopatický způsob léčby čte tuto pasáž H. Bartoš, *Očima lékaře*, str. 124).

nemoci způsobené námahou léčí odpočinek, a nemoci vyvolané přílišnou nečinností léčí námaha a cvičení (ὅσα δὲ ἀπὸ ταλαιπωρίας γίνεται, ἀνάπαυσις ἰᾶται, ὅσα δὲ ὑπερτέρη ἀργίῃ νοσήματα τίκτει, ταῦτα ταλαιπωρίῃ ἰᾶται): řecký termín ταλαιπωρία je pro překlad problematický. Jouanna překládá jednoznačně jako „exercice“, cvičení, avšak LSJ s. v. uvádí: hard labour or regular use, exercise, přitom u verba ταλαιπωρέω, které čteme dále v kapitole (καὶ τῶν πολλὰ ταλαιπωρεόντων καὶ τῶν ὀλίγα), uvádí pouze: do hard work. Tvrzení zde uvedené platí paušálně a nerozlišuje, jestli je fyzickou námahou míněna manuální práce pro výdělek anebo pravidelné cvičení u těch, kdo pečují o svou životosprávu. Z toho důvodu překládám buď jako „námaha“, nebo jako „námaha a cvičení“, resp. dále v kapitole *hendiatyoin* „u těch, kdo těžce pracují, i u těch, kdo se namáhají jen málo“.

ustrojení pacientů, ročním dobám a věku (καὶ εἴδεσι καὶ ὠρησι καὶ ἡλικίῃσι): Na rozdíl od ročních dob se věk a tělesná konstituce člověka objevují jako relevantní faktory teprve v této kapitole. Až dosud se totiž autor soustředil na lidskou přirozenost v jejím celku, nyní začíná dále zaostřovat: odtud symptomatický plurál εἴδεσι. Rozdílné konstituce pacientů jsou zde ovšem jen povšechně zmíněny, autor jim dále nevěnuje pozornost. Na individuální zvláštnosti pacientů je poukázáno podrobněji ve spise *Salubr.* 17 i v řadě dalších spisů *CH*, více viz výše, str. 50 nn.

Nemoci vznikají jednak ze životosprávy člověka, jednak ze vzduchu, který vdechujeme, abychom žili (Αἱ δὲ νοῦσοι γίνονται, αἱ μὲν ἀπὸ τῶν διαιτημάτων, αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ πνεύματος, ὃ ἐσαγόμενοι ζῶμεν): Autor zde rozlišuje mezi nemocemi způsobenými špatným způsobem života na jedné straně, a mezi epidemickými onemocněními, jejichž příčinou je vzduch obsahující zárodky nemoci, na straně druhé. Podobná rozlišení mezi nemocemi postihujícími jedince a celé obce najdeme i jinde v *CH*: „Postupem času v průběhu roku je [*scil.* lékař] s to říci, jaké všem společné choroby postihnou město v létě

či v zimě i jaké individuální choroby hrozí každému v důsledku změny způsobu života“ (ὁκόσα τε νοσήματα μέλλει πάγκοινα τὴν πόλιν κατασχῆσειν ἢ θέρεος ἢ χειμῶνος, ὁκόσα τε ἴδια ἑκάστω κίνδυνος γίγνεσθαι ἐκ μεταβολῆς τῆς διαίτης, *Aēr.* 2 = L II,14, přel. J. Souček); jinde čteme o dvou druhých horeček, z nichž první ohrožuje všechny, druhá však jen ty, kdo mají špatnou životosprávu (*Flat.* 6 = L VI,96–98). Podobně jako autor spisu *Nat. hom.* i autor *Flat.* považuje za příčinu epidemických onemocnění zárodky obsažené ve vzduchu, který dýcháme, a to takové, které jsou nepřátelské vůči lidské přirozenosti (Ὁκόταν μὲν οὖν ὁ ἀήρ τοιουτέοισι χρωσθῆ μιάσμασιν, ἃ τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει πολέμιά ἐστιν, etc., tamtéž).

Životospráva, *diaita*, představovala jeden z ústředních výdobytků hippokratovského lékařství. V základu tohoto obsáhlého konceptu stojí myšlenka, že je možné, ba dokonce žádoucí, stanovit pro každého jedince, a to v souladu s jeho přirozeností, s prací, kterou vykonává, s charakterem místa, kde žije, jeho stářím, roční dobou atp., vhodný režim, který by měl dodržovat, aby byl zdravý a prospíval, resp. aby se zbavil nemoci, kterou trpí. Samotný pojem *diaita* zahrnoval řadu složek: kromě množství a charakteru jídla a pití také míru fyzické práce a cvičení či naopak klidu, dále koupele a lázně, procházky před jídlem či po jídle, pročišťování těla, spánek a sny, četnost sexuálních aktivit atp. (více viz H. Bartoš, in: *HVS I*, str. 420 nn.). Náš autor, třebaže zná termín *δίαιτα*, dává přednost výrazu *διαιτήματα*.

u těch, kdo pijí víno (τῶν θωρησομένων): Prvotní význam slovesa je u Homéra „obrnit se krunýřem, ozbrojit se“ (*Od.* XXII,369 i jinde). Už u Theognida (842) a Pindara (zl. 72 Schroeder) je však užito idiomaticky pro popis člověka, který čelí protivníkovi a je přitom „obrněn“ vínem. V lékařské literatuře se tento význam ustálil jakožto *terminus technicus*, a to někdy pro ty, kdo mají abusus vína (*Morb.* II,16 = L VII,30; *Morb.* IV,56 = L VII,608), jinde jako paušální označení pro ty, kdo pijí víno, oproti těm, kdo víno nepijí; v tomto druhém významu je slovo užito i v této pasáži.

je zjevné, že příčinou každé z nich je vždy životospráva daného jedince, a v léčbě je třeba se postavit proti vlastní příčině nemoci (δηλον ὅτι τὰ διαιτήματά ἐστιν αἴτια ἑκάστα ἑκάστοισι, καὶ τὴν θεραπείην χρὴ ποιέεσθαι ἐναντιούμενον τῇ προφάσει τῆς νόσου): Výrazy *πρόφασις* a *αἴτιον* bývají leckdy nahlíženy jako antitetické, ve smyslu záminka vs. příčina. Situace je však složitější, termín je v *CH* užíván ve více významech (což komentoval už Galénos, *Hipp. Epid.* I, *CMG* V,10,1, str. 30, který byl s to rozlišit tři významy *profasis* u Hippokrata). Výraz může označovat následující (zde vycházím z přehledu J. Országha, komentář k *Morb. sacr.*, in: *HVS II*, str. 255):

a) okolnost nebo jev, který předchází propuknutí nemoci, aniž by byl definován jeho kauzální vztah ke vzniku nemoci; b) přípravnou fází nemoci; c) zjevnou, spouštěcí a spolupůsobící (průvodní) příčinu nemoci: zde je v určité opozici vůči *αἴτιον* – příčině vnitřní a primární; d) primární příčinu nemoci, kdy je synonymní s *αἴτιον*; e) domnělou

příčinu nemoci, odtud význam „záminka“.

V této kapitole spisu *Nat. hom.* je termín *πρόφασις* s výrazem *αἴτιον* synonymní (= význam d), proto oba termíny překládám jako „příčina“; podobně v kap. 13 je užit dvakrát samotný termín *πρόφασις* ve významu „příčina“ (*αἱ προφάσεις; τῆ προφάσει τῆς νοῦσου*).

Termín *πρόφασις* v *CH* zkoumali mj. K. Deichgräber, *Πρόφασις. Eine terminologische Studie*; H. R. Rawlings, *A Semantic Study of Prophasis to 400 B. C.*, str. 36–60; F. Robert, *Prophasis*. Platón užívá *πρόφασις* také ve smyslu „příčiny“ fenoménu, a to přednostně v lékařském kontextu (*Resp.* 556e; *Tim.* 66b; 92a). Podobně i Thúkydidés užívá opakovaně slova *πρόφασις*, zřejmě pod vlivem lékařské literatury (viz J. de Romilly, in: *Thucydide, La guerre de Péloponnèse, livre II*, str. XXX).

jak jsem vyložil jinde: Není jasné, jedná-li se o odkaz na výklad v předcházející kapitole, anebo na nějaký jiný, nám nedochovaný spis. Odkazy podobného druhu nacházíme v *CH* relativně často; všechny dosvědčují, že se ze strany autorů jedná nikoli o jednorázová díla, ale o setrvalé promýšlení pro ně důležitých témat.

co tělu zjevně škodí proto, že v sobě obsahuje zárodek vyvolávající nemoc (*καὶ δῆλον ὅτι τοῦτο νοσηρὴν τινα ἀπόκρισιν ἔχον ἀνιᾶ*): Rukopisy mají *ἄν εἶη*, což už Littré vyhodnotil jako stylisticky neadekvátní a navrhl konjekturu *ἀνίει*. Jouanna stejně jako Ermerins upravují na *ἀνιᾶ* (od slovesa *ἀνιάω* – trápit, soužit atp.), které dává v kontextu lepší smysl; více viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 278.

Pokud by se totiž změnila životospráva rychle: Autor spisu si protiřečí jen zdánlivě. Jeho základní myšlenkou je neléčit epidemicky vzniklé nemoci změnou životosprávy, k ní však doplňuje další postřeh, totiž že je-li tělo napadeno zvenčí, prospěje mu mírně je oslabit. C. Lebrun, Jouannův lékařský konzultant, hodnotí toto doporučení pozitivně, jako „obdivuhodnou intuici stran mikrobiální patologie“ (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 279).

10. kapitola

Stručná desátá kapitola má spíše charakter nosologického aforismu, který uvádí do vztahu úpornost choroby s charakterem té části těla, v níž nemoc vypukla. Úvaha je nesena dynamikou vztahu celek – část, přitom je opět poněkud zjednodušeně uvažováno na bázi místního pohybu uvnitř těla (nemoci „přecházejí“ ze slabších částí na odolnější nebo naopak).

v nejodolnějších částech těla (*τῶν μελέων τοῦ ἰσχυροτάτου*): Výraz *μελέων/μέλεα* bývá někdy překládán jako „končetiny“, ale už u Homéra, Aischyla i dalších autorů označuje části těla všeobecně, resp. tělo jako celek (*Od.* XI,599–600; *Pers.* 991–992). V *CH* výraz obvykle označuje tělesné součásti, někde jej však nacházíme i jako termín pro tělo jako

celek, více viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 280.

jejichž silou je tento přítok snadno odražen (ὕπὸ γὰρ τῆς ἰσχύος ἀποπαλήσεται ῥηϊδίως τὰ ἐπιρρέοντα): Rukopisy zde nabízejí různá čtení: ἀποκληῖζεται (A), ἀπαλλάσσεται (MV). Littré navrhl konjekturu ἀναλώσεται, avšak Galénova diskuse nad tímto místem vedla Jouanna k přijetí jiného čtení, a to ἀποπαλήσεται (více viz J. Jouanna, *Introduction*, str. 97 n.). Joly hodnotí právem tuto Jouannovu analýzu i jeho konjekturu – kterou pro překlad přejímám – jako excelentní (J. Joly, *Sur une nouvelle édition de «La nature de l'homme»*, str. 150).

11. kapitola

Jedenáctá kapitola, věnovaná popisu cév v lidském těle, hraje pro interpretaci spisu důležitou roli. Téměř identický popis cév totiž nacházíme v Aristotelově díle *Historia animalium*, kde je připisán lékaři Polybovi: z toho důvodu někteří badatelé připisují Polybovi také autorství celého spisu *O přirozenosti člověka*. Jiní badatelé ovšem chápali kapitolu jako vloženou, nemající propojení s tím, co předchází, ani s tím, co následuje (Fredrich). Jouanna však ve svém vydání dle mého soudu přesvědčivě ukázal, že popis čtyř párů hlavních cév (a také řady dalších menších cév) je zde představen z terapeutických důvodů. V závěru kapitoly totiž čteme zásady pro pouštění žilou (které je v průběhu kapitoly zmíněno ještě dvakrát): řez má být veden co nejdále od místa, kde obvykle vznikají bolesti. To je zdůvodněno zásadou uvedenou výše v deváté kapitole, totiž že je třeba předejít velkým změnám, které na nemocného nepůsobí dobře.

Popis je z anatomického hlediska dosti primitivní, takže jej ostře kritizoval už Galénos s tím, že jej jistě nemůžeme přiřknout osobě Hippokratově. Z jeho autora si ve svém komentáři ke spisu opakovaně dělá legraci, nazýváje jej ironicky „mladým Prométheem“; představu, že by cévy mířily z hlavy dolů do celého těla, označí za „opileckou halucinaci“ (HNH XV,142 K) a myslet si, že v těle máme osm hlavních žil, je prý totéž jako tvrdit, že v Athénách je osm Akropolí, i když je tam jen jedna (HNH XV,137 K). Dále Galénos kritizuje, že autor vůbec nezmiňuje úlohu srdce (HNH XV,141 K). Také Jouanna označil daný popis za „jeden z nejarchaičtějších v CH“ (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 284). Přitom uvedený popis zřejmě získal „čítankový“ status – kromě Aristotela jej nacházíme i v hippokratovském spise kompilačního charakteru *O povaze kostí* (Oss. 9 = L IX,174–178), kde mu bezprostředně předchází pojetí Syennesia z Kypru (které Aristotelés uvádí v *Historia animalium* také). K otázce Polybova autorství viz výše, str. 84 nn.; na zjevná a mnohočetná anatomická pochybení autorova už v komentáři dále neupozorňujeme.

Největší cévy jsou uspořádány takto: Autor spisu označuje de facto celý cévní systém výrazem φλέβες, tj. doslova vlastně cesty či průchody (nacházející se v těle), jak zdůrazňuje Fredrich, jehož rozklad o náhledech na cévní systém u Řeků je stále

nepostradatelný (C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 57–80; dále viz M.-P. Duminil, *Le sang, les vaisseaux, le cœur dans la Collection hippocratique*).

Krevní oběh totiž zůstával dlouho tajemstvím; první, kdo rozlišil tepny a žíly, byl Praxagoras z Kóu (ve druhé polovině 4. století př. Kr.), ani on však nepochopil skutečnou funkci tepen: považoval je za trubice naplněné vzduchem, jejichž úkolem mělo být přenášení pneumatu jakožto nositele života z plic do levé části srdce, a odtud pak aortou do celého těla. Zatímco tepny vycházely ze srdce, žíly měly podle Praxagory vycházet z jater (R. Porter, *Největší dobrodiní lidstva*, str. 87 n.; V. Nutton, *Ancient Medicine*, str. 126 n.; vydání zlomků věnovaných krevnímu oběhu: *Praxagoras of Cos on Arteries, Pulse and Pneuma*, vyd. O. Lewis).

Ve svém díle *Historia animalium* se cévnímu systému člověka věnuje Aristotelés. Jak je jeho zvykem, napřed představí názory svých předchůdců, kteří ovšem nepodali věc správně (οὐ καλῶς λέγουσιν), a to z toho důvodu, že cévy lze jen obtížně pozorovat (τὸ δυσθεώρητον αὐτῶν); poté se pokusí o vlastní řešení problému. Nejprve zmíní velmi stručně, na pouhých několika řádcích, představu Syennesia z Kypru (511b23 n.), poté obsáhle popíše názory Diogena z Apollónie, který rozeznával pouze dvoje velké cévy (511b30 n.), a dále Polyba (512b–513a): Polybovo pojetí je v podstatě (byť ne doslova) totožné s popisem cév, jaký nacházíme v této kapitole *Nat. hom.* Nato ovšem Aristotelés prohlásí, že všechny uvedené teorie jsou mylné, a to zejména z toho důvodu, že cévní systém nezačíná v hlavě a v mozku, jak uvedení autoři tvrdí, ale v srdci, které hraje, spolu s aortou, v jeho popisu ústřední roli; vlastní Aristotelovy názory začínají v 513a15.

Z důvodu, že autor spisu nerozlišuje tepny a žíly, překládám výraz φλέβες jako cévy: tento termín definuje *Slovník spisovného jazyka českého* jako „trubici v živočišném těle, kterou proudí krev nebo míza“ (*Slovník spisovného jazyka českého*, I, s. v. céva). Pouze tam, kde je řeč o flebotomii, překládám jakožto „pouštění žilou“, přestože v řečtině je užíván jediný výraz φλέβες. V rozhodování mi byl nápomocen F. Stiebitz, který překládá φλέβες jako „cevy“ (jedná se o výše zmíněný popis cévního systému v *Hist. anim.*, in: *Aristoteles o člověku*, str. 31).

Pro úplnost dodejme, že i v některých spisech *CH* se můžeme setkat s určitým rozlišením na φλέβες a ἀρτηρίαί (Art. 45; 69 = L IV,190; 286; Epid. V,1,46 = L V,234; Alim. 31 = L IX,110: zde autor popisuje žíly jako ty, které vedou krev, a tepny jako ty, které vedou vzduch; více viz C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 57–80).

je tedy třeba pustit žilou: Už tato formulace v úvodu kapitoly dokládá skutečnost, že výklad o povaze cév je do argumentace zařazen organicky, a to právě ve vztahu k pravidlům pro flebotomii. Ta představovala velmi častý, téměř univerzální terapeutický postup řeckých lékařů, používaný dokonce i při zraněních (viz G. Majno, *The Healing Hand*, str. 182).

jedna přes hrudník zprava doleva ke slezině a ledvinám, druhá zleva doprava (ἡ μὲν ἀπὸ

τῶν δεξιῶν ἐς τὰ ἀριστερὰ ὑπὸ τὸν μαζὸν καὶ ἐς τὸν σπλῆνα καὶ ἐς τὸν νεφρὸν, ἡ δὲ ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐς τὰ δεξιὰ): Po ἐς τὰ ἀριστερὰ mají rukopisy M a V a Gal. (LV) následující vložku: ἡ δὲ ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐς τὰ δεξιὰ, καὶ ἡ μὲν δεξιὴ ἀφικνέεται ἐκ τοῦ πλεύμονος („druhá zleva doprava, a pravá pokračuje z plic“), na kterou plynule naváže ὑπὸ τὸν μαζὸν καὶ ἐς τὸν σπλῆνα καὶ ἐς τὸν νεφρὸν. Uvedenou vložku někteří vydavatelé (např. Littré, Ermerins, Jones) přetiskují, považují ji však spolu s Fredrichem, Villaretem i Jouannou za pozdní a redundantní doplněk a v překladu ji vypouštím.

12. kapitola

Dvanáctá kapitola pojednává o určitém nosologickém typu, totiž o ustrojení (*fysis*) lidí, kteří vedli v mládí namáhavý život, avšak posléze jim bylo umožněno jej opustit. V první fázi života tudíž jejich tělo vytvořilo jeden druh tělesné hmoty, zatímco ve druhé fázi se vytváří druh zcela odlišný; tyto dva druhy tělesné hmoty poté existují v těle současně a nejsou navzájem v souladu. Důsledkem toho jsou složité nosologické procesy: propukne-li u nich totiž po třicátém pátém roce života nějaká nemoc, mívá různý průběh v závislosti na tom, do jaké části těla zamíří. Autor uvádí rozdílné komplikace pro onemocnění spodních částí dutiny břišní, prsou či močového měchýře. Poté následuje skok k onemocnění močovými kameny u dětí, jenž vede k digresi o obecných vlastnostech lidského těla z hlediska tělní teploty. Člověk je prý totiž v prvním dni svého života nejteplejší, zatímco v posledním dni nejstudenější, což má důsledky i pro choroby různých orgánů. Kapitulu uzavírá poukaz na průběh nemoci ve vztahu k ročním obdobím (analogické postřehy o závislosti průběhu nemocí na ročních dobách jsme četli v osmé kapitole): lidé s výše uvedeným ustrojením se prý uzdravují v téže roční době, kdy se jejich tělo začalo „roztékat“ (k termínu viz níže), zatímco ti, u nichž se nemoc protáhne, se uzdraví až po roce, pokud se u nich ovšem neprojeví nějaké další potíže.

Pasáž vysvětlující vznik močových kamenů považovali C. Fredrich a U. von Wilamowitz-Moellendorff za interpolaci, avšak Jouanna přesvědčivě ukazuje její organické začlenění do celku argumentace (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 287); autor spisu se nevyhýbal odbočkám kvůli vyjasnění případných nejasností.

začali obrůstat masem, ale ochablým, velmi odlišným od toho předchozího: Uvedené dva druhy tělesné hmoty, vzniklé u určitého typu lidí v průběhu let, existují v těle současně a nejsou spolu v souladu (ὥστε μὴ ὁμονοεῖν), což způsobuje řadu potíží. Jak je zjevné, hippokratovský lékař zde bere v potaz nejen *fysis* (celkové ustrojení) člověka, jeho věk a danou roční dobu, ale také specifické okolnosti jeho života, kdy dochází spolu se změnou způsobu života také ke změně tělesného ustrojení.

se tělo časem jakoby roztéká (τήκεται τὸ σῶμα): Jedná se o výraz běžně užívaný v řecké lékařské literatuře, srv. např. ἐτήκετο (τὸ σῶμα) (*Epid.* V,6 = L V,206); τὸ σῶμα τήκεται (*Aff.* 24 = L VI,236), dále v *Morb.* IV,33 = L VII,544 i jinde. Nacházíme jej také v Platónově

Timaiu: „Kdykoliv se totiž maso rozpouští a vypouští přitom rozpuštěnou tekutinu zpět do cév, tehdy koluje v cévách spolu s dechem rozhojňená krev rozmanitého složení, nejrůznějších barev a hořkých chutí“ (ὅταν γὰρ τηκομένη σὰρξ ἀνάπαλιν εἰς τὰς φλέβας τὴν τηκεδόνα ἔξιῃ, τότε μετὰ πνεύματος αἷμα πολὺ τε καὶ παντοδαπὸν ἐν ταῖς φλεβῶν χρώμασι καὶ πικρότησι ποικιλλόμενον, ἔτι δὲ ὀξείαις καὶ ἀλμυραῖς δυνάμεσι, χολὰς καὶ ἰχώρας καὶ φλέγματα παντοῖα ἴσχει, *Tim.* 82e, přel. F. Novotný). Celý tento oddíl dialogu *Timaios*, věnovaný nemocem, se nápadně podobá spisu *O přirozenosti člověka*, jen namísto šfáv nacházíme u Platóna – v souladu s jeho celkovým pojetím složení kosmu – živly. V těle složeném ze čtyř živlů „jsou způsobovány poruchy a nemoci nepřirozeným nadbytkem a nedostatkem těchto živlů nebo záměnou vlastního místa za jiné (τούτων ἢ παρὰ φύσιν πλεονεξία καὶ ἔνδεια καὶ τῆς χώρας μετάστασις ἐξ οἰκείας ἐπ' ἄλλοτρίαν γιγνομένη, *Tim.* 82a, přel. F. Novotný). I důraz na konkrétní „topologii“ je společný Platónovi stejně jako autorovi *Nat. hom.*

hustá tekutina (ἰχωροειδές): výraz ἰχώρ označuje tekutinu (nikoli krev) kolující v žilách homérských bohů (srv. *Il.* V,340), kromě toho pak dle *LSJ* „the watery part of animal juices, serum“, resp. „serous or seropurulent discharge“; adjektivum ἰχωροειδές překládají autoři slovníku jako „serous“. Setkáme se s ním i jinde v *CH*, např. ve spise *O ženských chorobách* je takováto tekutina přirovnána ke šfávě vytékající z pečeného masa: οἷόν περ ἀπὸ κρεῶν ὀπτῶν χυμὸς (*Mul.* II,122 = L VIII,264). Podle Aristotela se tato tekutina tvoří v tělech živočichů z příliš řídké krve: Ἐξυγραινομένου [*scil.* αἵματος] δὲ λίαν νοσοῦσιν· γίνεται γὰρ ἰχωροειδές (*Hist. anim.* 521a13).

vzniká hnisavý výtok: Analogický popis ložiska, které se utvoří v hrudi, nacházíme ve spise *O nemocech*: když v plicích praskne nějaká cévka, začne z ní vytékat krev. Praskne-li silnější céva, teče z ní krve více a nemocný začne ihned chrlit krev; avšak praskne-li slabší cévka, krev vytéká do plic a tam zahnívá, takže nemocný začne posléze vykašlávat hnis (*Morb.* I,14 = L VI,162). Další místa v *CH*, kde je popisován hnis vznikající z krve, jsou např. *Morb.* I,15 = L VI,168; *Flat.* 10 = L VI,106.

Ze spisů *CH* je známo rozlišení na „dobrý“ a „špatný“ hnis: „Jestliže při léčení hrudního empyemu buď ohněm, nebo řezáním vytéká čistý a bílý hnis, nemocní vyvážnou; jestliže však vytéká hnis zakrvavělý, špinavý a ošklivě zapáchající, zahynou“ (*Aph.* VII,44 = L IV,590; podobně ve spise *Prognostikon*: „Hnis je vždy nejlepší, je-li bílý, hladký a co nejméně zapáchající; nejhorší je, má-li vlastnosti opačné“ *Prog.* 7 = L II,130). Podle Majna je nasnadě, že se v prvním případě jedná o hnis tvořící se během vážné infekce, ve druhém případě o hnis vznikající při mírnější infekci; ovšem strategii řeckých lékařů nechat hnis uzrát, asi jako camembert, označuje Majno za fatální omyl, který v léčbě přetrval až do 19. století (G. Majno, *The Healing Hand*, str. 183). Rozlišení na „špatný“ a „dobrý“ hnis nicméně do argumentace autora *Nat. hom.* nevstupuje.

Pro vysokou teplotu tohoto orgánu, ale i celého těla, vznikají u dětí močové kameny: Tato pasáž má paralelu ve spise *O vzduchu, vodách a místech*, kde je proces popsán podrobněji: „U mužů, jejichž útroby jsou náchylné k horkosti, pak nutně totéž postihuje i močový měchýř. Když se totiž zahřeje více, než je jeho přirozená teplota, zanítí se jeho ústí. Jakmile k tomu dojde, měchýř moč nepropouští, nýbrž ji uvnitř v sobě zahřívá a spaluje. Její nejjemnější a nejčistší část se odděluje, prochází ven jako moč, část nejhustší a nejkalnější se zahušťuje a sráží. Nejprve je malá, ale postupně se zvětšuje. Jak se totiž v moči převaluje, všechno, co se stává hustým, se s ní spojuje, a tak se zvětšuje a přeměňuje se v kámen. ... Že tomu tak je, dokládá fakt, že lidé trpící kameny mají velice čirou moč, poněvadž její nejhustší a nejkalnější část zůstává uvnitř a zahušťuje se. Takto tedy většinou dochází k tvorbě kamenů“ (*Aër.* 9 = L II,38–40, přel. J. Souček).

člověk je v prvním dni svého života nejteplejší, zato v posledním dni nejstudenější: V základu tohoto pohledu na lidské tělo stojí představa, že těla mladých a starých lidí se výrazně liší. Mladé tělo, které se nachází v procesu růstu, je pevné a jeho šťávy hustší, tudíž je na jejich vyloučení třeba námahy, což vede k zahřívání. Starší tělo naopak odumírá, šťávy v něm proudí volněji, a tělo je tak chladnější.

Podobnou, byť ne natolik propracovanou pasáž stran měnící se teploty lidského těla v průběhu života nacházíme v *Aforismech*: „Vše, co roste, má nejvíce vrozeného tepla, a proto potřebuje nejvíce potravy. Pokud je však potravy nedostatek, tělo se stravuje. Staří lidé mají málo tepla, a proto potřebují málo potravy ke spalování, neboť její velké množství by teplo zadusilo. Z toho důvodu ani horečky u starých lidí nejsou tak prudké, neboť jejich tělo je studené“ (*Aph.* I,14 = L IV,466). Obsáhlý rozklad o rozdílech mezi mladými a starými lidmi a o jejich důsledcích pro nosologii čteme také v *Morb.* I,22 (= L VI,184).

a spěje ke svému zániku (καταρρέειν πρὸς εὐπέτειαν): Slovní spojení πρὸς εὐπέτειαν je zde nejasné: buď může být chápáno adverbálně a paralelně k πρὸς βίην (tj. šťávy se snadno vylučují), nebo se jedná o celkový popis změny těla, kde εὐπέτεια je chápána etymologicky jakožto pád, směřování ke smrti, jak soudil Littré. Jouanna dává přednost paralele s πρὸς βίην, přitom sloveso καταρρέω chápe v jeho základním významu jako „hojně téct“ a sloveso χωρέω jako „téct“ (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 288 n.). Přidržuji se Littrého výkladu, který mi dává v daném kontextu lepší smysl.

a to během čtyřiceti dvou dní: Rukopisy se zde v čísle neshodují. 42 dnů uvádí (v podobě číslovek) A, πεντεκατεσσαρακονθήμεροι mají M a V, u Galéna nacházíme také číslovku 45. Relevantní je v této souvislosti poslední kapitola *Nat. hom.*, kde opět kolísají číslovky, byť tentokrát pro věk: „ve věku od dvaceti pěti do čtyřiceti dvou let“. M a V a Galénos zde opět shodně uvádějí 45, zatímco A má 42; papyrus z Antinoopole – který je, stejně jako jinde, ve shodě s A – svědčí pro čtení pařížského rukopisu, které přejímám a považuji

za směrodatné i pro tuto pasáž (oproti Littrému, jenž papyrus ještě neměl k dispozici a držel se čtení M a V).

13. kapitola

Podobně jako desátá kapitola, i kapitola třináctá má charakter nosologického aforismu, tentokrát vztaženého k prognóze. Nejbezpečnější (rozuměj nejsnadnější) prognózu totiž mají podle autora ty nemoci, které vznikají pouze z malého porušení a jejichž příčina je dobře známá. Léčba je založena – v metaforice boje s nemocí, kterou hippokratovské spisy oplývají – právě na souboji s příčinou nemoci, kdy je třeba odstranit to, co nemoc způsobuje.

Kapitola by se dobře vyjímalala například ve spise *Aforismy*, z hlediska struktury spisu pak koresponduje s terapeutickým charakterem jeho druhé části.

jen z malého porušení (ἐξ ὀλίγου): Význam idiomu není zcela jasný. Moderními překladateli byl chápán v časovém smyslu jakožto charakteristika nemocí, jejichž inkubační doba je krátká. Jak však namítá Jouanna, s konceptem inkubační doby hippokratovští lékaři nepochybně nepočítali, navíc ani nezapadá do daného kontextu. Zde čteme o tom, že tyto nemoci mají „nejbezpečnější prognózu“, což může odkazovat buď na nemoci, které jsou méně nebezpečné, anebo na takové nemoci, o nichž můžeme s velkou jistotou říci, jak dopadnou, ať už dobře nebo špatně.

Spojení ἐξ ὀλίγου se navíc objevuje často v lékařských preskripcích, které doporučují začít malým množstvím potravin nebo pohybu a postupně je navyšovat (*Morb.* II,14 = L VII,26; *Int.* 21 = L VII,220; opakovaně pak ve *Vict.* 32; 63; 68; 72; 75; 89; 90 = LVI,510; 578; 594; 612; 618; 646; 656). Výraz je ale možné najít také v kontextu toku šťáv v těle (*Morb.* IV,38 = L VII,556). To by dobře odpovídalo koncepci spisu *Nat. hom.*: ἐξ ὀλίγου by pak označovalo takovou nemoc, která pochází „z mála“, rozuměj z toku malého množství šťávy. Taková nemoc nezpůsobí v těle velkou perturbanci, a má tudíž i nejbezpečnější prognózu (srv. J. Jouanna, *Commentaire*, str. 290 n.).

14. kapitola

Čtrnáctá, opět nosologická kapitola pojednává o různých typech onemocnění, jež lze diagnostikovat na základě určitých vlastností moči (usazeniny, krev, vlákna, sraženiny). Jedná se zejména o onemocnění ledvin a močového měchýře.

Kapitola je dobrým dokladem pozorovacích schopností hippokratovských lékařů: bez mikrobiologické výbavy museli být s to zaznamenat detaily, jež jim sloužily jako vodítka pro další léčbu. „Pohled hippokratovského lékaře rozpoznával detaily, které už moderní lékař nevidí“ (J. Jouanna, *Die Entstehung der Heilkunst im Westen*, str. 63).

Už Galénos si povšiml podobnosti této kapitoly s několika hippokratovskými aforismy, věnujícími se onemocnění močového ústrojí (*Aph.* IV,76–79; 82 = L IV,530–532). Shody jsou místy doslovné: Ὀκóσoισιν ἐν τῷ οὖρῳ παχεῖ ἐόντι σαρκία σμικρὰ ὥσπερ

τριχες συνεξέρχονται, τουτέοισιν ἀπὸ τῶν νεφρῶν ἐκκρίνεται (*Aph.* IV,76 = L IV,530); srv. οἷσι δὲ ἐν τῷ οὐρήματι παχεῖ ἐόντι σαρκία σμικρὰ τριχοειδέα συνεξέρχεται, ταῦτα δὲ ἀπὸ τῶν νεφρῶν εἰδέναι χρῆ ἐόντα (*Nat. Hom.* 14 = L VI,66). Dále: Ὀκόσοισιν ἐν τῷ οὐρῷ παχεῖ ἐόντι πιτυρώδεα συνεξουρέεται, τουτέοισιν ἢ κύστις ψωριᾶ (*Aph.* IV,77 = L IV,530); srv. οἷον πίτυρα ἐμφαίνεται ἐν τῷ οὐρήματι, τούτοις δὲ ἢ κύστις ψωριᾶ (*Nat. Hom.* 14 = L VI,66).

Autor *Nat. hom.* nicméně používá pro moč termín οὐρημα, který nikde jinde v *CH* nenacházíme, namísto obvyklého οὐρον. I z toho důvodu soudí Fredrich, že zde byl nějaký společný a pro nás už ztracený zdroj (C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen*, str. 24).

srazilý se z hnisu kameny (πῶροι συνεστράφησαν ἐκ τοῦ πύου): V rukopisech nacházíme různoctení: A, M, V a Gal. (V) mají συνεστράφησαν, Gal. (L.) pak συνετράφησαν. Toto čtení přebírají Littré a Jones; podle Jouanny je sice také možné (συστρέφομαι, verbum ve významu „formovat se“), ale čtení rukopisů má – kromě váhy většího stáří – i lepší smysl v dané souvislosti: verbum συστρέφομαι je zde užito ve významu „nahromadit se, nakupit se, srazit se“, srv. *Aër.* 9 = L II,38 (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 293; *LSJ*, s. v. συστρέφομαι).

kameny, které jsou tlačeny spolu s močí cévou ven do močového měchýře (πῶροι ... οἷτινες ἔξω θλίβονται διὰ τῆς φλεβὸς σὺν τῷ οὐρῷ ἐς τὴν κύστιν): Rukopisy opět nabízejí dvě varianty: ἔξω θλίβονται uvádějí M, V a Gal. (VAr.), ἔξω λείβονται pak A a Gal. (L.) a zřejmě i Erótianos. Druhá varianta také dává smysl, pokud pochopíme popisovaný proces jako postupné uvolňování kamenů jeden po druhém. Protože však v *CH* nacházíme přímo verbum ἐκθλίβειν v podobném kontextu: τὸ δὲ λεπτότατον τοῦ αἵματος διὰ τῶν φλεβῶν ἐκθλίβεται (*Flat.* 10 = L VI,104); ἐκθλίβουσι τὴν ὑγρότητα, καὶ αἱ σάρκες ἅμα αὐταὶ ἀντεκθλίβουσιν ἐς μικρὸν ἀφικνούμεναι (*Loc. hom.* 9 = L VI,292) i jinde, dávám oproti Jouannovi přednost tomuto čtení.

pak věz, že pocházejí z ledvin (ταῦτα δὲ ἀπὸ τῶν νεφρῶν εἰδέναι χρῆ ἐόντα): Po ἐόντα mají rukopisy M a V ještě doplnění καὶ ἀπὸ ἀρθριτικῶν, které však nenacházíme ani v A, ani u Galéna, ani v aforismu 76 zmíněném výše, a proto toto doplnění spolu s Jouannou (a oproti Littrému, Ermerinsovi i Jonesovi) vypouštím.

15. kapitola

Závěrečná kapitola se věnuje popisu různých druhů horeček, jejich příčinám a průběhu. Jako příčina většiny horeček (kromě těch vzniklých pouze lokálně) je označena žluč. Druhy horeček se nazývají nepřetržitá, denní, třídnenní a čtyřdnenní a liší se způsobem svého vzniku, průběhem krizí i dobou trvání. Kapitola má důležité místo ve spise zejména z toho důvodu, že jako příčinu čtyřdnenní horečky jmenuje černou žluč: ta je podle autora

nejlepivější ze všech tekutin přítomných v těle, a proto na místě, kde se usadila, vydrží nejdéle. Jako další doklad toho, že čtyřdenní horečky působí černá žluč, uvádí autor skutečnost, že touto horečkou lidé onemocní nejčastěji na podzim (tj. v roční době, kdy v těle převládá právě černá žluč) a ve věku, kdy má černá žluč v těle největší převahu (jedná se o dobu od dvaceti pěti do čtyřiceti dvou let). Kapitola je tak v dobrém souladu s tezemi vyloženými výše ve spise (zejména v kap. 7 a 8) a slouží jako argument pro jednotu obou částí spisu.

Rozeznáváme čtyři druhy horeček: Kritériem při klasifikaci horeček není teplota, ale frekvence, s níž horečky přicházely. Ještě propracovanější členění horeček uvádí spis *Epid.* I,11 (= L II,670–678): zde čteme o horečce setrvalé (συνεχής; výraz uvedený v *Nat. hom.* zní: σύνοχος, k termínům viz níže v komentáři), dále o takové, která trvá přes den a v noci ustává (a naopak o takové, která trvá přes noc a ustává během dne), a kromě toho o horečce dvouapůldenní, třídenní, čtyřdenní, pětidenní, sedmidenní a devítidenní. Jednotlivé horečky jsou dále charakterizovány, přitom „nejprudší, nejzávažnější, nejtěžší a nejsmrtelnější nemoci bývají při setrvalé horečce. Nejméně nebezpečná, nejlehčí a nejvleklejší ze všech je horečka čtyřdenní; a není taková jen sama o sobě, nýbrž také chrání před dalšími závažnými nemocemi“ (*Epid.* I,11 = L II,672 n., přel. J. Černá). Více k této nejrozsáhlejší typologii horeček v rámci *CH* srv. J. Černá, komentář k *Epid.* I, in *HVS* II, str. 513 n.; horečkám a krizím se obsáhle věnují i *Kóské prognózy* (*Coac.* 31–155 = L V,592–616), diagnózou a prognózou horečnatých nemocí se zabývají *Aforismy* (*Aph.* IV,29–83 = L IV,512–532) a spis *O chorobách* (*Aff.* 10–14 = L VI,216–222, zejména ve vztahu k ročním dobám).

Periodické kolísání horeček naznačuje, že mnozí pacienti trpěli malárií. Při malarických horečkách se totiž záchvaty opakují podle vývojového cyklu plasmodia v krvi: jednou za tři dny (čtyřdenní) a jednou za dva dny (třídenní). Existují však i druhy s atypickými záchvaty (denní horečka) a druhy bez záchvatů. Ty přirozeně nemají za příčinu žluč, přesto je pochopitelné, že je autor uvádí do souvislosti se žlučí, neboť k malárii se často druží i jaterní komplikace (viz J. Jouanna, *Commentaire*, str. 296, který se odvolává na lékaře C. Lebruna; srv. také J. Laskaris, *The Art is Long: On the Sacred Disease and Scientific Tradition*, str. 54).

Je symptomatické, že oproti rozsáhlému výčtu v první knize *Epidemií* se autor *Nat. hom.* opět drží svého kvartérního schématu. Čtyři druhy horeček uvádí také Platón (*Tim.* 86a), jejich původ ale vysvětluje odlišně, v souladu se svým živlovitým pojetím: setrvalé horečky způsobuje oheň, denní vzduch, třídenní voda a čtyřdenní země. Náš autor je jediný, kdo dává do souvislosti čtyřdenní horečku a černou žluč, nepochybně z důvodu začlenění této tekutiny do svého systému šfáv. Vysvětlení čtyřdenní horečky pomocí černé žluči se stává pravidlem později: u Dioklea z Karystu, u lékařů tzv. pneumatiké školy i u Galéna (srv. J. Jouanna, *Commentaire*, str. 295).

horečka nepřetržitá (σύννοχος): Výraz σύννοχος stejně jako οὔρημα (termín pro moč v kap. 14) nenacházíme nikde jinde v CH. K označení dlouhotrvajících horeček používají autoři CH výraz συνεχής; ve spise *Epid. I* překládá J. Černá tento termín jakožto „setrvalá“. Výraz σύννοχος je ale v *Nat. hom.* užit pro jiný druh horečky, a to takovou horečku, která je nepřetržitá a bez přestávek: „... při nepřetržité horečce si [tělo] neodpočine ani na chvíli“, čteme v této kapitole. Galénos soudil, že výrazy οὔρημα a σύννοχος jsou pozdějšího původu, a proto je nemohl použít Hippokratés ani Polybos (*HNH XV*,164; 172 n. K). Mohlo se nicméně jednat o slova původně iónské provenience, která se poté znovu objevila v pozdějších dílech (tak soudil R. Joly, *Recherches sur le traité pseudo-hippocratique Du régime*, str. 220 n.).

a ve velmi krátké době způsobuje krize: V jádru tohoto pojetí leží představa, že nemoc má svůj přirozený průběh: začíná určitým způsobem, prochází určitými fázemi, které je nicméně možno do jisté míry ovlivnit nasazenou léčbou, až dospěje do fáze *krisis*, tedy do rozhodujícího momentu. Ve chvíli krize může nemoc ustoupit, nebo naopak pokročit do další fáze. To s sebou nese i představu rozhodujících dnů nemoci, „kritických dnů“, kdy se rozhoduje o jejím dalším průběhu; tyto dny se měly lišit podle druhu nemocí, např. podle spisu *Prognostikon* představují kritické dny horečnatých onemocnění den čtvrtý, sedmý, jedenáctý, čtrnáctý, sedmnáctý, dvacátý, třicátý čtvrtý, čtyřicátý, resp. šedesátý. *Epidemie* nabízejí odlišný přístup a rozlišují nemoci podle toho, zda u nich dochází ke zhoršení stavu v lichých, nebo v sudých dnech; ony „liche“ nemoci mají krize v lichých dnech, a „sude“ zase v sudých (někdy jsou popsány i výjimky oproti obvyklému průběhu, viz např. *Epid. I*,9 = *L II*,666–668). Rozhodujícím poznatkem hippokratovských lékařů je nicméně myšlenka, že krize přicházející v jiný den, než který jí podle jejich pojetí dané nemoci přísluší, znamená fatální obrat. S pojmem krize nicméně nepracují všechny hippokratovské spisy, ostatně krize sama představovala sice významnou, ale nikoli nutnou součást nemoci (srv. také S. Fischerová, *Úvodní studie*, in: *HVS I*, str. 61 n.; dále J. Černá, komentář k *Epid. I*, in: *HVS II*, str. 510–516; M. Schramm, *Kritische Tage in Mikro- und Makrokosmos* a d.).

Náš spis nabízí výrazně cyklický a s ročními dobami spjatý pohled na povahu nemocí: pokud totiž nemoc po několika dnech počáteční krize neustane, znamená to, že choroby, které propukají v zimě, končí v létě, a naopak; totéž platí pro nemoci začínající na jaře, které končí na podzim, a *vice versa*. Pokud však jejich délka přesáhne dané období, stanou se chronickými.

ze všech tekutin přítomných v těle (τῶν ἐν τῷ σώματι ἐνεόντων): V překladu doplňuji výraz „tekutin“, který ovšem v originále není; substantivum χυμῶν, které uvádějí všechny edice včetně Littrého, se nachází pouze v *recentiores*, jak upozornil Jouanna (J. Jouanna, *Commentaire*, str. 295). Autor spisu – zcela v duchu své perifrastické strategie – neužívá zastřešující abstrakta pro součásti lidského těla a pracuje s plurálem neuter, většinou

τὰ ἐνεόντα/τῶν ἐνεόντων.

v tomto věku, ve srovnání s jinými, má totiž černá žluč největší převahu: Černá žluč kolísá nejen ve vztahu k ročním obdobím, ale také k věku: to je myšlenka, kterou autor ve svém obecném výkladu o šťávách neuvedl a kterou čteme poprvé až zde. Věkem, kdy má černá žluč v těle převahu, je rozmezí dvacet pět až čtyřicet dva let (ke kolísajícím časovým určením v rukopisech viz výše v komentáři, str. 146). Podobný postřeh týkající se věku nacházíme ve spise *Prognostikon*, jehož autor konstatuje, že čtyřdenní horečky napadají zejména ty, kdo mají třicet let a více (*Prog.* 24 = L II,182).

APPENDIX: TEMPERAMENTY³⁸⁷

A: *O vzniku světa a člověka*

(in *Physici et medici Graeci minores*, vyd. J. L. Ideler, vol. I, Berlin 1841, str. 303 n.)

Πόθεν οἱ μὲν τῶν ἀνθρώπων εἰσὶ χαριεντικοὶ καὶ γελῶσι καὶ παίζουσι, οἱ δὲ εἰσὶ στυγνοὶ καὶ σκυθρωποὶ καὶ κατηφεῖς, οἱ δὲ ὀργίλοι καὶ πικροὶ καὶ μανιώδεις, οἱ δὲ ῥάθυμοι καὶ ὀκνηροὶ καὶ ὀλιγόψυχοι; Ἡ αἰτία ἐστὶν αὕτη ἐκ τῶν δ' στοιχείων·

1. Οἱ μὲν οὖν ἐξ αἵματος καθαρωτάτου τυγχάνοντές εἰσι πάντοτε χαριεῖς καὶ παίζουσι καὶ γελῶσι καὶ σώματά εἰσι ῥοδινοὶ καὶ ὑπόπυρροὶ καὶ καλλίχροοι.

2. Ὅσοι δὲ ἀπὸ ξανθῆς χολῆς τυγχάνουσιν, οὗτοι εἰσιν ὀργίλοι καὶ πικροὶ καὶ εὐτολμοὶ καὶ σώματά εἰσιν ὑπώχροι καὶ ξανθόχροοι.

3. Ὅσοι δὲ ἀπὸ μελαίνης χολῆς τυγχάνουσιν, οὗτοί εἰσι ῥάθυμοι καὶ ὀλιγόψυχοι καὶ φιλάσθενοι, καὶ σώματά εἰσι μελανόψιοι καὶ μελάντριχοι.

4. Ὅσοι δὲ ἀπὸ φλέγματος τυγχάνουσιν, οὗτοί εἰσι λυπηροὶ καὶ ἀμνήμονες καὶ τῷ σώματι εἰσι λευκόχροοι.

Proč jsou někteří lidé milí a smějí se a žertují, zatímco jiní jsou sklíčení, smutní a skleslí, a další jsou prchliví, prudcí a maničtí, jiní pak lhostejní, bázliví a bojácní? Příčina je tato, způsobená prvky:

1. Ti, kdo jsou složeni z velmi čisté krve, jsou vždy milí, žertují a smějí se; po tělesné stránce jsou růžoví a slabě červení, s pěknou pletí.

2. Ti, kdo jsou složeni ze žluté žluči, jsou prchliví, prudcí a odvážní; po tělesné stránce jsou bledě žlutí a pleť mají nažloutlou.

3. Ti, kdo jsou složeni z černé žluči, jsou lhostejní, bojácní a náchylní k nemocem; po tělesné stránce mají černé oči a černé vlasy.

4. Ti, kdo jsou složeni z hlenu, jsou skleslí a zapomnětliví; po tělesné stránce mají bílou pleť.

B: *Pseudohippokratovský dopis Ptolemaiovi, O stavbě člověka*

(in *Anecdota medica Graeca*, vyd. F. Z. Ermerins, Lugduni 1840, str. 278 n.)

387 Překlad řady adjektiv charakterizujících jednotlivé temperamenty je problematický, neboť mají leckdy více odlišných významů dle kontextu, avšak jediný kontext zde představuje sama struktura daných textů. Snažila jsem se tedy vyjít ze skladby vlastností, jaké jednotlivé temperamenty nabízejí, a také jsem v některých případech přihlédla k existujícím překladům (francouzským: J. Jouanna [in: J. Jouanna, *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, i v dalších Jouannových studiích citovaných výše v textu]; F. Durand-Bogaert a L. Évrard [in: R. Klibansky *et al.*, *Saturne et la mélancolie*], a anglickým: R. Klibansky *et al.* [in: R. Klibansky *et al.*, *Saturn and Melancholy*], N. Allies [in: J. Jouanna, *The legacy of the Hippocratic treatise The Nature of Man: The theory of the four humours*]). U překladu latinských termínů vděčím za cenné rady Janu Kalivodovi.

Καὶ μὴ ἀπιστήσης τοῦτο, ὅθεν οἱ μὲν τῶν ἀνθρώπων γελῶσι πάντη, οἱ δὲ στυγνιῶσι τῶν στοιχείων δὲ λέγομεν τὴν αἰτίαν εἶναι.

1. ὅσοι γὰρ αἵματος καθαροῦ τυγχάνουσιν, οὗτοι πάντη γελῶσι καὶ ἀνθηροὶ τῇ ὄψει καὶ τῷ σώματί εἰσι πάντοθε καλόχροοι.
2. οἱ δὲ ξανθῆς χολῆς ὄντες γίνονται <...>
3. οἱ δὲ μελαίνης χολῆς ὄντες γίνονται ῥάθυμοι, ὀλιγόψυχοι, δειλοί, φιλάσθενοι·
4. οἱ δὲ φλεγματικοὶ γίνονται ὀκνηροί, ψυχροί.

Není pochyb o tom, proč se někteří lidé stále smějí, zatímco jiní jsou sklíčení. Říkáme, že příčinou toho jsou prvky.

1. Ti, kdo jsou složeni z čisté krve, se pořád smějí a vypadají mladistvě; po celém těle mají krásnou pleť.
2. Ti, kdo jsou ze žluté žluči, ... LACUNA
3. Ti, kdo jsou z černé žluči, jsou lhostejní, bojácní, zbabělí a náchylní k nemocem.
4. Ti, kdo jsou z hlenu, jsou bázlívní a chladní.

C: Pseudohippokratovský spis *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis*

(editio princeps J. Jouanna, *Un traité inédit attribué à Hippocrate Sur la formation de l'homme: editio princeps*, in: *Ecdotica e ricezione dei testi medici greci. Atti del V Convegno internazionale, Napoli, 1-2 ottobre 2004*, vyd. A. Roselli – V. Boudon-Millot, *Naples 2006*, str. 273–319)

1. τὸ δὲ αἷμα ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον κάλλιστον, καλόν, καλλίφωνον, ἀπλοῦν, ἰλαρόν, χαριεντικόν, παίζοντα καὶ γελῶντα.
2. Ἡ δὲ ξανθὴ χολὴ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον πικρόν καὶ ὀργίλον, θυμώδη καὶ ἐπίμονον, ἀλλόχροον τῇ φύσει καὶ κρατοῦντα μῆνιν· πολύτροφον δέ, τὴν τροφήν δὲ ταχέως χωνεύοντα.
3. ἡ μέλαινα χολή, ἣτις ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ἐπίβουλον καὶ πικρόν καὶ φοβεριζόμενον, καὶ θλιβόμενον, φιλοῦπνον, φθονερόν.
4. τὸ δὲ φλέγμα ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον καλὸν τῷ εἶδει, γρήγορον, ἀνυπερήφανον, ταχέως πολιοῦντα καὶ ἀεὶ αὐτὸν θλιβόμενον καὶ μεριμνοῦντα.

1. Krev činí člověka velmi krásným, pěkným, s krásným hlasem, upřímným, veselým, milým; takový člověk žertuje a směje se.
2. Žlutá žluč činí člověka prudkým, prchlivým, vášnivým a vytrvalým, nechává se přemoci hněvem; po tělesné stránce se mění barva jeho vlasů. Kromě toho je dobře živený a rychle zpracovává potravu.
3. Černá žluč činí člověka úkladným, prudkým, ustrašeným, utrápeným a žárlivým; také rád spí.
4. Hlen činí člověka krásným co do vzhledu, bdělým, skromným, utrápeným a starostlivým; rychle mu šedivějí vlasy.

D: Pseudohippokratovský spis *Hippocratis ad Galenum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani*

(editio princeps J. Jouanna, *Un traité pseudo-hippocratique inédit sur les quatre humeurs / Sur le pouls et sur le tempérament humain!*, in: *Κορυφαίω ἀνδρί. Mélanges offerts à André Hurst*, vyd. A. Kolde – A. Lukinovich – L. Rey, Genève 2005, str. 449–461)

ἔχουσι δὲ κατὰ τε θυμὸν καὶ γνώμην.

1. καὶ τὸ μὲν αἷμα ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον καλὸν τῷ εἶδει αὐτοῦ, ἀπλοῦν, ἰλαρόν, χαριεντικόν, παίζοντα, γελῶντα.
2. ἡ δὲ ξανθὴ χολὴ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον πικρὸν, ὀργίλον, κρατοῦντα μῆνιν.
3. ἡ μέλαινα χολὴ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον ἐπίβουλον, φθονερόν, πολυμέριμον, θλιβόμενον, καὶ πολλὸν κοιμώμενον.
4. τὸ φλέγμα ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον καλὸν τῷ εἶδει αὐτοῦ, ἐγρήγορον καὶ ἀνυπερήφανον, καὶ ταχέως πολιοῦντα

Ohledně ducha a mysli se to s nimi má takto:

1. Krev činí člověka krásným (co se týče vzhledu), upřímným, veselým a milým; takový člověk žertuje a směje se.
2. Žlutá žluč činí člověka prudkým a prchlivým, nechává se přemoci hněvem.
3. Černá žluč činí člověka úkladným, závistivým, starostlivým, utrápeným; takový člověk hodně spí.
4. Hlen činí člověka krásným co do vzhledu, bdělým, skromným; rychle mu šedivější vlasy.

E: Ps.-Jan Damascenus, *Quid est homo?*

(neúplný text doplnil z rkp. *Vaticanus gr.* 293 J. Jouanna, *La théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments dans la tradition latine (Vindicien, Pseudo-Soranos) et une source grecque retrouvée*, in: *Revue des études grecques* 118, 2005, str. 138–167; vlastní text na str. 155–157)

ἔχουσι δὲ κατὰ θυμὸν καὶ γνώμην.

1. τὸ μὲν αἷμα ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον καλὸν τὸ εἶδος αὐτοῦ, ἀπλοῦν καὶ ἰλαρόν καὶ χαριεντικόν, παίζοντα καὶ γελῶντα.
2. ἡ ξανθὴ ἢ χολὴ ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον πικρὸν, ὅλον ὀργίλον, ὅλον ἐπίβουλον, κρατεῖ τὴν μῆνιν.
3. ἡ χολὴ ἢ μέλαινα ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον φθονερόν, πολυμέριμον, καὶ θλιβόμενον, καὶ πολλὰ κοιμώμενον.
4. τὸ δὲ φλέγμα ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὅλον καλὸν τὸ εἶδος αὐτοῦ, γρήγορον καὶ ἀνυπερήφανον.

Ohledně ducha a mysli se to s nimi má takto:

1. Krev činí člověka krásným co do vzhledu, upřímným, veselým a milým; takový člověk žertuje a směje se.
2. Žlutá žluč činí člověka prudkým, prchlivým, úkladným, nechává se přemoci hněvem.
3. Černá žluč činí člověka závistivým, starostlivým a utrápeným; takový člověk hodně spí.
4. Hlen činí člověka krásným co do vzhledu, bdělým a skromným.

E 1: Ps.-Jan Damascenus, *Quid est homo?*

(in PG 95, codd. 244A–B)

Συνίσταται δὲ ἐκ τεσσάρων στοιχείων, ἤγουν ἐξ αἵματος, φλέγματος, χολῆς ξανθῆς καὶ χολῆς μελαίνης. ...

1. Καὶ ὅσοι μὲν ἐξ αἵματος καθαρῶ τυγχάνουσιν, οὗτοί εἰσι πάντοτε χαίροντες καὶ παίζοντες καὶ γελῶντες, καὶ εἰσιν ἀνθηροί, καὶ καλόχρωοι·
2. ὅσοι δὲ ἀπὸ χολῆς ξανθῆς τυγχάνουσιν, εἰσὶ γοργοὶ καὶ εὐτολμοὶ, ὀργίλοι καὶ πικροὶ καὶ ἀλλόχρωοι·
3. ὅσοι δὲ ἀπὸ χολῆς μελαίνης τυγχάνουσιν, εἰσὶ ῥάθυμοι καὶ ὀλιγόψυχοι, φιλάσθενοι καὶ ὀκνηροὶ καὶ δειλοί·
4. ὅσοι δὲ ἀπὸ φλέγματος τυγχάνουσιν, εἰσὶ λυπηροί, καὶ μὴν καὶ ψυχροί, ἀμνήμονες καὶ διαλελησμένοι, τὰ πολλὰ κοιμώμενοι, καὶ λευκόχρωοι.

(Člověk) sestává ze čtyř prvků, a to z krve, hlenu, žluté žluči a černé žluči.

1. Ti, kdo jsou složeni z čisté krve, jsou vždy veselí, žertují a smějí se, vypadají mladistvě a mají pěknou pleť.
2. Ti, kdo jsou složeni ze žluté žluči, jsou energičtí, odvážní, prchliví, prudcí a mění se jim barva vlasů.
3. Ti, kdo jsou složeni z černé žluči, jsou lhostejní, bojácní, náchylní k nemocem, bázliví a zbabělí.
4. Ti, kdo jsou složeni z hlenu, jsou smutní a chladní, zapomnětliví a se špatnou pamětí; hodně spí a mají bílou pleť.

F: Ps.-Galénos, *De humoribus* 9

(XIX,492,15–493,1 K, p. 11,16–12,5 Schmidt)

ἠθοποιῶσι γὰρ οἱ χυμοὶ καὶ ταύτην (sc. τὴν ψυχὴν).

1. καὶ τὸ μὲν αἷμα ἰλαρωτέραν (sc. τὴν ψυχὴν) ἀπεργάζεται,
2. ἢ δὲ ξανθὴ ὀργιλωτέραν ἢ θρασυτέραν ἢ γοργοτέραν ἢ καὶ ἀμφοτέρα,
4. τὸ δὲ φλέγμα ἀργοτέραν καὶ ἠλιθιωδεστέραν,
3. ἢ δὲ μέλαινα ὀργιλωτέραν καὶ ἰταμωτέραν.

Šťávy mají vliv také na povahu duše.

1. Krev dělá (*scil.* duši) veselejší,
2. žlutá (*scil.* žluč) prchlivější nebo smělejší nebo činorodější anebo obojí,
3. hlen línější a bláznivější,
4. černá (*scil.* žluč) prchlivější a zbrklejší.

G: Mnich Meletius, *De natura hominis*

(in *Anecdota Graeca*, vyd. J. A. Cramer, vol. III, Oxford, 1836, str. 12 n.)

1. ἰλαρωτέραν δὲ τὴν ψυχὴν τοῦτο (sc. τὸ αἷμα) ἐργάζεται, ἐν οἷς πλεονάζει·
2. ἢ δὲ ξανθὴ χολή, γοργότεραν ἢ θραυστέραν·
3. ἢ δὲ μέλαινα, σεμνοτέραν καὶ εὐσθενεστέραν·
4. τὸ δὲ φλέγμα, ἀργωδεστέραν καὶ σκληρωδεστέραν·

1. (Krev) dělá veselejší duši těch, v nichž převažuje.
2. Žlutá žluč (ji dělá) činorodější nebo smělejší.
3. Černá (ji dělá) vážnější a pevnější.
4. Hlen (ji dělá) lenivější a protivnější.

H: Vindicianus, *Epistula ad Pentadium*

(in *Theodori Prisciani Euporiston libri III*, vyd. V. Rose, Leipzig 1894, str. 485 n.)

praeterea hi quattuor umores faciunt hominibus tales mores.

1. sanguis facit homines boni voti simplices moderatos blandos euchymos seu (suci) plenos.
2. cholera rubea facit homines iracundos ingeniosos acutos leves macilentos plurimum comedentes et cito digerentes.
3. cholera nigra facit homines subdolos cum iracundia, avaros timidos tristes somniculosos invidiosos, frequenter habentes cicatrices nigras in pedibus.
4. flegma facit homines corpore compositos, vigilantes, intra se cogitantes, cito adferentes canos in capite, minus audaces.

Navíc tyto čtyři šřávy působí lidem tyto povahy.

1. Krev činí lidi laskavými, upřímnými, uměřenými, přitažlivými, dobré směsi (*scil.* příjemnými) nebo: plnými šřáv.
2. Žlutá žluč činí lidi prchlivými, bystrými, důvtipnými, vrtkavými, hubenými; mnoho jedí a rychle tráví.
3. Černá žluč činí lidi lstivými a prchlivými, lakomými, bázlivými, smutnými, ospalými, závistivými; často mají černé oděrky na nohách.³⁸⁸

³⁸⁸ Tento poslední rys bývá kladen do souvislosti s lykantropií: vlkodlactví bývalo nahlíženo ve spojitosti s černou žlučí. Jako jeden ze symptomů lykantropického deliria nacházíme tento rys také u Aetia a

4. Hlen činí lidi tělesně dobře stavěnými, bdělými, přemýšlivými, méně odvážnými; brzy jim rostou na hlavě bílé vlasy.

I: Ps.-Sóranos, *Isagoge saluberrima*

(in *Medici Antiqui omnes qui latinis literis diversorum morborum genera et remedia persecuti sunt, undique conquisiti, et uno volumine comprehensi, ut eorum, qui se medicinae studio dediderunt, commodo consulatur*, vyd. Aldus, Venetiis 1547)

1. Sanguis facit pueros moderatos, blandos et formosos.
2. Cholera rubea facit iracundos, acutos, ingeniosos et leves, macilentos et multum comedentes, cito digerentes et ventres solubiles.
3. Phlegma facit corpora composita, vigilantes, et intra se cogitantes, canos cito producentes.
4. Cholera nigra facit subdolos, avaros et perfidos, tristes, somniculosos, invidiosos et timidos.

1. Krev činí chlapce uměřenými, přitažlivými a krásnými.
2. Žlutá žluč (je) činí prchlivými, důvtipnými, bystrými a vrtkavými, hubenými, mnoho jedí a rychle tráví a žaludek jim dobře rozkládá potravu.
3. Hlen činí těla dobře stavěnými; dále jsou bdělí a přemýšliví a rychle jim rostou vlasy.
4. Černá žluč činí lstivými, lakomými a věrolomnými, smutnými, ospalými, závistivými a bázlivými.

J: Beda Venerabilis, *De temporum ratione, caput XXXV*

(vyd. C. W. Jones (CCSL 123B), Turnhout 1977)

Item sanguis eos in quibus maxime pollet facit hilares, laetos, misericordes, multum ridentes et loquentes.

Cholera vero rubea facit macilentos, multum tamen comedentes, veloces, audaces, iracundos, agiles.

Nigra bilis, stabiles, graves, compositos moribus, dolososque facit.

Phlegmata, tardos, somnolentos, obliviosos generant.

Krev činí ty, v nichž převažuje, veselými, radostnými, soucitnými, mnoho se smějí a mluví.

Žlutá žluč (je) činí hubenými, přesto mnoho jedí, jsou rychlí, stateční, prchliví, čilí.

Černá žluč činí vyrovnanými, vážnými, lstivými, klidných mravů.

Hlen způsobuje, že jsou pomalí, ospalí, zapomnětliví.

Pavla z Aiginy, viz *Anthologie de l'humeur noire* (vyd. P. Dandrey), str. 231.

	KREV	ŽLUTÁ ŽLUČ	ČERNÁ ŽLUČ	HLEN
A	milí, žertují a smějí se; růžoví a slabě červení, s pěknou pletí	prchliví, prudcí, odvážní; (po tělesné stránce) bledě žlutí, s nažloutlou pletí	lhostejní, bojácní, náchylní k nemocem; (po tělesné stránce) mají černé oči a černé vlasy	skleslí, zapomnětliví; s bílou pletí
B	pořád se smějí, vypadají mladistvě; (po celém těle) mají krásnou pleť	LACUNA	lhostejní, bojácní, náchylní k nemocem	bázliví, chladní
C	velmi krásný, s krásným hlasem, upřímný, veselý a milý; žertuje a směje se	prudký, prchlivý, vášnivý, vytrvalý, nechává se přemoci hněvem; (po tělesné stránce) mění se barva jeho vlasů; dobře živý, rychle zpracovává potravu	úkladný, prudký, ustrašený, utrápený, žárlivý; rád spí	krásný, bdělý, skromný, utrápený, starostlivý; rychle mu šedivějí vlasy
D	krásný, otevřený, veselý a milý; žertuje a směje se	prudký, prchlivý, nechává se přemoci hněvem	úkladný, závistivý, starostlivý, utrápený; hodně spí	krásný, bdělý, skromný; rychle mu šedivějí vlasy
E	krásný, upřímný, veselý, milý; žertuje a směje se	prudký, prchlivý, úkladný, nechává se přemoci hněvem	závistivý, starostlivý, utrápený; hodně spí	krásný, bdělý, skromný
F	dělá (duši) veselejší	dělá (duši) prchlivější nebo smělejší nebo činorodější anebo obojí	dělá (duši) prchlivější a zbrklejší	dělá (duši) línější a bláznivější
G	dělá (duši) veselejší	dělá (duši) činorodější nebo smělejší	dělá (duši) vážnější a pevnější	dělá (duši) lenivější a protivnější
H	laskaví, upřímní, uměření, přitažliví, dobré směsi (scil. příjemní)	prchliví, bystří, důvtipní, vrtkaví, hubení; mnoho jedí a rychle tráví	lstiví, prchliví, lakomí, bázliví, smutní, ospalí, závistiví; často mají černé oděrky na nohách	dobře stavění, bdělí, přemýšliví, méně odvážní; brzy jim rostou na hlavě bílé vlasy
I	uměření, přitažliví, krásní	prchliví, důvtipní, bystří, vrtkaví, hubení, mnoho jedí a rychle tráví, žaludek jim dobře rozkládá potravu	lstiví, lakomí, věrolomní, smutní, ospalí, závistiví, bázliví	dobře stavění, bdělí, přemýšliví, rychle jim rostou vlasy
J	veselí, radostní, soucitní, mnoho se smějí a mluví	hubení, přesto mnoho jedí, rychlí, stateční, prchliví, čilí	vyrovnaní, vážní, lstiví, klidných mravů	pomalí, ospalí, zapomnětliví

A: *O vzniku světa a člověka* – B: Pseudohippokratovský dopis Ptolemaiovi *O vzniku člověka* – C: Pseudohippokratovský spis *Hippocratis et Galeni philosophia de natura hominis* – D: Pseudohippokratovský spis *Hippocratis ad Galenum liber de pulsibus et de temperamentis corporis humani* – E: Ps.-Jan Damascenus, *Quid est homo?* (verze z rkp. Vaticanus gr. 293) – F: Ps.-Galénos, *De humoribus* 9 – G: Mnich Meletius, *De natura hominis* – H: Vindicianus, *Epistula ad Pentadium* – I: Ps.-Sóranos, *Isagoge saluberrima* – J: Beda Venerabilis, *De temporum ratione*, caput XXXV

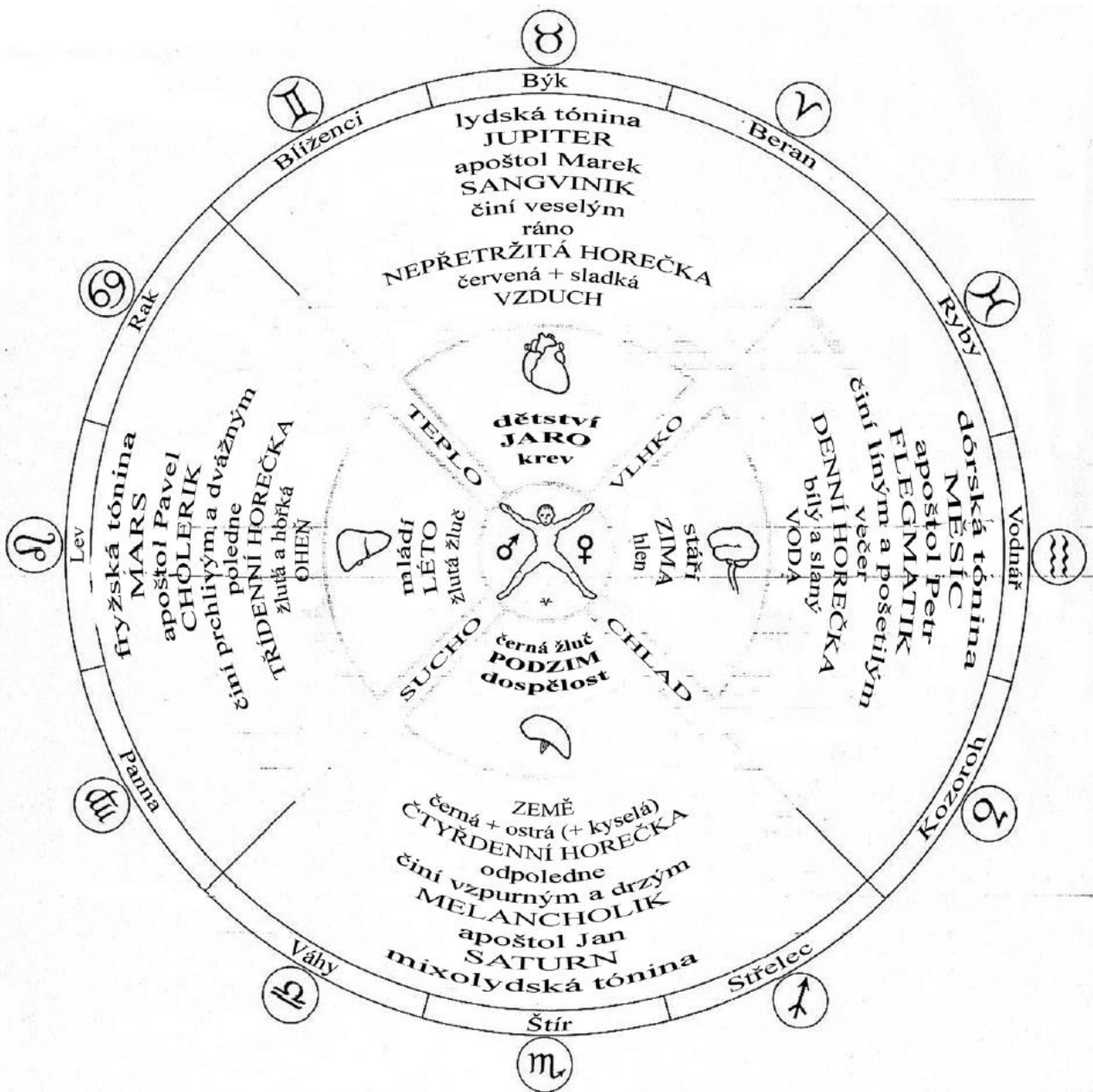

Schéma čtyř temperamentů dle R. Herrlingera, jak je přetiskuje v závěru své knihy E. Schöner (*Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*).

SEZNAM ZKRATEK

AL	<i>Anonymus Londinensis</i>
ALG	<i>Anthologia lyrica Graeca</i> , II, vyd. E. Diehl
CCSL	<i>Corpus Christianorum. Series Latina</i>
CGF	<i>Comicorum Graecorum Fragmenta</i> , vyd. T. Kock
CMG	<i>Corpus medicorum graecorum</i>
CH	<i>Corpus Hippocraticum</i>
ČLČ	<i>Časopis lékařův českých</i>
DK	<i>Die Fragmente der Vorsokratiker</i> , I–III, vyd. W. Kranz, přel. H. Diels
HVS I	Hippokratés, <i>Vybrané spisy</i> , I, vyd. H. Bartoš – S. Fischerová
HVS II	Hippokratés, <i>Vybrané spisy</i> , II, vyd. H. Bartoš – S. Fischerová
K	<i>Claudii Galeni opera omnia</i> , vyd. C. Kühn
L	<i>Œuvres complètes d'Hippocrate</i> , vyd. E. Littré
LSJ	<i>Greek-English Lexicon</i> , vyd. H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones
NP	<i>Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike</i> , vyd. H. Cancik – H. Schneider
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
PL	<i>Patrologia Latina</i>
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , vyd. G. Wissowa
s. v.	sub voce
TGF	<i>Tragicorum Graecorum Fragmenta</i> , vyd. A. Nauck

BIBLIOGRAFIE

A. Řecké a latinské texty, překlady, komentovaná vydání

- Aischylos, *Aeschyli Septem quae supersunt tragoediae*, vyd. G. Murray, Oxford 1937.
- Aischylos, *Fragmenta*, in: *Tragicorum Graecorum fragmenta*, III, vyd. S. Radt, Göttingen 1985, str. 123–511.
- Aischylos, *Prométheus*, přel. F. Stiebitz, Praha 1994.
- Alexandr z Tralles, *Alexander von Tralles. Originaltext und Übersetzung*, I–II, vyd. a přel. T. Puschmann, Vienna 1878–1879.
- Alkman, in: *Poetarum melicorum Graecorum fragmenta*, I: Alcman, Stesichorus, Ibycus, vyd. M. Davies, Oxford 1991.
- Anecdota Graeca*, III, vyd. J. A. Cramer, Oxford 1836.
- Anecdota medica Graeca*, vyd. F. Z. Ermerins, Lugduni 1840.
- Anonymus Londiniensis, *De medicina*, vyd. D. Manetti, in *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Berlin – New York 2010.
- Anthologia lyrica Graeca*, II, vyd. E. Diehl, Leipzig 1942².
- Anthologia lyrica Graeca*, III, vyd. E. Diehl, Leipzig 1952³.
- Anthologie de l'humeur noire. Écrits sur la mélancolie d'Hippocrate à l'Encyclopédie*, vyd. P. Dandrey, Paris 2005.
- The Antinoopolis papyri*, vyd. J. W. B. Barns – H. Zilliacus, London 1967.
- Aretaios z Kappadokie, *Des causes et des signes des maladies aiguës et chroniques*, vyd. M. D. Grmek, přel. R. T. H. Laennec, předmluva D. Gourevitch, Genève 2000.
- Aretaios z Kappadokie, *Opera*, in: *CMG II*, vyd. C. Hude, Berlin 1958.
- Aristofanés, *Comoediae*, I–II, vyd. T. Bergk, Leipzig 1897–1900.
- Aristofanés, *Les Thesmophories*, in: *Aristofanés, Comédies*, IV, vyd. V. Coulon, přel. H. van Daele, Paris 1991, str. 5–71.
- Aristotelés, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, vyd. V. Rose, Leipzig 1886.
- Aristotelés, *De animalibus historia*, vyd. L. Dittmeyer, Leipzig 1907.
- Aristotelés, *De generatione animalium*, vyd. H. J. Drossaart Lulofs, Oxford 1965.
- Aristotelés, *Ethica Nicomachea*, vyd. F. Susemihl, Leipzig 1880.
- Aristotelés, *Historia animalium*, I–III, vyd. a přel. A. L. Peck, Cambridge (Mass.) 1965–1991.
- Aristotelés, *Meteorologica*, in: *Aristotelis Opera omnia*, III, vyd. U. C. Bussemaker, Paris 1887, str. 552–626.
- Aristoteles o člověku*. Ze spisů Aristotelových vybral a zčeštil F. Stiebitz, Praha 1931.
- Aristotelés, *O duši*, přel. A. Kříž, in: *Aristotelés, Člověk a příroda*, přel. A. Kříž a M. Mráz, Praha 1984, str. 167–314.
- Aristotelés, *Opera*, I–V, vyd. I. Bekker, Berlin 1831–1870.
- Aristotelés, *Physiognomonica*, přel. a kom. S. Vogt, Berlin 1999.
- Aristotelés, *Aristotelis quae feruntur Problemata physica*, vyd. C. A. Ruelle – H. Knoellinger –

- J. Klek, Leipzig 1922.
- Beda Venerabilis, *De temporum ratione liber*, vyd. C. W. Jones (*Corpus Christianorum. Series Latina* 123B), Turnhout 1977.
- Caelius Aurelianus, *On Acute Diseases and Chronic Diseases*, vyd. a přel. I. E. Drabkin, Chicago 1950.
- Cicero (Marcus Tullius Cicero), *Opera omnia: Scriptora quae mansuerunt omnia*, vyd. A. Klotz, Lipsiae 1949.
- Comicorum Atticorum fragmenta*, vyd. T. Kock, Leipzig 1888.
- Diogenés z Apollónie, *Diogène d'Apollonie: édition, traduction et commentaire des fragments et témoignages*, vyd. a přel. A. Laks, Sankt Augustin 2008².
- Diogenés Laertios, *Vitae philosophorum*, vyd. M. Marcovich, Stuttgart – Leipzig 1999.
- Dioklés, *Diocles of Carystus: A Collection of the Fragments with Translation and Commentary*, I–II, vyd. a přel. P. J. van der Eijk, Boston 2000–2001.
- Early Greek Philosophy*, V–VI, vyd. a přel. A. Laks – G. W. Most (spolupráce G. Journée a L. Iribarren), Cambridge (Mass.) – London 2016.
- Empedoklés, *Empedocles – The Extant Fragments*, vyd. M. R. Right, London 1995.
- Empedoklés, *Zlomky*, in: T. Vítek, *Empedoklés*, II, Praha 2006.
- Erótianos, *Erotiani vocum Hippocraticarum collectio cum fragmentis*, vyd. E. Nachmanson, Gotoburgi – Upsaliae 1918.
- Euripidés, *Hippolytus*, vyd. W. Stockert, Stuttgart – Leipzig 1994.
- Euripidés, *Iphigenia in Tauris*, vyd. D. Sansone, Leipzig 1981.
- Euripidés, *Tragicorum Graecorum fragmenta*, vyd. A. Nauck, Leipzig 1889.
- Euripidés, *Troades*, vyd. W. Biehl, Leipzig 1970.
- Die Fragmente der Vorsokratiker*, I–III, vyd. W. Kranz, přel. H. Diels, Berlin 1959⁹.
- Galénos, *Claudii Galeni opera omnia*, I–XX, vyd. C. Kühn, Leipzig 1821–1833.
- Galénos, *De atra bile*, in: Galénos, *Claudii Galeni opera omnia*, V, vyd. C. Kühn, Leipzig 1823, str. 104–148.
- Galénos, *De difficultate respirationis*, in: Galénos, *Claudii Galeni opera omnia*, VII, vyd. C. Kühn, Leipzig 1824, str. 753–960.
- Galénos, *De placitis Hippocratis et Platonis*, vyd. P. de Lacy, in: CMG V,4,1,2, Berlin 1981².
- Galénos, *In Hippocratis De natura hominis commentaria* III, in: Galénos, *Claudii Galeni opera omnia*, XIX, vyd. C. Kühn, Leipzig 1830, str. 1–223.
- Galénos, *In Hippocratis De natura hominis commentaria* III, in: CMG V, 9, 1, vyd. J. Mewaldt, Leipzig – Berlin 1914, str. 3–113.
- Galénos, *On the Nature of Man*, přel. R. J. Hankinson, in: Galen, *Works on Human Nature*, vyd. P. J. van der Eijk – P. N. Singer, v tisku.
- Gorgias, *Chvoála Heleny*, přel. B. Borecký, in: *Tribuni výmluvnosti*, přel. V. Bahník a kol., Praha 1974, str. 9–16.
- Guillaume z Conches, *Philosophia*, IV,20 (PL, CLXXII, col. 93).
- Hermogenés, *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, in: *Hermogenis opera*, vyd. H. Rabe, Leipzig 1913,

str. 213–413.

- Hérodotos, *Historiae*, I–II, vyd. C. Hude, Oxford 1912.
- Hérodotos, *The Persian Wars*, I, vyd a přel. A. D. Godley, Cambridge (Mass.) 1920.
- Hésiodos, *Theogony*, vyd. M. L. West, Oxford 1966.
- Hésiodos, *Works and Days*, vyd. M. L. West, Oxford – New York 1978.
- Hippokratés, *Aforismy; Prognostikon; O vzduchu, vodách a místech*, přel. O. Schrutz, Praha 1993.
- Hippokratés, *Airs, eaux, lieux*, vyd. a přel. J. Jouanna, Paris 1996.
- Hippokratés, *L'ancienne médecine*, vyd. a přel. J. Jouanna, Paris 1990.
- Hippokratés, *Die Apologie der Heilkunst, eine griechische Sophistenrede des fünften vorchristlichen Jahrhunderts*, vyd. a přel. T. Gomperz, Wien 1890.
- Hippokratés, *De l'art médical*, úv. D. Gourevitch – M. Grmek – P. Pellegrin, přel. E. Littré, kom. D. Gourevitch, Paris 1994.
- Hippokratés, *De octimestri partu, De septimestri partu (spurium)*, vyd. H. Grensemann, in: CMG I, 2, 1, Berlin 1968.
- Hippokratés, *Des vents, De l'art*, vyd. a přel. J. Jouanna, Paris 1988.
- Hippokratés, *Du régime*, vyd. R. Joly – S. Byl, in: CMG I, 2, 4, Berlin 1984.
- Hippokratés, *Du régime*, vyd. a přel. R. Joly, Paris 1967.
- Hippokratés, *Épidémies I et III*, vyd. J. Jouanna, Paris 2016.
- Hippokratés, *Épidémies V et VII*, vyd. J. Jouanna, Paris 2000.
- Hippokratés, *Hippocrates*, I, vyd. a přel. W. H. S. Jones, London – Cambridge 1923.
- Hippokratés, *Hippocrates*, II, vyd. a přel. W. H. S. Jones, London – Cambridge 1923.
- Hippokratés, *Hippocrates*, IV, vyd. a přel. W. H. S. Jones, London – Cambridge 1958.
- Hippokratés, *Hippocrates*, VII, vyd. a přel. W. D. Smith, London – Cambridge 1958.
- Hippokratés, *Hippocrates*, VIII, vyd. a přel. P. Potter, London – Cambridge 1994.
- Hippokratés, *Hippocratis Coi medicorum omnium longe Principis, octoginta Volumina, quibus maxima ex parte, annorum circiter duo millia Latina caruit lingua, Graeci vero, Arabes, et Prisci nostri Medici, plurimis tamen utilibus praetermissis, scripta sua illustrarunt, nunc tandem per M. Fabium Calvum Rhavennatem virum undecunque doctissimum latinitate donata, Clementi VII. Pont. Max. dicata, ac novissime in lucem aedita, quo nihil humano generi salubrius fieri potuit*, vyd. M. F. Calvus, Romae 1525.
- Hippokratés, *Hippocratis Coi, medicorum omnium longe principis, opera, quae ad nos extant omnia*, přel. I. Cornarius, Basilea 1546.
- Hippokratés, *Hippocratis Coi opera quae extant : Graece et Latine veterum codicum collatione restituta: novo ordine in quattuor classes digesta interpretationis latinae emendatione, & scholijs illustrata*, vyd. H. Mercurialis, Venetiis: industria ac sumptibus Iuntarum, 1588.
- Hippokratés, *Hippocratis De natura hominis liber ad codicum fidem recensitus. Accedunt Prolegomena de codicibus et de dialecto huius libri et Adnotationes*, vyd. O. Villaret, Diss. phil. Berlin 1911.

- Hippokratés, *Hippocratis et aliorum medicorum veterum reliquiae*, I, vyd. F. Z. Ermerins, Traiecti ad Rhenum 1859.
- Hippokratés, *Hippocratis opera quae feruntur omnia*, I, vyd. H. Kuehlewein, Leipzig 1894.
- Hippokratés, *Kitāb buqrāt fī ṭabī‘at al-insān (On the nature of man)*, vyd. a přel. J. N. Mattock – M. C. Lyons, Cambridge 1968.
- Hippokratés, *La maladie sacrée*, vyd. a přel. J. Jouanna, Paris 2003.
- Hippokratés, *Maladies II*, vyd. a přel. J. Jouanna, Paris 1983.
- Hippokratés, *La nature de l'homme*, vyd. a přel. J. Jouanna, Berlin 2002².
- Hippokratés, *Œuvres complètes d'Hippocrate*, I–X, vyd. a přel. E. Littré, Paris 1839–1861.
- Hippokratés, *Omnia opera Hippocratis in aedibus Aldi et Andreae Asulani soceri*, Venetiis 1526.
- Hippokratés, *On Ancient Medicine*, vyd. a přel. M. J. Schiefsky, Leiden – Boston 2005.
- Hippokratés, *Pronostic*, vyd. a přel. J. Jouanna, Paris 2013.
- Hippokratés, *Pseudepigraphic Writings: Letters – Embassy – Speech from the Altar – Decree*, vyd. a přel. W. D. Smith, Leiden – New York – Copenhagen – Cologne 1990.
- Hippokratés, *Schriften. Die Anfänge der abendländischen Medizin*, přel. H. Diller, Hamburg 1962.
- Hippokratés, *Über die Umwelt*, vyd. H. Diller, in: CMG I,1,2, Berlin 1970.
- Hippokratés, *Vybrané spisy*, I, vyd. H. Bartoš – S. Fischerová, Praha 2012.
- Homér, *The Iliad*, I–II, přel. A. T. Murray, Cambridge (Mass.) – London 1924.
- Homér, *Homers Ilias – Homers Odyssee*, vyd. K. F. Ameis – C. Hentze – P. Cauer, Leipzig 1905–1922.
- Homér, *Ilias*, přel. O. Vaňorný, Praha 2007¹².
- Horatius (Quintus Horatius Flaccus), *Epistles, Book II, and Epistle to the Pisones (Ars poetica)*, vyd. N. Rudd, Cambridge 1989.
- Iambi et elegi Graeci*, vyd. M. L. West, Oxford 1971.
- Medici Antiqui omnes qui latinis literis diversorum morborum genera et remedia persecuti sunt, undique conquisiti, et uno volumine comprehensi, ut eorum, qui se medicinae studio dederunt, commodo consulatur*, vyd. Aldus, Venetiis 1547.
- Nemesius, *On the Nature of Man*, překlad, úvod a poznámky R. W. Sharples – P. J. van der Eijk, Liverpool 2008.
- Physici et medici Graeci minores*, I, vyd. J. L. Ideler, Berlin 1841.
- Pindaros, *Pindari carmina*, vyd. O. Schroeder, Leipzig 1900.
- Platón, *Platonis opera*, I–V, vyd. J. Burnet, Oxford 1905–1913.
- Platón, *Spisy I–V*, přel. F. Novotný, Praha 2003.
- Poseidónios, *Posidonius: The Fragments (I); The Commentary (II,i-ii)*, vyd. L. Edelstein – I. G. Kidd, Cambridge 1972–1988.
- Praxagoras, *The Fragments of Praxagoras of Cos and His School*, vyd. a přel. F. Steckerl, Leiden 1958.
- Praxagoras, *Praxagoras of Cos on Arteries, Pulse and Pneuma. Fragments and Interpretation*, vyd. O. Lewis, Leiden – Boston 2017.

- Rúfus z Efesu, *On Melancholy*, vyd. P. E. Pormann, Tübingen 2008.
- Řeční atomisté, vyd. a přel. K. Svoboda, Praha 1980.
- Scriptores physiognomonici Graeci et Latini*, vyd. R. Förster, Leipzig 1893.
- Seneca (Lucius Annaeus Seneca), *De la colère*, in: Seneca, *Dialogues*, I, vyd. A. Bourgery, Paris 1922.
- Die Schule des Aristoteles*, VI, vyd. F. Wehrli, Basel 1968.
- Sofoklés, *Sophoclis fabulae*, vyd. H. Lloyd-Jones – N. G. Wilson, Oxford 1990.
- Testimonien zum Corpus Hippocraticum*, I, vyd. A. Anastasiou – D. Irmer, Göttingen 2006.
- Theodori Prisciani Euporiston libri III*, vyd. V. Rose, Leipzig 1894.
- Theofrastos, *Characters*, vyd. a přel. J. Diggle, Cambridge 2004.
- Theognis, *Elegiae*, vyd. D. Young, Leipzig 1961.
- Thúkydídés, *La guerre de Péloponnèse*, livre II, vyd. J. de Romilly, Paris 1962.
- Thúkydídés, *Thucydidis historiae*, I–II, vyd. H. S. Jones – J. E. Powell, Oxford 1942.
- Tragicorum Graecorum fragmenta*, IV, vyd. S. Radt, Göttingen 1977.
- Xenofón, *Expeditio Cyri. Anabasis*, vyd. C. Hude, Leipzig 1972.
- Zlomky předsokratovských myslitelů*, přel. K. Svoboda, Praha 1944.

B. Sekundární literatura

- Anastassiou, A., *Hippocrate, La nature de l'homme. Edité, traduit et commenté par Jacques Jouanna*, in: *Gnomon* 50, 1978, str. 725–736.
- Arikha, N., *Passions and Tempers. A History of the Humours*, New York 2007.
- Balian, A. et al., *Hépatogastro-entérologie*, Paris 2010⁷.
- Bandmann, G., *Melancholie und Musik: ikonographische Studien*, Köln-Opladen 1960.
- Barnes, J., *The Presocratic Philosophers*, London – New York 1982².
- Bartoš, H., *Očima lékaře. Studie k počátkům řeckého myšlení o lidské přirozenosti z hlediska rozlišení duše – tělo*. Červený Kostelec 2006.
- Bartoš, H., *Philosophy and Dietetics in the Hippocratic On Regimen*, Leiden – Boston 2015.
- Bollack, J., *Empédocle, I. Introduction à l'ancienne physique*, Paris 1965.
- Bonnard, J.-B., Dasen, V., Wilgaux, J., *Les technai du corps: la médecine, la physiognomonie et la magie: Dialogues d'histoire ancienne, Supplement 14*, 2015, str. 169–190.
- Bonnefoy, Y., *Úvodem*, in: Starobinski, J., *Melancholie v zrcadle*, přel. J. Hrdlička, Praha 2013, str. 7–8.
- Boudon-Millot, V., *La notion de mélange dans la pensée médicale de Galien: mixis ou crasis ?*, in: *Revue des Études Grecques*, 124, 2011, str. 261–279.
- Boys-Stones, G., *Physiognomy and Ancient Psychological Theory*, in: *Seeing the Face, Seeing the Soul: Polemon's Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*, vyd. S. Swain, New York 2007, str. 19–124.
- Bremmer, J. N., *The Early Greek Concept of the Soul*, Princetom 1983.
- Burton, R., *Anatomie melancholie*, přel. M. Petříček, Praha 2006.
- Byl, S., *Liste de fréquence de φύσις et classement des œuvres hippocratiques*, in: *Le normal et le pathologique dans la collection hippocratique, actes du Xème Colloque International Hippocratique (Nice, 6-8 octobre 1999)*, vyd. A. Thivel, Nice 2002, str. 45–54.
- Cantor, D. (vyd.), *Reinventing Hippocrates*, Aldershot – Burlington – Singapore – Sydney 2002.
- Claus, D. B., *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of Psyche before Plato*, New Haven 1981.
- Coughlin, S. – Lewis, O., *What was pneumatist about the Pneumatist school?*, in: *The Concept of Pneuma after Aristotle*, vyd. S. Coughlin – D. Leith – O. Lewis, Berlín, v tisku.
- Craik, E. M., *Hippocratic Corpus. Content and Context*, London – New York 2015.
- Deichgräber, K., *Die Epidemien und das Corpus Hippocraticum*, Berlin – New York 1971².
- Deichgräber, K., *Πρόφασις. Eine terminologische Studie*, in: *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, III, 4, Berlin 1933, str. 209–225.
- Demont, P., *About philosophy and humoral medicine*, in: *Hippocrates in Context*, vyd. P. J. van der Eijk, Leiden – Boston 2005, str. 271–286.
- Desautels, J., *L'image du monde selon Hippocrate*, Québec 1982.
- Diller, H., *Zum Gebrauch von εἶδος und ἰδέα in vorplatonischer Zeit*, in: *Medizingeschichte*

- in unserer Zeit*, vyd. H. H. Eulner – G. Mann – G. Preiser – R. Winau – O. Winkelmann, Stuttgart 1971, str. 23–30.
- Diller, H., *Die Hellenen-Barbaren-Antithese im Zeitalter der Perserkriege*, in: *Grecs et barbares (Entretiens sur l'antiquité classique, 8)*, vyd. O. Reverdin, Vandoeuvres – Genève 1961, str. 37–68.
- Diller, H., *Zur Hippokratesauffassung des Galen*, in: *Hermes*, 68, 1933, str. 167–181.
- Diller, H., *ΟΥΣ ΑΔΗΛΩΝ ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ*, in: *Kleine Schriften zur antiken Literatur*, vyd. H.-J. Newiger – H. Seyffert, München 1971, str. 119–144.
- Diller, H., *Die philosophiegeschichtliche Stellung des Diogenes von Apollonia*, in: *Hermes*, 76, 1941, str. 359–381.
- Dodds, E. R., *Řekové a iracionálno*, přel. O. Prokop, Praha 2000.
- Ducatillon, J., *Polémiques dans la Collection hippocratique*, Paris 1977.
- Duminil, M.-P., *Le sang, les vaisseaux, le cœur dans la Collection hippocratique*, Paris 1983.
- Edelstein, L., *Greek medicine in its relation to religion and magic*, in: Týž, *Ancient Medicine. Selected Papers of Ludwig Edelstein*, vyd. O. Temkin – C. L. Temkin, Baltimore 1967, str. 205–246.
- Eijk, P. J. van der, *Aristotle on melancholy*, in: Týž, *Medicine and Philosophy in Classical Antiquity*, Cambridge 2005, str. 139–168.
- Eijk, P. J. van der, *Cure and (in)curability of mental disorders in ancient medical and philosophical thought*, in: *Mental Disorders in the Classical World*, vyd. W. V. Harris, Leiden – Boston 2013, str. 307–338.
- Eijk, P. J. van der, *Galen on the assessment of bodily mixtures*, in: *The Frontiers of Ancient Science: Essays in Honor of Heinrich von Staden*, vyd. B. Holmes – K. D. Fischer, Berlin 2015, str. 675–698.
- Eijk, P. J. van der, *Galen on the nature of human beings*, in: *Philosophical Themes in Galen*, vyd. P. Adamson and J. Wilberding, London 2014, str. 89–134.
- Eijk, P. J. van der, *Galen and the scientific treatise. A case study of mixtures*, in: *Writing Science*, vyd. M. Asper, Berlin 2013, str. 145–75.
- Eijk, P. J. van der, *The role of medicine in the formation of early Greek thought*, in: *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, vyd. P. Curd – D. W. Graham, Oxford 2008, str. 385–412.
- Eijk, P. J. van der, *Rufus' On Melancholy and its philosophical background*, in: *Rúfus z Efesu, On Melancholy*, vyd. P. E. Pormann, Tübingen 2008, str. 159–178.
- Fischer, K.-D., *The Isagoge of Pseudo-Soranus. An analysis of the contents of a medieval introduction to the art of medicine.*, in: *Medizinhistorisches Journal*, 35, 2000, str. 3–30.
- Fischerová, S., *The Europe-Asia antithesis in the Hippocratic treatise on the Airs, waters, places as scientific image and mythical heritage. A short chapter from the history of ideas*, in: *AUC Philologica*, 3: *Graecolatina Pragensia*, 24, 2012, str. 161–171.
- Fischerová, S., *Role múšiké v řecké kultuře*, in: *Pseudo-Plútarchos, O hudbě*, přel a kom. M. Slavíková, úvodní studii napsala S. Fischerová, Praha 2015, str. 7–72.

- Flashar, H., *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, Berlin 1966.
- Földényi, L. F., *Melancholie. Její formy a proměny od starověku po současnost*, přel. R. Svoboda, Praha 2013.
- Fränkel, H., *Die homerischen Gleichnisse*, Göttingen 1921.
- Fredrich, C., *Hippokratische Untersuchungen*, Berlin 1899.
- Fuchs, R., *Anecdota Hippocratea. Die Epistula Vindiciani ad Gaium (oder Pentadium) nepotem suum und der codex Dresdensis Dc 185*, in: *Philologus*, 43, 1899, str. 407–421.
- Gallego Pérez, M. T., *Physis dans la Collection hippocratique*, in: *Hippokratische Medizin und antike Philosophie (Verhandlungen des VIII. Internationalen Hippokrates-Kolloquiums in Kloster Banz/Staffelstein vom 23. bis 28. September 1993)*, vyd. R. Wittern – P. Pellegrin, Hildesheim 1996, str. 419–423.
- Geller, M. J., *Phlegm and breath – Babylonian contributions to Hippocratic medicine*, in: *Disease in Babylonia*, vyd. I. L. Finkel – M. J. Geller, Leiden – Boston 2007, str. 187–199.
- Gernet, L., *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris 1968.
- Gill, C., *Naturalistic Psychology in Galen and Stoicism*, Oxford 2010.
- Gillespie, C. M., *The use of εἶδος and ἰδέα in Hippocrates*, in: *Classical Quarterly*, 6, 1912, str. 179–203.
- Golder, W., *Hippokrates und das Corpus Hippocraticum. Eine Einführung für Philologen und Mediziner*. Würzburg 2007.
- Graham, D. W., *Explaining the Cosmos: The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*, Princeton 2006.
- Grensemann, H., *Der Arzt Polybos als Verfasser hippokratischer Schriften*, in: *Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse*, 1968, str. 53–95.
- Grensemann, H., *Weitere Bemerkungen zu den Hippokrates-Glossaren des Erotian und Galen*, in: *Hermes* 96, 1968, str. 177–190.
- Gundert, B., *Soma and psyche in Hippocratic medicine*, in: *Psyche and Soma*, vyd. J. P. Wright – P. Potter, Oxford 2000, str. 13–35.
- Gundert, B., *Die Tabulae Vindobonenses als Zeugnis alexandrinischer Lehrtätigkeit um 600. n. Chr.*, in: *Text and Tradition. Studies in Ancient Medicine and Its Transmission. Presented to Jutta Kollesch*, vyd. K.-D. Fischer – D. Nickel – P. Potter, Leiden – Boston – Köln 1998, str. 91–145.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy, II–III*, Cambridge 1965–1969.
- Hankinson, R. J. (vyd.), *The Cambridge Companion to Galen*, Cambridge 2008.
- Harris, W. V., *Thinking about mental disorders in classical antiquity*, in: *Mental Disorders in the Classical World*, vyd. W. V. Harris, Leiden – Boston 2013, str. 1–23.
- Havrda, M., *Body and cosmos in Galen's account of soul*, in: *Phronesis* 62, 2017, str. 69–89.
- Heinimann, F., *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*, Basel 1945.
- Holmes, B., *Body*, in: *The Cambridge Companion to Hippocrates*, vyd. P. E. Pormann,

- Cambridge 2018, str. 63–87.
- Holmes, B., *The Symptom and the Subject: The Emergence of the Physical Body in Ancient Greece*, Princeton 2010.
- Horky, P. S., *When did Kosmos Become the Kosmos?*, in: *Cosmos in the Ancient World*, vyd. P. S. Horky, Cambridge 2019, str. 22–41.
- Höttermann, E., *Zur Hippokratischen Schrift ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ*, in: *Hermes* 42, 1907, str. 138–145.
- Chlup, R., *Formování pojmu duše v Řecku archaické a klasické doby*, in: *Pojetí duše v náboženských tradicích světa*, vyd. R. Chlup, Praha 2007, str. 39–89.
- Chlup, R., *Novoplatónská magie*, in: *Magie dnes*, vyd. S. Zajíček, Praha 2008, str. 113–136.
- Chvála, V., – Trapková, L., *Brání se vědecká medicína systémové teorii?*, in: *Medicína mezi jedinečným a univerzálním*, vyd. A. Beran – S. Fischerová, Červený Kostelec 2012, str. 263–275.
- Ilberg, J., *Das Hippocrates-Glossar des Erotianos und seine ursprüngliche Gestalt*, in: *Abhandlungen der philologisch-historischen Classe königlicher Sachsische Gesellschaft der Wissenschaften*, band XIV, 1893, str. 102–147.
- Ilberg, J., *Die medizinische Schrift „Über die Siebenzahl“ und die Schule von Knidos*, in: *Griechische Studien. Hermann Lipsius zum sechzigsten Geburtstag dargebracht*, Leipzig 1894, str. 22–39.
- Iskandar, A. Z., *An attempted reconstruction of the late Alexandrian medical curriculum*, in: *Medical History* 20, 1976, str. 235–258.
- Jacques, J.-M., *La bile noire dans l'antiquité grecque: médecine et littérature*, in: *Revue des études anciennes*, 100.1 1998, str. 217–234.
- Joly, R., *Le niveau de la science hippocratique*, Paris 1966.
- Joly, R., *Notes hippocratiques*, in: *Revue des études anciennes*, 58, 1956, str. 195–210.
- Joly, R., *Sur une nouvelle édition de la Nature de l'homme*, in: *L'antiquité classique*, 38, 1969, str. 150–157.
- Joly, R., *La question hippocratique et le témoignage du Phèdre*, in: *Revue des études grecques*, 74, 1961, str. 62–92.
- Joly, R., *Recherches sur le traité pseudo-hippocratique Du régime*, Paris 1960.
- Joly, R., *Le système cnidien des humeurs*, in: *La collection hippocratique et son rôle dans l'histoire de la médecine. Colloque de Strasbourg (23–27 octobre 1972)*, vyd. L. Bourgey – J. Jouanna, Leiden 1975, str. 107–127.
- Jones, W. H. S., *Introduction*, in: *Hippokratés, Hippocrates*, IV, přel. W. H. S. Jones, London – Cambridge 1958, str. IX–LIX.
- Jouanna, J., *«L'autre Hippocrate»: un traité anonyme inédit Sur les quatre humeurs par questions et réponses (Vat. gr. 293, XIVe s., fol. 223r-225v)*, in: *Acta Classica: Proceedings of the Classical Association of South Africa: Studies on Ancient Medicine: Supplementum 2* (2007), str. 86–102.
- Jouanna, J., *Commentaire*, in: *Hippokratés, La nature de l'homme*, vyd. J. Jouanna,

- CMG I 1,3, 2, Berlin 2002², str. 222–311.
- Jouanna, J., *Galen's reading of the Hippocratic treatise The Nature of Man: The foundations of Hippocratism in Galen*, in: Týž, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen. Selected papers*, přel. N. Allies, vyd. P. J. van der Eijk, Leiden – Boston 2012, str. 2012, str. 313–334.
- Jouanna, J., *Hippocrate*, Paris 1992.
- Jouanna, J., *Hippocrate : pour une archéologie de l'école de Cnide*, Paris 1974.
- Jouanna, J., *Hippocrates as Galen's Teacher*, in: *Hippocrates and Medical Education. Selected Papers Read at the XIIth International Hippocrates Colloquium Universiteit Leiden 24–26 August 2005*, vyd. M. Horstmanshoff (spolu s C. van Tilburgem), Leiden – Boston 2010, str. 1–17.
- Jouanna, J., *L'Introduction*, in: *Hippokratés, La nature de l'homme*, vyd. J. Jouanna, CMG I 1,3, 2, Berlin 2002², str. 19–157.
- Jouanna, J., *The legacy of the Hippocratic treatise The Nature of Man: The theory of the four humours*, in: Týž, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen. Selected papers*, přel. N. Allies, vyd. P. J. van der Eijk, Leiden – Boston 2012, str. 335–359.
- Jouanna, J., *Le médecin Polybe est-il l'auteur de plusieurs ouvrages de la Collection Hippocratique?*, in: *Revue des Etudes Grecques*, 82, 1969, str. 552–562.
- Jouanna, J., *La postérité de l'embryologie d'Hippocrate dans deux traités pseudo-hippocratiques de la médecine tardive : Sur la formation de l'homme et Sur la génération de l'homme et la semence*, in: *L'Embryon: formation et animation*, vyd. L. Brisson – M.-H. Congourdeau – J.-L. Solère, Paris 2008, str. 15–41.
- Jouanna, J., *La postérité du traité hippocratique de la Nature de l'homme : la théorie des quatre humeurs*, in: *Ärzte und ihre Interpreten. Medizinische Fachtexte der Antike als Forschungsgegenstand der Klassischen Philologie*, vyd. C. W. Müller – C. Brockmann – C. W. Brunschön, München – Leipzig 2006, str. 117–141.
- Jouanna, J., *Un pseudo-Galien inédit : Le Pronostic sur l'homme. Contribution à l'histoire de la théorie quaternaire dans la médecine grecque tardive : l'insertion des quatre vents*, in: *Collection «ISTA» 1079*, 2007, str. 303–322.
- Jouanna, J., *Le Pseudo-Jean Damascène, Quid est homo ?*, in: *Les pères de l'église face à la science médicale de leur temps*, vyd. V. Boudon-Millot – B. Pouderon, Paris 2005, str. 1–27.
- Jouanna, J., *Aux racines de la mélancolie : la médecine grecque est-elle mélancolique ?*, in: *De la mélancolie*, vyd. J. Clair – R. Kopp, Paris 2007, str. 11–51.
- Jouanna, J., *Rapports entre Mélissos de Samos et Diogène d'Apollonie, à la lumière du traité Hippocratique De Natura Hominis*, in: *Revue des études anciennes*, 67, 1965, str. 306–323.
- Jouanna, J., *Rhétorique et médecine dans la Collection hippocratique*, in: *Revue des études grecques* 97, 1984, str. 26–44.
- Jouanna, J., *At the roots of melancholy: Is Greek medicine melancholic?*, in: Týž, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen. Selected Papers*, přel. N. Allies, vyd. P. J. van der Eijk, Leiden – Boston 2012, str. 229–260.

- Jouanna, J., *La théorie des quatre humeurs et des quatre tempéraments dans la tradition latine (Vindicien, Pseudo-Soranos) et une source grecque retrouvée*, in: *Revue des études grecques* 118, 2005, str. 138–167.
- Jouanna, J., *Un traité inédit attribué à Hippocrate Sur la formation de l'homme : editio princeps*, in: *Ecdotica e ricezione dei testi medici greci. Atti del V Convegno internazionale, Napoli, 1–2 ottobre 2004*, vyd. A. Roselli – V. Boudon-Millot, Naples 2006, str. 273–319.
- Jouanna, J., *Un traité pseudo-hippocratique inédit sur les quatre humeurs (Sur le pouls et sur le tempérament humain)*, in: *Κορυφαίω ἀνδρί. Mélanges offerts à André Hurst*, vyd. A. Kolde – A. Lukinovich - L. Rey, Genève 2005, str. 449–461.
- Jouanna, J. – Mahé, J.-P., *Une anthologie médicale arménienne et ses parallèles grecs*, in: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 148, 2004, str. 549–598.
- Kahn, C. H., *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, New York 1960.
- Kahn, C. H., *Užití termínu κόσμος v rané řecké filosofii*, přel. V. Zděnková, in: *Kosmos a životy*, vyd. P. Rezek, Praha, str. 9–20.
- Kazantzidis, G., *Between Insanity and Wisdom: Perceptions of Melancholy in the Ps.-Hippocratic Letters 10–17*, in: *Mental Illness in Ancient Medicine. From Celsus to Paul of Aegina*, vyd. C. Thumiger – P. N. Singer, Leiden – Boston 2018, str. 35–78.
- Kerferd, G. B., *The Sophistic Movement*, Cambridge 1981.
- Keus, A., *Über philosophische Begriffe und Theorien in den hippokratischen Schriften*, Diss. Bonn 1914.
- Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M., *Předsókratovští filosofové*, přel. F. Karfík – P. Kolev – T. Vítek, Praha 2004.
- Kleingünther, A., *Πρωτος εύρετής. Untersuchungen zur Geschichte einer Fragestellung*, Leipzig 1933.
- Klibansky, R., *Avant-propos*, in: Klibansky, R. – Panofsky, E. – Saxl, F., *Saturne et la Mélancolie*, přel. F. Durand-Bogaert a L. Évrard, Paris 1989, str. 7–19.
- Klibansky, R. – Panofsky, E. – Saxl, F., *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion, and Art*, Nendeln/Liechtenstein 1979².
- Klibansky, R. – Panofsky, E. – Saxl, F., *Saturne et la mélancolie*, přel. F. Durand-Bogaert a L. Évrard, Paris 1989.
- Knögel, W., *Der Peripatetiker Ariston von Keos bei Philodem*, in: *Klassisch-philologische Studien*, H. 5, vyd. E. Bickel – C. Jensen, Leipzig 1933.
- Kudlien, F., *Der Beginn des medizinischen Denkens bei den Griechen*, Zürich 1967.
- Kudlien, F., *Early Greek primitive medicine*, in: *Clio Medica*, 3, 1968, str. 320–331.
- Kucharski, P., *La méthode d'Hippocrate dans le Phèdre*, in: *Revue des études grecques*, 52, 1939, str. 301–357.
- Lain Entralgo, P., *Quaestiones hippocraticae disputatae tres*, in: *La Collection Hippocratique et son rôle dans l'histoire de la médecine*, Leiden 1975, str. 315–19.
- Laks, A., *Diogène d'Apollonie. La dernière cosmologie présocratique*, Lillie – Paris 1983.
- Lambotte, M. C., *Esthétique de la mélancolie*, Paris 1984.

- Langholf, V., *Hippocrate, La nature de l'homme*, in: *Deutsche Literaturzeitung*, 98, 1977, str. 559–562.
- Langholf, V., *Structure and genesis of some Hippocratic treatises*, in: *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*, vyd. H. F. J. Horstmanshoff – M. Stol – C. R. van Tilburg, Leiden 2004, str. 219–75.
- Langholf, V., *Über die Kompatibilität einiger binärer und quaternärer Theorien im Corpus Hippocraticum*, in: *Hippocratica. Actes du Colloque hippocratique de Paris (4–9 septembre 1978)*, vyd. M. D. Grmek, Paris 1980, str. 333–345.
- Laskaris, J., *The Art is Long. On the Sacred Disease and Scientific Tradition*, Leiden – Boston – Köln 2002.
- Lloyd, G. E. R., *Methods and Problems in Greek Science*, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney 1991.
- Lloyd, G. E. R., *Teplé a studené, suché a vlhké v raně řeckém myšlení*, in: *Kosmos a životy*, vyd. P. Rezek, Praha 1992, str. 21–44.
- Long, A. A., *Stoic Psychology*, in: *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, Cambridge 1999, str. 560–584.
- Longrigg, J., *Greek Rational Medicine*, London – New York 1993.
- Longrigg, J., *Philosophy and medicine: some early interactions*, in: *Harvard Studies in Classical Philology*, 67, 1963, str. 147–175.
- Lonie, I. M., *Cos versus Cnidos and the historians*, in: *History of Science*, 16, 1978, str. 42–75, 77–92.
- Lonie, I. M., *The Hippocratic Treatises "On Generation", "On the Nature of the Child", „Diseases IV“*, Berlin – New York 1981.
- MacKinney, L., *The concept of isonomia in Greek medicine*, in: *Isonomia. Studien zur Gleichheitsvorstellung im griechischen Denken*, vyd. J. Mau – E. Schmidt, Berlin 1964, str. 79–88.
- Majno, G., *The Healing Hand. Man and Wound in the Ancient World*, Cambridge – London 1982.
- Manetti, D., *Autografi e incompiuti: Il caso dell'Anonimo Londinese P. Lit. Lond. 165*, in: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 100, 1994, str. 47–58.
- Mansfeld, J., *Plato and the method of Hippokrates*, in: *Greek, Roman & Byzantine Studies*, 21, 1980, str. 341–362.
- Melancholie: Moravská galerie v Brně. Místodržitelství palác, Pražákův palác 13.12.2000–25. 3. 2001*, autoři textů K. Chamonikola et. al., Brno 2000.
- Miller, H. W., *Dynamis and physis in On Ancient Medicine*, in: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 83, 1952, str. 184–197.
- Müller, C. W., *Die Heilung „durch das Gleiche“ in den hippokratischen Schriften De morbo sacro und De locis in homine*, in: *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, 49, 1965, str. 225–249.
- Müri, W., *Melancholie und schwarze Galle*, in: *Museum Helveticum*, 10, 1953, str. 21–38.

- Nachmanson, E., *Praefatio*, in: *Erotianus, Vocum Hippocraticarum collectio*, vyd. E. Nachmanson, Gotoburgi – Upsaliae 1918, str. I–XXII.
- Nutton, V., *Ancient Medicine*, London – New York 2004.
- Nutton, V., *The Fortunes of Galen*, in: *The Cambridge Companion to Galen*, vyd. R. J. Hankinson, Cambridge – New York 2008, str. 355–390.
- Nutton, V., *Rufus of Ephesus in the medical context of his time*, in: *Rúfus z Efesu, On Melancholy*, vyd. P. E. Pormann, Tübingen 2008, str. 139–158.
- Onians, R. B., *The Origins of European Thought: About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate*, Cambridge 1951.
- Palmieri, N., *La médecine alexandrine et son rayonnement occidentale (VIe-VIIe s. ap. J.-Ch.)*, in: *Lettre d'informations du Centre Jean Palerne. Médecine antique et médiévale*, n. s. 1, str. 5–23.
- Palmieri, N., *Nouvelles remarques sur les commentaires à Galien de l'école médicale de Ravenne*, in: *Docente natura. Mélanges de médecine ancienne et médiévale offerts à Jean Sabbah*, St. Étienne 2001, str. 209–246.
- Pellegrin, P., *Médecine hippocratique et philosophie*, in: *Hippokratés, De l'art médical*, úv. D. Gourevitch – M. Grmek – P. Pellegrin, přel. E. Littré, kom. D. Gourevitch, Paris 1994, str. 14–40.
- Petříček, M., *Událost jedinečného*, in: *Medicína mezi jedinečným a univerzálním*, vyd. A. Beran – S. Fischerová, Červený Kostelec 2012, str. 25–30.
- Peysser, E., *Eine hebräische medizinische Handschrift. Beitrag zur Komplexionen Lehre*, Basel 1944.
- Pigeaud, J., *Aristote. L'homme de génie et la mélancolie*, *Probl.* XXX, Paris 1988.
- Pigeaud, J., *Folie et cures de la folie chez les médecins de l'antiquité gréco-romaine : la manie*, Paris 2010².
- Pigeaud, J., *La maladie de l'âme : étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*, Paris 1981.
- Pigeaud, J., *Quelques aspects du rapport de l'âme et du corps dans le Corpus hippocratique*, in: *Hippocratica. Actes du Colloque hippocratique de Paris (4–9 septembre 1978)*, vyd. M. D. Grmek, Paris 1980, str. 417–432.
- Pinault, J. R., *Hippocratic Lives and Legends*, Leiden 1992.
- Plamböck, G., *Dynamis im Corpus Hippocraticum*, Wiesbaden 1974.
- Pohlenz, M., *Nomos und Physis*, in: *Hermes*, 81, 1953, str. 418–438.
- Pormann, P. E., *The Cambridge Companion to Hippocrates*, Cambridge 2018.
- Pormann, P. E., *Medical education in late antiquity: from Alexandria to Montpellier*, in: *Hippocrates and Medical Education. Selected Papers Read at the XIIth International Hippocrates Colloquium Universiteit Leiden 24 – 26 August 2005*, vyd. M. Horstmannshoff (spolu s C. van Tilburgem), Leiden – Boston 2010, str. 419–441.
- Pormann, P. E., *Melancholy in the medieval world*, in: *Rúfus z Efesu, On Melancholy*, vyd. P. E. Pormann, Tübingen 2008, str. 179–196.

- Pormann, P. E., *Rufus of Ephesus and Miskawayh*, in: *Mental Disorders in the Classical World*, vyd. W. V. Harris, Leiden – Boston 2013, str. 223–243.
- Porter, R., *Největší dobrodiní lidstva: historie medicíny od starověku po současnost*, přel. J. Hořejší, Praha 2001.
- Radden, J., *The Nature of Melancholy. From Aristotle to Kristeva*, Oxford 2002.
- Rawlings, H. R., *A Semantic Study of Prophasis to 400 B. C.*, Wiesbaden 1975.
- Ready, J. L., *Character, Narrator, and Simile in the Iliad*, New York – Cambridge 2011.
- Redondo, J., *Sprachlich-stylistische Bemerkungen zu den rhetorisierenden Schriften des Hippokratischen Corpus*, in: *Hippokratische Medizin und antike Philosophie. Verhandlungen des VIII. Internationalen Hippokrates-Kolloquiums in Kloster Banz / Staffelstein vom 23. bis 28. September 1993*, vyd. R. Wittern – P. Pellegrin, Hildesheim – Zürich – New York 1996, str. 343–370.
- Rechenauer, G., *Thukydides und die hippokratische Medizin*, Hildesheim 1991.
- Renahan, R., *The Meaning of ΣΩΜΑ in Homer: A Study in Methodology*, in: *California Studies in Classical Antiquity*, 12, 1979, str. 269–282.
- Riezler, K., *Das homerische Gleichnis und der Anfang der Philosophie*, in: *Die Antike*, 12, 1936, str. 253–271.
- Robert, F., *Prophasis*, in: *Revue des études grecques*, 89, 1976, str. 317–342.
- Romilly J. de, *Magic and Rhetoric in Ancient Greece*, Cambridge (Mass.) 1975.
- Roussel, F., *Le concept de mélancolie chez Aristote*, in: *Revue d'histoires des sciences*, 41, 1988, str. 299–330.
- Rüsche D. F., *Blut, Leben und Seele*, Paderborn 1930.
- Rütten, T., *Demokrit – lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker. Eine pseudohippokratische Geschichte*, Leiden – New York – Kobenhavn – Köln 1992.
- Sassi, M. M., *The Science of Man in Ancient Greece*, Chicago 2001.
- Scott, W. C., *The Artistry of the Homeric Simile*, Hanover 2009.
- Scott, W. C., *The Oral Nature of the Homeric Simile*, Lugdunum 1974.
- Schadewaldt, W., *Homérova básnická ontologie*, in: *Mýtus, epos a logos*, vyd. P. Rezek, přel. M. Petříček, Praha 1991, str. 27–48.
- Schamp, J., *Hippocrate, La nature de l'homme, édition, traduction et commentaire par Jouanna (Jacques)*, in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 55, 1977, str. 1227–1231.
- Schiefsky, M. J., *Introduction*, in: *Hippokratés, On Ancient Medicine*, Leiden – Boston 2005, str. 1–71.
- Schmidt, J., *Melancholy and the Care of the Soul: Religion, Moral Philosophy and Madness in Early Modern England*, Aldershot 2007.
- Schmitt, A., *Selbständigkeit und Abhängigkeit menschlichen Handelns bei Homer*, Stuttgart 1990.
- Schmitz, H-G., *Das Melancholieproblem in Wissenschaft und Kunst der frühen Neuzeit*, in: *Sudhoffs Archiv*, 1976, str. 135–162.
- Schöne, H., C. Fredrich, *Hippokratische Untersuchungen (Rez.)*, in: *Göttingische gelehrte*

- Anzeigen*, CLXII, 1900, str. 654–662.
- Schöner, E., *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*, Wiesbaden 1964.
- Schramm, M., *Kritische Tage in Mikro- und Makrokosmos*, in: *Ad radices. Festband zum fünfzigjährigen Bestehen des Instituts für Geschichte der Naturwissenschaften der J. W. Goethe – Universität Frankfurt am Main*, vyd. A. von Gotstedter, Stuttgart 1994, str. 563–573.
- Schrutz, O., *Hippokratovské názory o původu, skladbě a výkonech těla lidského*, Praha 1895.
- Schubert, C., *Der Begriff der Isonomie bei Alkmaion*, in: *Klio*, 66, 1984, str. 40–50.
- Schubert, C., *Menschenbild und Normwandel in der klassischen Zeit*, in: *Médecine et morale dans l'antiquité (Entretiens sur l'antiquité classique, 43)*, vyd. H. Flashar – J. Jouanna, Vandoeuvres – Genève 1997, str. 121–155.
- Schubert, C., *Symmetrie und Medizin: zur Verwandlung eines mathematischen Begriffs in den früheren Schriften des Corpus Hippocraticum.*, in: *Sudhoffs Archiv*, 73, 1989, str. 190–199.
- Sigerist, H. E., *Antike Heilkunde*, München 1927.
- Smith, W. D., *Introduction*, in: *Hippokratés, Pseudepigraphic Writings: Letters – Embassy – Speech from the Altar – Decree*, vyd. a přel. W. D. Smith, Leiden – New York – Copenhagen – Cologne 1990, str. 1–46.
- Smith, W. D., *Physiology in the Homeric poems*, in: *Transactions of the American Philological Association*, 97, 1966, str. 547–556.
- Smith, W. D., *The Hippocratic Tradition*, Ithaca – London 1979.
- Smith, W., *Regimen, κρησις, and the history of dietetics*, in: *Tratados Hipocráticos*, vyd. J. A. López Férez, Madrid 1992, str. 263–271.
- Snell, B., *Die Auffassung des Menschen bei Homer*, in: B. Snell, *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des Europäischen Denkens bei den Griechen*, Hamburg 1946, str. 15–37.
- Solmsen, F., *Intellectual Experiments of the Greek Enlightenment*, Princeton 1975.
- Staden, H. von, *The mind and skin of Herakles: Heroic diseases*, in: *Hautes Etudes Médiévales et Modernes*, 1992, 70, str. 131–150.
- Stehlíková, E., *Antické divadlo*, Praha 2005.
- Sullivan, S. D., *Psychological Activity in Homer. A Study of Phrēn*, Ottawa 1988.
- Šimon, F., *Poznala hippokratovská medicína odbornú terminológiu?*, in: *Medicína mezi jedinečným a univerzálním*, vyd. A. Beran – S. Fischerová, Červený Kostelec 2012, str. 87–95.
- Taylor, A. E., *Varia Socratica*, Oxford 1911.
- Thein, K., *Aristotelés o lidské přirozenosti. Od myšlení k anatomii*, Praha 2017.
- Thein, K., *Celý svět je šílený: Robert Burton a jeho Anatomie melancholie*, in: R. Burton, *Anatomie melancholie*, přel. M. Petříček, Praha 2006, str. 309–329.
- Thein, K., *Démon interpretace. Melancholik a jeho svět v dějinách západního myšlení*, in: *Melancholie: Moravská galerie v Brně. Místodržitelství palác, Pražákův palác 13.12.2000–*

25. 3. 2001, autoři textů K. Chamonikola et al., Brno 2000, str. 37–51.
- Thein, K., *Lidská přirozenost v Corpus Hippocraticum*, in: *Medicína mezi jedinečným a univerzálním*, vyd. A. Beran – S. Fischerová, Červený Kostelec 2012, str. 31–59.
- Thivel, A., *Cnide et Cos ? Essai sur les doctrines médicales dans la Collection hippocratique*, Paris 1981.
- Thivel, A., *Diagnostic et pronostic à l'époque d'Hippocrate et à la nôtre*, in: *Gesnerus*, 42, 1985, str. 479–497.
- Thivel, A., *La doctrine d'Hippocrate dans l'Anonyme de Londres*, in: *Dieux, héros et médecins grecs*, vyd. M. Woronoff, M – S. Follet – J. Jouanna, Paris 2001, str. 197–209.
- Thivel, A., *Hippocrate et la théorie des humeurs*, in: *Noesis*, 1, 1997, str. 85–108.
- Thivel, A., *Médecine hippocratique et pensée ioniennne, réponse aux objections et essai de synthèse*, in: *Formes de pensée dans la Collection hippocratique*, vyd. F. Lasserre – P. Mudry, Geneva 1983, str. 211–32.
- Thumiger, C., *The early Greek medical vocabulary of insanity*, in: *Mental Disorders in the Classical World*, vyd. W. V. Harris, Leiden – Boston 2013, str. 61–95.
- Tracy, T. J., *Physiology Theory and the Doctrine of the Mean in Plato and Aristotle*, The Hague – Paris 1969.
- Villari, E., *La physiognomonie comme technè*, in: *Ars et ratio. Sciences, art et métiers dans la philosophie hellénistique et romaine*, vyd. C. Lévy, B. Bessnier, A. Gigandet, Bruxelles 2003, str. 89–101.
- Vítek, T., *Empedoklés, I–III*, Praha 2001, 2006, 2006.
- Vítek, T., *Věštění v antickém Řecku, II (Tělo a sny)*, Praha 2013.
- Vlastos, G., *Isonomia politikē*, in: *AJP*, 74, 1953, str. 337–366.
- Vlastos, G., *The physical theory of Anaxagoras*, in: *Philosophical Review*, 59, 1950, str. 31–57.
- Wageningen, J. van, *Die Namen der vier Temperamente*, in: *Janus*, 23, 1918, str. 48–55.
- Wellmann, M., *A. Cornelius Celsus: eine Quellenuntersuchung*, Berlin 1913.
- Westendorf, W., *Handbuch der altägyptischen Medizin, I*, Leiden 1999.
- Wittern, R., *Gattungen im Corpus Hippocraticum*, in: *Gattungen der wissenschaftlichen Literatur in der Antike*, vyd. W. Kullmann – J. Althoff – M. Asper, Tübingen 1998, str. 17–36.
- Wittern, R. – Pellegrin, P. (vyd), *Hippokratische Medizin und antike Philosophie (Verhandlungen des VIII. Internationalen Hippokrates-Kolloquiums in Kloster Banz/Staffelstein vom 23. bis 28. September 1993)*, Hildesheim– Zürich – New York 1996.
- Zhmud, L., *The Origin of the History of Science in Classical Antiquity*, přel. A. Chernoglazov, Berlin 2006.
- Zhmud, L., *Pythagoras and the Early Pythagoreans*, Oxford 2012.

elektronické zdroje:

emedicine.medscape.com

lekarske.slovniky.cz

Lorenz, H., *Ancient theories of soul*, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2009 Edition), vyd. E. N. Zalta,

URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2009/entries/ancient-soul/>>

C. Encyklopedie a lexika

Beekes, R., *Etymological Dictionary of Greek*, I–II, Leiden – Boston 2010.

Deines, H. von – Westendorf, W., *Wörterbuch der medizinischen texte*, II, Berlin 1962.

Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots, vyd. P. Chantraine, Paris 2009².

A Greek-English Lexicon, vyd. H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones, Oxford 1958⁹.

Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, vyd. H. Cancik – H. Schneider, Stuttgart – Weimar 1996–.

Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, vyd. G. Wissowa, Stuttgart 1894–.

OBSAH

Úvodem	str. 2
Studie	str. 7
1. Charakteristika a členění spisu; otázka jednoty spisu	str. 7
2. Myšlenkový kontext díla	str. 18
a) Vztah filosofie a lékařství ve spisu <i>O přirozenosti člověka</i>	str. 18
b) Od prvků ke šťávám aneb humorální teorie	str. 30
c) Od šťáv k temperamentům: pohyb v rámci <i>Corpus Hippocraticum</i>	str. 50
d) Melancholie v aristotelských <i>Problématech XXX</i>	str. 58
e) Ustavování temperamentů: od hellénismu k Bedovi Ctihodnému	str. 62
f) „Archeologie temperamentů“ – shrnutí	str. 79
3. Datace a autorství	str. 84
4. Rukopisná tradice	str. 91
<i>O přirozenosti člověka</i> : řecký text a český překlad	str. 93
Komentář	str. 110
Appendix: temperamenty (texty, tabulka, schéma)	str. 152
Seznam zkratk	str. 160
Bibliografie	str. 161
A) Řecké a latinské texty, překlady, komentovaná vydání	str. 161
B) Sekundární literatura	str. 166
C) Encyklopedie a lexika	str. 178